805

नं० ८०५

नं० ८०५-घ

अलंकाररत्नाकरः (अलंकारशास्त्रम्)

(क) पत्राणि १तः ७४ (चतुःसप्तति संख्या पर्यन्तम्)

(ख) पत्राणि १तः ५४ संख्या पर्य्यन्तम्

१२८ संख्याकानि सर्वाणि पत्राणि

अ॰ १

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ स्मरामः शिवयोरन्नमरीचिविवर्तितांशये विश्वान्तकमस्त
केषगणाधिपतये नमः ॥ आमुखे काव्यपरेषु नरूक्तवदाभासम् शब्देषेव
न्तस्तेनोपादानात्तुपदभेदः पदयोरर्थाल्लनीयते अन्यथायमकादेरनस्य
व् अतएवयमकवत्पाद्रूपग्रहणे आमुखे नत्वार्थेनसंपुनरुक्तधर्मेणेना
शब्दाश्रयत्वाच्छब्दालंकारोयम् ननस्वयंधर्मः पौनरुक्त्यमलंकारतावाप्ता
इत्यर्थालंकारतावाप्ता अर्थस्याविद्यमानत्वात्कस्यपौनरुक्त्यंधर्मःस्यात्
नचवाच्योपारमार्थिकत्वमर्थस्यानुपयोगि प्रतीतिमात्रस्यरवाकाव्यस्य ते
नाभासस्यार्थस्यपौनरुक्त्यमलंकारइति तथाहाभासनस्यसत्वमसत्वंवा
सत्वेनास्तिकेपौनरुक्त्यंनाभासमानम् असत्वेकस्यकोयंधर्मः शब्दस्य
गतोत्वादीनांविधर्मिधर्मभावप्रसंगात् अवभासमानत्वमपिनशब्दस्यार्थ
स्यवाधर्मः किंतुप्रमातुः तस्यतथात्मसंवित्त्युत्पत्तेः नहिज्ञातोत्पत्तौ अर्थस्यक १
श्चिद्विशेषः प्रमातुःपुनःपूर्वमज्ञातानेनतरंज्ञातोसावित्येवंजिज्ञासादिविवहः नचप्र

मात्राश्रयो धर्मः काव्यस्यालंकाराः नच वृत्त्युपार्थे हृदयस्य काव्यस्य तथाविधमे
व येनोक्तं धर्मोलंकार इति वाच्यं अलंकृतस्य वृत्त्युपारोहात् अन्यथा कवि
नामलंकार इति वाच्यत्वेन कृतस्यापि वृत्त्युपारोहे विनाश्रितो निरलंकार
त्वप्रसंगात् नच कृत्रिमस्यार्थस्य येनोक्तस्यादर्पमस्यार्थोपस्कारकत्वे अस्मत
दुपस्कारहेतुत्वासंभवात् न चावभासमानयोनरुक्तालंकृतेन नकृत्रिमेण
येनाकृत्रिमस्यापि व येदकृशीशीर इत्यादौ विभक्तयः देवेष्टादेस्ति ज्ञायः का
श्चित्स्वनीयतौ येनतदुपस्कारकतास्यात् चमत्कारकारित्वेन ग्राह्यत्वरूपवैशि
ष्ट्यनिर्वचने किंच कृत्रिमस्यार्थस्यापानरुक्तमेव नतदवभासनम् पुनरुक्त
त्वेनैव कल्पनात् अकृत्रिमस्य तत्स्वावभासनमपि नास्तीति कस्यापानरुक्तावभा
सोधर्मः अनन्विततया कायादे वाच्यत्वेन कल्प्यते मुख्यार्थबाधसंवेद्यफला
भावान्न लक्षणा अस्मद्यथाभिधायित्वसंभेगाद्धे यथा पिन अकृत्रिमस्यवाची
सुनयमो पुनरुक्तता पुनरुक्तोपि वान त्वेमप्यवस्याद्दलंकृतिः तस्मात्सर्वत्र

कामस्य वस्तुतः कश्चिदतिशयादनयायावान्संभवी कश्चिन्न तत्र तेनेति न्यूनो धर्म
स्फो° २ विशेषः शब्दगतोऽर्थगतो वा लोकार्थेन यावान्वाच्यः इत्यर्थो लोकार्थेन दृष्टो क्र
नीत्याविशेषादवश्यकविशतिपादनयायावानसंभवी कश्चिदर्थगतोऽपि धर्मविशेष
इत्याशिवयदेहस्पर्शनेत्यादिकायादिवाचकदेहस्पर्शनादिशब्दसायाय्यां विशि
ष्टरूपमेकार्थत्वेनावभासमानेतद्देवलोकार्थ इति निषिद्धं परस्मानार्थप्रतीतौ ह
तत्र हि शब्दन्तेव उदाहरणं ननवग्रयप्यसौ सौकविक्रंजरकृथिरकृत्काव
तनवेः तेजोयामसमहः इष्टमहस्मात्क्रिंश हविर्जिसः तेजोयाममहत् इति
यद्यपि वहूनां पादानां पुनरुक्तभासत्वया येकैकस्य पदेसकेनैव पुनरुक्त
तासमाप्यते नानेकपोदपयोगः तेननेजः शाह्मसपामेनेतावन्नेवमहत्
मेनतत्रिरपेतोवि हस्यार्थतापर्यमानात्वामहत् इति तेजोमहत् इतिवाः पा
नेत्राङ्गानां ननवङ्क्षाकेवानरुक्तम् ततः परे इति वाख्याने नमपरानिप २
दमितिवा यथावाधतहनाश्रितः कालागोविभावसुदीधितीः क्षिपासरत्ता

वस्मिन्नस्थेन राशायशेणाभयं तस्य रूपसमुदायाद्धि निर्यमकं तस्य रूपवैरूप्यं
जनसमुदायागतस्य क्रमस्य तस्यैव भवति तत्त्वदीनेन दीर्घादिवक्त्रमेभेदेन
नेनस्वरव्यंजनैः क्रमेणैव तस्य रूपैर्णौ वसमुदायानैणसमुदायसप्तनरुष्ठा
रणायमकम् यथा स्फुतरश्मिकलासिकतितरुकलितरुन्नाललरविनालरूरि
णातमः इरिणानमश्चनतत्वलवस्यायोशरालिः २ ॥ द्वयोर्द्वयोः समुदाययोः
साम्ये छेकानुप्रासः यमकेतस्य रूपस्यैवस्यापि नियमनादिह्यानियमः य
त्रयोः स्वरव्यंजनसमुदाययोः व्यंजनमात्रसमुदाययोर्वा तस्य क्रमयोः तस्य
क्रमयोर्वा परस्परसाम्यं छेकानुप्रासः द्वयोर्द्वयोरिति नियमनेनैव द्वयोर्द्विकं
नियमेनैतत्पाविद्याः कार्याः नवैकस्य द्विकस्य परस्परसाम्यं छेकानुप्रासान
यत्र यः पतितणसेषां हि प्रयत्नादिविर्भाषितैर्भवति तेनचेकभाषितोऽपतति
तेनानुप्रासश्छेकानुप्रासः यथा कः स्कलसर्पमपगच्छतिकः स्फुलिंगमालि
गतिस्फुरणानिकोमकरं कोणा राजानमर्थयितुमिच्छतिकः कदर्थंदर्यकस्य

अ॰
२
3

मर्थंकतिकोमर्थोग्रहम् यथावा किंवाष्यरितेहृदेन नवहृतसोवितंवित्नम् गंडाभे
ज्ज्वलमध्याह्लेपाणिकमलतलोववे व्यंजनमात्रसमुदायमध्यगतेस्वरव्यंजनसमु
दायसाम्यमेकान्तरव्यापिच्छेकानुप्रासः एवंवृत्त्यन्तरमल्पान्तरेवानियमत
स्थानेयमकम् अनेकदिक्काभावेनियतस्थानगतमपिवृत्त्यनुप्रासइतिभेदः
अतच्छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासयो द्विविधमकापवादत्वम् एवंच निर्णयया
स्यातितिरस्त्विणः कथंानद्यो हिंपंतेनवृषः स्यायामपि नलःसिक्तनत्रित्रिकौ
तिमिंज्वलः सराघ्राणसीनमहृसोमहेहृज्वलइत्यादौ यथायथाउयाउयावेत्यादे
वंविधमपि स्वरव्यंजनसमुदायसाम्येवाररवाभासाच्छेकानुप्रासएव नानाग
ततेयेत्यादौ एकान्तरस्वरव्यंजनसमुदाययोः नैकयापिसाम्येपकान्तरत्वेन
समुदाययत्नयाप्रतीत्यभावाद्वृत्त्यनुप्रासएव २ अन्यथान्तवृत्त्यनुप्रासएव अस्य
च्छेकानुप्रासविपरीतोवृत्त्यनुप्रासः वैपरीत्यंच नद्वयेद्वयोरपितेकस्यापि। २
विकस्य नापिसमुदायस्यैव किंतु एकस्यापिव्यंजनस्यनापिसमुदययोरेव

किं पुनर्बहूनामपि समुदायानां व्यञ्जनानां च साम्यम् इति स्थानानुगुण्येन रसादि
परिपोषकत्वं वर्णानां सा च सुकुमारासुकुमारमध्यमवर्णारब्धत्वात्त्रिविधा त
त्र सुकुमाराणां शृङ्गारकरुणयोः परिपोषकत्वम् असुकुमाराणां वीररौद्रबी
भत्सेषु मध्यमानां हास्यभयाद्भुतशान्तेषु तथाहृतोपलक्षितोऽनुप्रासो वृत्त्य
नुप्रासः क्रमेणोदाहरणम् एकान्तकान्तदलसद्दृशि सिन्धुवारसारसान्द्रागुरुवि
तल्पविलम्बिपाता याताद्भुतसाम्यमकरंदरसावरविंदं संदानितेन्दुरिह मंदिव
वेदिकास्यात् मूर्ध्नामुद्वृत्तकृत्ताविरलेत्यादि ग्रीवाभङ्गाभिराममित्यादि
एकान्तकान्तेत्यस्य स्वरव्यञ्जनसमुदायद्विकस्य सान्द्रेत्यादिसमुदायव्यञ्जनस्य
क्रमस्यानुप्रासान्तर्गतस्याव्यवहितनितम्बविलम्बिनीत्यादि विकान्तरापेतयानुच्छे
कानुप्रासः यातायातेत्यस्य फलानानुप्रासमध्यादस्याव्यवहितेऽपि नितम्बविलम्बि
त्यस्येन तु येनतयापि छेकानुप्रासाभावे विहत्यनुप्रासपोषकत्वमेवेवमस्या
पिवेयथम्र ४ तत्याभिधेयभिन्नवान्तर्यपाह्लादि निर्लानानुप्रासः अभिधेय

सैवार्थस्याभेदेन लल्यादेः किंतु तद्देशवत्तात्पर्यभेदे शब्दस्यावृत्तिः प्रा-
ग्रं न रूपस्य रणालाज्जातानुप्रासः अत्रैवैकस्य प्राहृस्य वाच्यो विशेषो न त्वानैवं वतात्प-
थ र्यम् अन्यस्य तु लाटस्य वेति तात्पर्यभेदः ननु यथार्थविवाच्यविशेषोऽपि नवे
समन्वयभेदमात्रे समन्वयभेदमात्रेऽपि पौनरुक्त्याभासो दोषः स्यात् नन्वदोषा-
भावस्यालंकारत्वम् अपवादाद्यभावस्यापि वालंकारत्वप्रसंगात् अत्र
वयपि वाच्यस्यापि पौनरुक्त्यं तथापि न तदलंकारतायाः प्रयोजकम्
प्राह्यहत्वेनैव यमकादेश्चारुत्वनिबंधनत्वात् नेनतस्य वाच्यता त्वयम
कादिवे तद्रूपणात् नन्वचारुतानिमित्तम् नेन प्राहस्यैव वाच्यत्वहेतुः अ
नरुक्तताय मेश्वनि प्राह्यालंकारप्रवायम् उदाहरणं यमेवन्नेतीति स्मार
रकैले लोवमारप्रासिविवं परमर्थविस्तारे उणवेरोस्त्रिवराउ अत्रैक
शब्दप्राह्यो वाच्योऽपर्यवसितोऽपरस्तु कलेकादिदोषरूपपर्मनिहितोऽनिमि ४
त्ततात्पर्यम् ऊवितस्तितकरकरुविरविभाविभाकराकायपरणीय

वनवकीर्त्तिः येरूपकमलाकमलासापि नैवेवास्ति वान्यसेम्यारोपयपिसि
तकारविभाकोत्नात्रकरश्यमाशङ्क्येनेसत्याथवायः तथापि केवलयेः सा
ष्ठे विश्रान्तिः संक्तिपर्यन्तगतयो स्वभिधेयमर्थम्नपलतत्वात् संक्रान्तस्मिन्प्र।
तिपादयतोरस्येवस्वार्थपरित्यागात्पराथ्येनिष्टवात्मलस्यनिष्टवम्
ऊचितमभिधेयेयाशस्याभेदारयितान्ययेभेदेस्ताजानुप्रासस्यैव यथेन्दराद्वते
यातायातेत्यादि अत्रप्रथमः क्षोभावेद्वितीयः कन्दर्पिति अशेनाभिधेयभे
दः एवेवार्थभेदे शब्दः इतियमकमर्थस्याभेदेविभेदाह्लाजानुप्रासः अ
त्रसंग्रहः एकेपार्थस्याभिन्नत्वमभिधेयस्याभेदतः तस्मादित्ताबावात्पर्यस्य
यभेदोनाबः समन्वयइति इत्यमपपादितापिपारव्यवलाजानुप्रास
भ्रमान्नैविलिस्तउपपत्तोयएव ५ पर्यादिलिपिहनवनणोवर्णित्येव
चित्रम् पद्मखङ्गादिसन्निवेशाने नियतस्थाननिवेशनेन यच्चलिपस्तरा।
ताविनिमितीमेवति तथाविधमत्परयिपतितेलोमानुलोमशङ्कामासादि

ग्रं ५

यदास्यार्थैकटरितयाभित्रतस्थित्रम् एतस्येकाव्यात्मभूतस्य रसादेस्सर्वणाप।
स्कारकारितया न तथालंकारत्वाभजते शब्दाभिधेयवादिमध्येन रसाद्युपक
रणस्यैव प्राधान्येनालंकारत्वादिति चित्रेनालंकारकारत्वविभ्रमत्वल
क्षितं एवं यमकादावपि ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥ यामस्तम्भिक्षुनापायायायापानिता
निरूणभया याभरालक्तनकक्ष्यायायाबारूवमरूणामया साङ्गंगायानवेग्रेयं
भूतरानवमारूमा सारसाभमुखाक्ष्यायानितसंततनामसा सादयापाप
वद्वा तेविरेणगतायासासामायायापलपानिनीतेनेनिपादपायायासासा
यानागपारेचिते प्रकाशेगृहपुंससंविदक्षेदामुदावले प्रत्तात्मनेनविम
लास्मितादृशपक्षिविसृष्टता एवेणापमवेयः अगणभंगाविज्ञावेयः उन्नरयोप्र
निलोमान्नलोभ्रमापशान्हास्य एवम्लज्जवेयक्रियाणुप्रमादिवोऽद्यं १ उपमा।
नोपमेयपस्समाटश्यमुपमा प्रसिद्धगुणेनोपमानेनाप्रसिद्धगुणस्योपमेयस्य सा
दृश्यरहेतुनागुणादिनायर्मेणसाधर्म्यप्रतिपादनमुपमानुपमानोपमेयग्रहणं

वस्तुमात्रेण कल्पितेनोपमानादिव्यवच्छेदार्थं न हि तत्र तात्विकमुपमानमस्ति त
द्भावादुपमेयस्यापि न तात्विकत्वं उपमानापेक्षत्वादुपमेयव्यवहारस्य समास
करणं चोपमानस्य प्रसिद्धगुणत्वख्यापनार्थम् इयं च शब्दकृतार्थकृतयोः शब्दकृ
तयोरेव वा समानेन धर्मेण सम्बन्धे त्रिविधा धर्मस्य परिस्थितिः सद्भावाभावरू
पतया द्विविधः तयोर्भावरूपो जातिगुणक्रियाविशेषसमवायत्वेनैव षो
षिकः प्रक्रियया पञ्चधा तत्र जातेः साधारणधर्मत्वेपि सादृश्यप्रतिमित्त्वाभा
वादेवोपमाद्यंगत्वं न ह्यजातीयत्वे हि नित्वे स्यात्तत्र सादृश्यत्वं यदुक्तं यत्र किंचित्सा
साम्यं कश्चिच्च विशेषः सविषयः सदृशतायाः जातेस्त्वाव्यक्तिष्वप्येकं सर्वा
त्मना परिसमाप्तत्वेन नरान्तरमेदत्वाभावाद्विशेषाभावः विशेषसमवाय
योश्च नित्यपरोक्षत्वेन कविव्यवहाराविषयत्वादेव न काव्याङ्गत्वं विशेषस्य
च विशेषत्वेन समानधर्मत्वाभावान्न सादृश्याङ्गत्वं प्रत्येकत्वेपि समवायस्यै
कत्वान्नानात्वाभावान्न सादृश्यनिमित्तत्वं एवं भावरूपो द्रव्याणां साधारणधर्मो गु

अ॰ १॰ णक्रियात्मादिभेदः गुणानां क्रियाणां च न गुणक्रियारूपः समानो धर्मः तयोर्द्
९ व्येकधर्मत्वात् तेनोदाहरिष्यमाणोद्देशागुणादेर्धर्ममात्रं साधारणं वाह्यमावाह‑
6 नादिवदस्येव तस्य च क्वचिद्दुत्पवर्तित्वेपि न गुणत्वम् गुणानां परिगणितत्वात्
गुणक्रियावर्तित्वाच्च एवं गुणः क्रिया धर्ममात्रमिति त्रिविधो भावरूपः समानो
धर्मः अभावेन सह च चतुर्धा प्रमाणगम् तस्य च तद्विधस्य धर्मस्य शुद्धत्वमध्यवा‑
सितमात्रश्लेषेणाध्यवसितत्वं वा तथाविधस्यापि क्वचित्साधारण्येन सकृन्निर्देशः
क्वचिदसकृन्निर्देशो बिंबप्रतिबिंबभावश्चेति धर्मोपादाने बहुविधत्वम् अनुपा‑
दाने तु प्रकृताप्रकृतोभयगतत्वेन त्रिविधत्वमेव तत्र गुणक्रियाधर्ममात्रद्वयाभा‑
वानामपि परस्परमुपमानोपमेयभावे बहुत्वं समभेदत्वम् किमपरमस्याः प्रवेशा‑
द्वार्थत्वादिभेदैरनेकालंकारप्रपंचो जायते तत्समावेव प्रथमं निर्दिष्टत्वलवबहु‑
ना दिंमात्रेण यथा। वैदेहि पश्य पामलयाद्विभक्तं मत्सेतुना फेनिलमम्बुराशिम्
छायापथेनेव शरत्प्रसन्नमाकाशमाविष्कृतचारुतारम् अत्र विभक्तमिति गुणः

साधारण्येन निर्दिष्टः संयोगविभागादीनां गुणत्वात् फेनिलाविकृतत्वमारतारत्वयोर्वि-
बंधनिबंधभावः अंबुराशिमिति पर्यायवक्रतावगमस्य स्वरूकत्वस्य शारत्वस्य त्वमिति पृथ-
निर्देशाद प्रकृतोपादानम् यथा वा अहो महत्त्वस्यानुपदं मर्त्यैरवृः त्वोन्नुबंधोभविनामदेति
श्रानेदयोगस्य स्वेगेंद्रमूर्तेः यातिपक्षादि हृदृग्ययोगः अत्रागमनस्य देत्याद्यानीत्य प्रकृतो-
पादानम् एकविजनदृमासं कंपति जन्द्रगोअणिडलोअसि परिवडि अवितोवेइजार भक्ति-
वगायणम् अत्र रत्नगणादिभिः क्रियासाधारणो धर्मः यथा वा पयसीव जरत्पर्णानि मकरतीव जन्म-
योगान्न नभसीव शारन्मेघ खिन्नाचंक्रमभामृतम् अत्र भ्रमणस्याप्यवसितत्वम् एतानि प्रकृता-
प्रकृतयो अप्रकृतयोर्यथा ॥ सह्यं बभंजे महाभुजः सहसोद्वेगमियं व्रजेदिति अविरोपनतां
समेदिनी नवपाणिग्रहणां वधूमिव अत्राविरोपनतात्वस्य संबंधस्य संयोगादिरूपगुणस्य प्र-
पादाभावाद्धर्मसात्रस्य नवपाणिग्रहणमित्यनेन पृथङ्निर्दिष्टस्य बभंज इति क्रियाकर्मत्व-
स्य च साधारण्यम् द्वयोरप्यविरोपनतत्वात् साकारणिकत्वम् नववध्वाश्च दयाभोगस्य सर्वज-
नप्रसिद्धत्वादुपमानत्वम् अप्रकृतयोर्यथा स्वरोणनस्यामस्त्नस्क नेव प्रजल्पितायामभिज्ञा

अ॰२॰ नवाचि अपायस्पृहाप्रतिकूलशाहाश्रोतर्वितंत्रीविवादमाना
८

धर्ममात्रस्य साधारणत्वम् अस्मिन्निन्दुकलामहोदयास्मन्नन्यस्त्रीरतलेवतिष्ठतोस्य उरसीवपयो
धिराजकन्यावनमालाभरणेरथांगपाणेः मदीयदर्शनमपसाहश्येनमहाभयदाय्यवसायः वन
मालाभरणद्भुतरत्नगर्भत्वम् कौरैनिमित्तअणामर् उअपरेहेबावलेअणोमितौस्यउणास्वअण
सिकस्त्रा अणाहापासणोरेह ४ इत्यादौविनश्यंतीतिविनश्यतीयाः तणमात्रभाविन्वेनमतो
तिगोचरत्वाभावादिविनाशरूपस्यप्रध्वंसाभावस्यसर्वोदाहृतेप्रकटीक्रियते नवेत्यसंताभा
वस्यवसमानधर्मत्वम् नभवतिभवतिचनचिरंभवतिचिरंचेत्फलेविसंवदतिकोपः सत्पुरु
षाणांतल्पः स्नेहेननीचानाम् अत्रप्रागभावस्यैर्याभावफलाभावः कोपस्नेहाद्यविरुद्धयो
रन्उपमानोपमेययोः समानोधर्मः अहंसर्गांबस्रअणस्नदंसणं उजनस्सहसेइतं वेअमंपर
स्सलहंसुअयकोलिआलमाहप्पम् एतेषुजारगर्भकपणयनयोर्जात्योः स्नेहकोपयोरभिषेधा ८

रूपैकात्म्येन दृष्टविशेषत्वेन वर्णगुणयोगेयामेयोः सन्निवेशात्मकत्वेन त्वेदात्मकेकात्रूपत्व
नच धर्मगुणयोराकाशशोत्रुभेषपईश्वयोः नरन्पलासदर्थयोर्जातिद्रव्ययोः मज्जनादर्शनदुर्जन
दर्शनयोरभावक्रियोरुपमानोपमेयभावः एवमन्यत्राप्यम्व्याख्येयम् प्रसिद्धेनाप्रसिद्धस्य सामा।
दृश्यमुपमानमता प्रस्तुतस्यस्तत्वनान्येन विभिवारस्यदर्शनात् धर्मो गुणः क्रियावापिद्वयमेवेत्य।
भिमतम् अभावादिरूपेणापि साद्दृश्यस्य निदर्शनादिति संग्रहः यत्तु नरलंकारसाकृताभिरित
म् यो ऽसौ यमित्यादौ निर्जरहारादीनामपि गम्यमानधवलत्वादिधर्मनिमित्त उपमानोपमेयत्वमे
व ननु शैलाद्युपेतयासमानधर्मत्वं तदभावादिति तन्न असद्वयेयमम् (ननु शैलाद्युपेतयासमा।
नधर्मत्वं) यद्येवमादौ धर्माणामप्युपमानोपमेयभावः संभाव्यते तथापि त्वपादीनां धर्मिण
स्मादिनिमित्ते वोपमानावन्मात्रेण साद्दृश्यप्रतीतिपर्यवसानात् अन्यथा त्वपादीनां नामोप।
मप्रसक्तावेतदनौपयिकम् हारादिसाद्दृश्यप्रतिपादनमसंगतमेवस्यात् धर्मस्तुपमादेस्तोऽस्वचारु
णो धर्मान्तरस्यानुपादानादप्रतीतेश्च हारनिकरादिसाम्यादेकस्यापि धर्मस्यानवगमिताभावात्
यंसाधारणधर्मेतेनिवेत् उच्यते यद्युपात्तस्य हारादेर्नसाधारणत्वं तथापि विशिष्टसन्निवेश

अ०२० सितत्वरह्यसंबंधत्वादिकं समानतया प्रतीयत एव तेन पौनरुक्त्याद्यभिप्रायेण बिंबप्रतिबिंबभा
८ वः तद्द्वारा गम्यमानधर्मसत्वेन समानधर्मत्वम् तेन बिंबप्रतिबिंबभावे वस्तुप्रतिवस्तुभावे वो
९ पात्तधर्मसत्वे नैवोपमाप्रतीतौ न कश्चिद्दोषः एवं तत्र तत्रान्येनान्यैर्वा धर्म्याय प्रतीतिबाह्यं प्रल
पितम् तदिदं तत्प्रतिपत्तये वाभिधानेनाप्युक्तमिति मंतव्यम् ग्रंथगौरवभयात्तु न तत्प्रपं
च्यते १ कल्पितेन कल्पितोपमा उपमानेनोपमेयस्य सादृश्यमित्यनुषज्यते तत्र तत्र सोनाशोच्छा।
कि निर्मितेन काल्पनिकेनोपमानेनोपमेयस्यार्थान्काल्पनिकं सादृश्यं कल्पितोपमा फलं चात्र
प्रतिभटस्य स्तवस्त्वंतरसाभावप्रतिपादनम् एवमत्र च अत एव नास्या उपमायामंतर्भावः उपमा
नगुणविशिष्टोपमेयप्रतिपत्तिफलत्वेन तस्या उपमानांतरसंभवप्रतिपादनार्थत्वाभावात्
फलभेदेपि तदंतर्भाव इति चेन्न अनन्वयादेरपि तत्प्रसंगात् भवत्विति चेत्तल्लक्षणादिभेदात्
यथा आवर्जिता किंचिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्करागम् संजातपुष्पस्तबकावनम्रा
संचारिणी पल्लविनी लतेव अत्र संचारिणीत्वेनाकल्पितमुपमानम् यथा वा अनिवारिततप
संपर्कफलहीनां समनोभिरुज्झिताम् खलतां खलतामिवासतीं प्रतिपद्येत कथं बुधो जनः ८

अत्राकाशलतास्वरूपेणैव कल्पितमुपमानम् अत्रैव खलतायाः खलतैवोपमानमिति शब्द-
शासनस्यैवोऽनन्वयोपि ८॥ तेनैव तदेकदेशेनावस्थितभेदेन वानन्वयः उपमानेनैतदादिक-
ल्पितेनेति चानन्वयत्वम् उपमेयेनैवोपमानतयाकल्पितेनोपमेयस्याहत्यैवावभासनसाधर्म्यो-
पादनमेकोऽनन्वयः उपमेयैकदेशस्यान्येवोपमानतया कल्पनमपरः उपमेयस्यैव प्रतिबिं-
बितत्वादिनाभेदेनावस्थितस्यैतत्कल्पनं तृतीयः यथा युद्धेऽर्जुनोऽर्जुन इव प्रथितप्रतापो भीमो
ऽपि भीम इव वैरिषु भीमकर्मा सग्रामयवर्तिनमुपाधिपतिरुद्राणामत्माशनार्थमपि जन्ममतुरा
देशेन अत्रतस्यैवार्जुनादेः शब्दस्य पुनः श्रवणेनैकार्थतया प्रवायनादिहितीयस्यार्जुनादेः
शब्दस्य कार्तवीर्यार्जुनरूपार्थकतया शाकया अयोगान्तरूपेस्वदाहरणम् यद्यपि च नामार्था
नामुह्निनास्य तथापि खलतां खलतामिवेत्यादिवच्छ्योगस्यानन्वयो भवेत् नन्त सर्वथा तदभाव
इति न कश्चिद्दोषः पद्दमनेत्रवर्णेन्दुरमहिलासहस्राणं किमेत अनुहरदृश्णबुद्धेतिस्यावा
मर्त्यवत्तिरणाइस्य गंधेत्र सिंधुरधुरंधरवक्त्रमैत्रीमैरावणप्रभृतयोपि न शिक्षितास्ते तत्वंक
वित्रिनयनाचलरत्नमित्रितिस्वीयप्रतिबिंबविषयस्योपमानत्वमेव अत्रस्वीयप्रतिबिंबैरेव साहस्य

अ॰२॰ मितिप्रतीयते उपमानांतरविरहस्त्विहापि भेदेष्वागमानेयेन तदनन्वयस्त्विपाभावसमेमोस्य।
५ त्वमेतोवाच्य इतिपरिकरः ५॥ नहिरहोसमः उपमानस्याविरहोसंभवस्तस्यातिपादनुसमस्मा
त्वोलंकारः फुंडलतंमरिहिमिकंठश्चवलिआइके अइवणाइ मालइकुसमसमसरिच्छभमर
भमतोनपविहिसि अत्रमालतीकुसुमसदृशमन्यन्नास्तीति उपमानासंभवःप्रतीयते ते
नोपमानानुपादानाल्लुप्तोपमेयमितिनवाच्यम् उपमानस्यासम्भवतोनुपादेतुलमोपमा
अत्रचोपमानस्यासंभवएवोपनिबद्धः नवास्यानन्वयाद्वावंनभीवइत्यलंकारान्तरमेव यत्रो
पमेमानस्यनसंभवोस्तिनत्रासमःस्यादुपमानलुप्ता संभाव्यमानस्यसतःसमानपमादिक
स्यावंनदोरणेसेतिसंक्षेपः यथावा देवाकर्णयंयनाकिनोपुरेन्द्राणांलोकेपुरेभोगिनामासंके
वनसंतिकेचननत्रासाम्यासूपनिषेकेचन तन्मध्येनबभूवनास्तिभवितानाहद्गनीमेनतेोको
नैकाव्यवन्तोरिपुहन्तोकोनैवयतेसमः भ्रमरध्रमनादिरांतराणिक्कविदासादितस्मीतिते
कृतेवा वदमस्यमपास्यपत्तपातंयदिग्नातीकुसमानुकारिपुष्पम् अत्रचसामर्थ्यात्तथा
विधंनास्तीतिप्रतीयते १ परस्परमुपमानोपमेयत्वमुपमेयोपमा उपमानस्योपमेयत्वात्पु ५

पमेयस्याप्युपमानत्वमित्युपमेयोपमालंकारः सचोपमानांतरनिषेधार्थः उदा खमिवजः
लंजलमिवखं हंसस्संद्रइवचंद्रद्राइवहंसः कुमुदाकारातारास्ताराकाराणिकुमुदानि सवि
तावियवतिविधुरपिसवितरनितयादिनंतियामिन्यः यामिनयंतिदिनान्यपिस्वखंडः स्ववशी
कृतेमनसि पूर्वत्रयदैवजलादिवाममादिसदृशोनैरववोमारयोपितनलनातुल्यकालत्व
म् इहतुयदासस्ववशीकृततंतदासविज्ञादयइंदुहादिवद्याचरंति यदापुनरं इः स्ववशीकृत
वेनेंदुहादयोकार्यायनइतिभिन्नकालत्वमितिविशेषः अत्रापिसविज्ञारीस्सारौविपरीततयो
रुपमानोपमेयभावविवक्षायादिनुकरस्यविहडोनिशाकरपवनस्यचसपवोपमानम् इ
त्पमेवदिनयामिन्योयपीति परस्परमेवोपमानोपमेयत्वसंभवादुपमानांतरनिषेधफलमास्थि
तमेव अतश्चैकवद्वयोरपितुल्यतान्नकस्यचित्प्रसिद्धगुणत्वमितिवैवविकमुपमानत्वम्
अमत्रबिंबादेराह्लादकत्वादिसविज्ञादेस्सतापकत्वादिप्रसिद्धमितिवास्तवमेव ग्राथीयथा ॥
उद्दलतानाप्युपापत्तु डामिषितेननावत्सायः परस्परतुलामधिरोहतोद्वे प्रस्पन्दमानपरुषेतर
तारमंतश्चक्षुस्तवप्रचलितभ्रमरंचपद्मम् अत्रचपरस्परतुलाधिरोहेनोपमानत्वेक्षम्यायति।

प्र२० पादितेऽपमेयत्वमर्थात्प्रतीयते ऽपमेयता चाशङ्क्तेऽपमानतार्थीति न द्वयमेव शाब्दमित्य
१० योऽपमेयोपमा सर्वत्र तु वाक्यभेदे द्वयस्यापि युगपदाख्यानाच्छाब्दत्वम् न चैवं तस्यैवोपमान
10 नोपमेयता च सकृदुपादानस्याभिधानमशक्यत्वाद्द्वयोः श्रौतत्वे वाक्यभेद एव प्रार्थ्यते त्वेक
वाक्यत्वम् इहापि रजोभिः स्यन्दनोद्धूतैर्गजैश्च घनसन्निभैः नभस्तलमिव व्योम कुर्वं व्योमेव
भूतलम् इति क्रियायाः शाब्दत्वाद्वाक्यभेद एव अत्र च भुवो व्योम्नोऽपमानोपमेयो व्योम्नस्तनश्चोपमा
योमोपस्यमाणविपर्ययालंकारसंकीर्णता ॥ ॥ सामान्योद्दिष्टानामेकस्य निदर्शनमुदाह
रणम् सामान्येनाभिहितानामेकस्यैवोपादानमविनप्रतीतिविशदीकरणार्थं निदर्शनमु
दाहरणमलंकारः अयं चैवाप्युपादानेनोपमासाधर्म्यानन्यत्वावेलवितः उदाहरणम्
अनंतरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्ज
तीन्दोः किरणेष्विवाङ्क इत्यत्र हिमकर्तृकसौभाग्यविलोपनरूपस्य विशेषस्य गुणसन्निपा
ते दोषनिमज्जनं सामान्येन समर्थकतयाभिहितम् तस्यैवेन्दोः किरणेष्विवाङ्क इति तदेक
देशभूतविशेष उदाहरणीकृतः न चेयमुपमा उपमेयादुपमानस्य वस्त्वन्तरभूतत्वेन साम्या १०

वान् इत्यत्र दोषैकदेशात्मकं केशानिलोपमेयान्वयाभावः किंचात्र न सामान्यस्य विशेषेण सा
दृश्यं विवक्षितम् साहश्यप्रतीतिमात्रोपमा अत एव यथा व्याकरणादेः सूत्रार्थस्य स्पष्टीक
रणायोदाहरणोपादानं तथैवेह सामान्याभिहितस्य विशेषनिदर्शनमिति प्रतीतिविशदी
करणार्थमित्युक्तम् नापि हीनोपमेयान्वयः उपमावत्साहश्याविवक्षणादुपमानासंभवतान्व
याभावाच्च यथा च रश्मियोगः परेणापि न महिम्नाम महात्मनाम् पूर्णश्चन्द्रोदयाकांक्षी दृष्टा
न्तोऽत्र महार्णवः अत्रैवार्थे दृष्टान्तशब्दः नेदर्थं उदाहरणशब्द एव यथा समूलघातमघ्नं
तः परान्नोद्यन्ति मानिनः प्रध्वंसितान्धतमसस्तत्रोदाहरणं रविः अत्रैव प्रौढोक्त्या रविर्मानिविशे
षत्वेन प्रतीयते यथा वा पतेन्धयोधयानस्फश्चैर्नेन: स्वैरवैकर्मभिः एवंनिवोपङ्कुपस्यमाना
दस्यैव कारकः अत्र स्वकर्मनिमित्तायः एतेनाक्षेपस्य सामान्यस्य प्रतीतिविशदीकरणार्थं हा
पातेन नादिरूपा विशेषा निदर्शिताः इत्ययमवसायविरहाच्छ उपमेतदुदाहरणम् इवाद्यभावे
न च यथा यमार्थस्तथांतरन्यासे निदर्शयिष्यते अयं चात्र संग्रहः उपमानोपमेयत्वं भिन्नयो
रुपमेत्यतः सामान्यस्यास्फुटत्वेन ज्ञानस्यास्फुटसंविदे नदेशस्य विशेषस्य क्रियते यन्निदर्शि

अ॰२॰ वनम् नडलाहरणेन सत्यामेव तर्भावोस्य किं कृतः ॥ १२ अन्यधर्मसंयोगाद्दार्ढ्ये सोपमेयप्रतिमा प्रसि
॥ द्धगुणेन रसंबंधिभिः कार्यकारित्वादिभिर्धर्मैः संबंधोपनिबंधात्सामर्थ्यलभ्यसौपम्यं प्रकृत
॥ स्यार्थान्तरप्रतिमया प्रतिमानामायमलंकारः अत्र चेवाद्यनुपादानाद्वोपमाधर्मिणोः सामा
नाधिकरण्याभावाद्वा रूपकम् द्वयोरप्युपादानान्नातिशयोक्तिः धर्मिणामसंबंधाभावा।
न्न निदर्शना धर्मविषये च क्वचिद्व्यवसायसंभवेति उपमावत्त्वातिशयोक्तिः धर्मस्याप्र
स्तुताप्रकृतानेकसंबंधाभावाच्च तुल्ययोगितादयः अत्र हि वस्त्वन्तरसंबंधिनो धर्माः प्रकृत
संबंधित्वेनोपनिबध्यन्ते वस्त्वन्तरसंबंधस्त्वर्थसामर्थ्यादिनावसेयः तेनालंकारान्तरमे।
वप्रतिमा उदा ॥ अशोकमुकुलमसंबंधिनं सस्तिककारसवंसिसिरेणकर्णेनकाश्चधारयित्रा।
श्रमेण अत्र मुकुलकोद्गमादिवल्लभकार्यं शिशिरेणाकृतमिति तस्य वल्लभत्वं तत्राप्रतीते
र्योवसेयोपम्याप्रतिमा कार्यं यथा कारणतापरस्य तथैवैवास्येति विभावनायः इयं विभि
न्नावविधेनैवविरोधस्पर्शवतीप्रतीति अत एव च धर्मधर्मिणोर्यत्र विरूपत्वमिरास्तिले
शतोपि स्फुटमेव ततो विरूपयोगाद्विषमादर्व निरूपणेन विभेदः इति परिकरः इदत ॥ ॥

दृष्टिं हठेन पिदधाति न केलिकारः संवेशनं हरति हंत न सर्वदेनाव मर्माणि संस्पृशति नैव पिशु
नश्च कश्चिदनयस्तो वल्लभोयमदृष्टपूर्वः इति वल्लभस्य केलिकारित्वादिकारणाभावे
पि दृष्टिपिधानादिरूपकार्यसंबंधोपनिबंधादिभावनासंकीर्णो यथावा गंधयोरकृणिसा
दृशि भावः कोपि वक्षोजरिविभ्रमहेतुः स्वभावादपि तत्सामान्यन वर्तमानकार्यकारणाय मदा
भूत वर्तमानकार्यस्य मुखरागादेर्मदनैककारणत्वकल्पनामदस्य प्रतीयते क्वचित्तस्वरूपवि
कापि भवति नरलाविपाहि रवि ग्रसिपदिनकृणीणाणा अणकमलेहि अविज्ञसिधरणेदि अ
हेज्ज आणं कोहसि मदणोस्स अत्र मदनस्यैकत्वमसीति प्रश्नान्मा हस्य प्रतीयते अत्र वनयन
कमलैरवनीयतातुपस्तु कर्मोहेतनयोपानः कापि तदीयधर्मसंबंधोपार्थावसेयो भवति यथा।
णवपुलिमिमामि अंकस्स मरह अकोनोसि भणामम मस्सअकामोरअसमभरगा पओसर हाणिचत्तु हं
अत्र अत्रनवपूर्णिमामरणांकस्यैकत्वमसीति प्रश्नात्तणणाणि नानवपूर्णिमामृगांकवदथेता
वगम्यते इत्यार्थे सोपमम् तदेव वक्कापरोधरजनीवतवार्थेति हितीयार्थे वोपोहलितम् जो
मरजमपि अपरिभपमारि आनंदपरिमलो हि अपमोक्षिअमनाहारारोसी अलसरसो समि।

अ० १० महीणाम् इत्यादिषु लुप्तसमस्तत्वाद्विहाय धर्मस्य वेति विसामान्याधिकरणे निर्देशान्मोक्ष्ये
१३ अहारोऽइतिमत्वेनिषेधात्स्यापञ्चमादयपद १२ ॥ सहृदयस्य निर्देशोऽप्रस्तुतानां प्रस्तुतानां
13 वा तुल्ययोगिता अर्थमौपम्यमित्यत्र अर्थः स्मरणालंकारे यावत् साधारणस्य धर्मस्य सहृद
पादान अप्राकरणिकानां प्राकरणिकानामेव वा इवाद्यप्रयोगादार्थमौपम्यं तुल्ययोगि
ता अत्र च प्रसिद्धगुणमुपमानम् अप्रसिद्धगुणमुपमेयमिति बोद्धव्यम् अन्यथा परस्परमुप
मानोपमेयतायामुपमानोपमायां अर्थता स्यात्त्वोपमायाः ३२। अणयोक्तिभिर्मुनिरपि प्रमे
दिवानि तिमेसनापतितिमिरावधिव्यधात् वशिनां कृषोमतिष्वनामतेविरंजलविप्रुषस्वर
यथाप्यहृविम प्रकृतयोर्यथा हर्षात्फलवकीर्णेन तत्पयावलिवाहणा वामेन पुष्करेण।
स्पाश्चत्सवाचस्तनेनैव पूर्वस्मिन्नुदाहरणे मतिः प्रभेदिवानिति विशेषणस्य प्रकृतस्य वशिना
मिति सामान्यात्मको प्रकृतः समर्थकतया पात्तः तस्य चास्थिरत्वेन प्रसिद्धा जलविप्रुष उप
मानतयोपात्ताः मुनिहृत्तितासेत्सयाच द्वयोरप्युपमानोपमेययोरप्रकृतत्वम् द्वितीयस्मिंश्च
तःस्फुरणस्याप्रयुक्तमनसाधारणेन प्रसिद्धत्वादुपमानता क्वचित्प्रसिद्धा प्रसिद्धाभावे उपमेयो १२

पमामूलनैव यथा तवेयामार्द्रवृन्दृष्टः कस्यचित्तेन भासते मालतीशशभृल्लेखाकदलीनां क
ठोरता अत्र मालत्यादीनां सर्वेषामेव कविसमयेन तुल्यैव प्रसिद्धिरिति न कस्यचिद्विशेषेणोप
मानत्वं निर्णीतं शाकामित्यन्योन्यमेवोपमानोपमेयता ॥ १४ ॥ मिश्राणां दीपकादीनां सकृदित्य
नुषज्यते सकृद्धर्मोपादाने प्रस्तुताप्रस्तुतानां मिश्रत्वेऽर्थधर्मोपमम् यथा अहो विधात्रास्त्रजनता
नन्दि चत्वारि रत्नानि विनिर्मितानि राज्ञैष भोजस्वमनो भवस्सशशी च समासः कुसुमाकरश्च
यथा वा अहो महत्त्वादहसमनेदेवृयदर्शनी योनवमाहरसोकः हरे परिच्छेदकथा हिमतनमेन
तृणानां स्वदर्पेषां च अत्र गुणानां प्रस्तुतानामप्यप्रस्तुतानां परिच्छेदकथाभावावोपमः
सन्निकृष्टः आद्ये चत्वारि रत्नानीति साधारणोपमः सकृदुपात्तो भोजादिभिरुपमेयोपमानैरेक
वचननिर्दिष्टैः सहमातात्मवंशनभजननादस्यनेत्रमसदाहरणम् एवं योगपट्टो जनदाजनालेता
रवीत्वं मरणाजिनम् अचिन्तानि तवांगेषु घनमतितरुचातानाम् इत्यादौ बहुवचननिर्दिष्टोपमेयो
गहारादीनि प्रत्येकं तानेनीतिनत्वलघोपितानां यामपि इष्टमेव सैवास्त्रुतानि दिगंतराणि हन्ताः दि
नेनेतिलघायगान्तम् सचक्रमेपलवरागतात्राप्रभापनं रागस्य मतेन स्वपेन्नः इत्यत्र दिनेन नवर्ण

नैपेनुवस्यतेंगप्रभाया अपिप्राकरणिकत्वात्तुल्ययोगितैवेति दीपकभ्रमो न कार्यः इदंतु
अ॰र॰ आलिंगितनशशिमंडलीचमत्कृतायपानंकीर्तिचस्नापयितमर्थयितेचलल्लोमन् त्वद्वकिमद्भुत
१५ रसोल्लट्येचकर्तृमेदारंजनमहंपश्चमेवमन्ये यद्यपिवक्रीनांक्रियाणांसकृन्निर्दिष्टकारा
15 केनधर्मसत्तयापिमंदारत्वादिविशिष्टकारकसंबंधेनयाविधाह्लिलक्षणः प्रकृताप्रकृतरू
पाणांक्रियाणामसत्वेवेतिदीपकमेव प्रकृतानांक्रियाणामेककारकसंबंधेयद्योपमाप्रती
तिस्तत्तुल्ययोगितानात्तदभावेनमनमुख्यालंकारः १५ वाक्यद्वयेसकृत्स्यनीवस्तूपमा धर्मस्य।
निर्देशाइत्येववाक्यार्थयोरुपमानोपमेयभावसमार्थत्वेसाधारणधर्मस्यासकृदुपादानेप्रति।
वस्तूपमा कथितपदस्यदुष्टत्वाद्वाक्यद्वयेशब्दभेदेनपृथङ्निर्देशः इयंचप्रकृताप्रकृतोभयनि
ष्टत्वेनत्रिभेदा क्रमेणयथा श्रुङ्गेनदुर्लभमिदंवपुराश्रमवासिनोयदिजनस्य दूरीकृताःखल
गुणैरुद्यानलतावनलताभिः अंतःपुरेष्टद्यानेषुचवपुषोललनानांचदुर्लभत्वेसमानोधर्मो
वाक्यद्वयेदुर्लभंदूरीकृताइतिपृथगुपात्तः आलंबनोद्दीपनविभावात्मकत्वाद्वपुषोलता।
नांचप्रकृतत्वम् जाग्रतःकमलाहस्तीयजत्राऽरुनदद्भुतम् पश्यंदशास्यमन्येभयगाङ्नेलेयेनका १५
र

स्वतिः अत्र ग्रहणं साधारणो धर्मः उत्तरवाक्ये स्त्रीपदेनोपात्तः वर्णनीयकान्ताभिप्रायेण ह्रयो
रपि पद्मेन्दोरप्रकृतत्वम् यदिदं हन्त नलोचकिमङ्कं तद्यदि चगारोवमद्रिष्ठुकिंततः लव
णमेतु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता अत्र स्वभावत्वेऽपोर्थः किमङ्गत्वमित्यादिभिः
शङ्कानैरन्तर्यात् सतो प्रकृतानामन्येषां चाप्रकृतानां साधर्म्यमौपम्यम् क्वचित् त्वणं कान्ताविर
कसन्तरणं स्मर सञ्जीवितम् ननसन्तरणं शान्तं निस्वरसन्तरणं तथः यथा त्वणादि शोभाव
णसद्भावादि प्रतीतिर्न तथात सर्वा याश्रयेण तु साहित्य शाब्देनेति तेसेवयुतः प्रयोगोन दोषः प्र
स्तुतत्वु समितिक्रियमाणे प्रक्रमभंगः स्यात् वैधर्म्येण यथा वकोऽर्थपवचनराक्षस्मिकाचाम
कर्मणि विनावंतीत्र निपुणः सहशोरतनर्मणीति अत्र यद्यपि चान्वयस्य न निपुणत्वेनेना
भावप्रतिपादनादेकस्य धर्मस्य सकृन्निर्देशो भावस्तथापि वैधर्म्यस्य साधर्म्यात्तेपकत्वाद्वंतीनां
रत्न निपुणत्वेन प्रतीतेरर्थान्तान्वयस्य सकृन्निर्देशः यथा वा सोभन तद्भागागमनेन सम्राणनश्री
भवत्कोपविकारसहतः नावद्भस्वोऽद्यतनपवविंध्यासुनिः प्रपेदे प्रणयीन यावत् इति मरीभत :
पुत्रवतोऽपि हृष्टि स्मिस्मित्रपत्येन जगामत्यमित् अत्रैतत् पुष्पध्यमयोर्हि द्विचनेद्विरेफमालासविशे

अ॰२॰ षसंगा इत्यादिकान्तु वैधर्म्येण प्रतिवस्तूपमोदाहार्या इहिन्दुस्मिनेनजगाम अपि : तत्तस्यामेवस
१५ म्यन्येयमेवार्थः उपमानवाक्ये सविशेषसंयोगेन्यनेनोपात्तः अभिहितो विपरीतोन्यर्थो विधर्मात्त।
15 स्यभावो वैधर्म्यम् यथा चकोर्य इत्यत्र चकोरीणां प्रतिपादितस्य चानन्दस्य विपरीतोऽर्थस्तदभाव
उपमानवाक्ये चकोरीतुल्यावंती व्यतिरिक्ता अन्यभुवनत्रयेन निपुणा इत्यभिहितः नचैकत्र न।
नादिप्रयोगमात्राद्वैधर्म्यमितिवक्तव्यम् स्थितोदैवस्तेनानयान इत्यत्र पर्यायप्रयोगेपि वैधर्म्य
प्रसंगात् १८ प्रतिबिंबेन दृष्टान्तः। वाक्यद्वय इत्याद्यनुषङ्गमेव वाक्यद्वये धर्मस्य प्रतिबिंबने
बिंबप्रतिबिंबभावेनावस्थाने अर्थं सोपमं दृष्टान्तः अयमपि साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विविधः यथा।
हठे सकलस्मि अस्य विस्त अणस्य महात् विष्पि अंकसौगाङ्गमहस्मि विस्तमिणाकिरण अपंत्र
विश्रमन्त्यंति अत्र विश्रियाभावास्तमोचनयोर्भावाभावयोर्बिंबप्रतिबिंबभावः नचवैधर्म्य
म् परस्परविरोधेन द्वावान्नवात्रविरोधः अपकाभाकरणावदस्तमोचनरूपस्योपकारस्या
र्थनीयत्वेन तत्समत्वात् अतएव चार्थमौपम्यम् एवमन्यत्रज्ञेयम् यथा वा। इहकिं मतिः स्फु
रति मेतवाग्रतो नयशास्त्रनीरनिधिपानदृश्वनः अवलीढविश्वतिमिरे दिवाकरे नहिजा। १५

न्दीपकशिखा प्रगल्भते अत्र मतिप्रसरणाभावस्य दीपाप्रथनस्य चाभावयोरेव बिंबप्रतिबिं
बभावः एवंभावयोरपि ज्ञेयम् वैधर्म्येण यथा विषममपि अविषमो धारङ्गधुरंधुरंधनोश्चित्र
णङ्कु दिन यावत् यदि नस्महो ऽवलंबनं समविंबम् अत्र अवलंबनाद्यवलंबनाभावादिना।
वैधर्म्येण प्रतिबिंबितम् --- धर्मिणः शशिबिंबादेरुपादानतः प्रतीतेन दिनव्यवहारादे
तनादिनकरेण सह धुरंधरस्यार्थसौपम्यम् अखिलं ल्लिखितं पववानरभटैः किंनस्स गंभीर
तामायातालनिमग्नपीवरतनुर्ज्ञातानिमन्थाचलः दैवीवाचमुपासते हि वसवः सारं न्नसा
रं बलं ज्ञानीतेनितरां मसो गुरुकुरुलक्लिष्टामरारिकविः इत्यादौ पनिवद्धमुपमयामहासमं
करः तथा हि ज्ञानानि जानीति इति तानाख्येयकोधर्मी सह कृत्ति दिष्टः अगाधावगाहित्वादि
नागुरुकुरुलक्लिष्टत्वादेः प्रतिबिंबम् (८) असति संबंधे निदर्शना असत्यसंभवति संबंधे आर्थ
सौपम्ये निदर्शना यथा कृतांगदः कंबलकालियाभ्यां यत्तोपवीती कृतशालवकः सततका
पादितनकं वभूषोः वि भाति भंगी मुशिवः शिवस्य अत्र शिवसंबंधिनी भंगी कथमन्यो बिभर्ति
तिनात्रिवत्तसंबंधस्तत्र शिवभंगीसदृशीं भंगीं बिभर्तीति सौपम्यं पर्यवसितम् अत्रैवासि

अ०२० वस्याः कल्याणरूपस्याशिवभंगीधारणस्य वधर्मिधर्मयोर्विरूपयोः संबंधहननेति विषमालंका
१२ रोपि यथा वा सारसारतरवस्तुसंग्रहे त्वन्मुखे किमपि पिंडितेऽप्रियं कांतिमिंदुशकलाय।
17 दाद्दत्तेनन्दगाद्यपि यदीक्षणाद्दयम् अत्रेंद्वादिसंबंधिनः कांत्यादेराद्दानासंभवेनतत्सदृशा
कांत्यादि प्रतीयते त्वन्मादृन्नावरत्नानां यदरणाक्ककमार्जनम् इदं श्रीखंडलेपेन पांडुरीक
णविधेः इत्यादौ वाक्ययोः सामानाधिकरण्यनिर्देशाच्छ्रौतारोपसद्भावेन वाक्यार्थरूपकं
वस्त्वत इति निदर्शनाबुद्धिर्न कार्या अन्यथा मुखं चंद्र इत्यादौ पदार्थरूपकेपि निदर्शनाप्रस
ङ्ग इति रूपकाभावः स्यात् एवं च रूपकादेः संबंधाभावस्याविद्यमानत्वान्निदर्शनापवादत्व
म् तेन श्रौतार्थसामानाधिकरण्यनिर्देशमंतरेण यत्र संबंधविघटनं तत्र निदर्शना अन्यत्र
तु रूपकम् ननु चैवं सत्यसंबंधे संबंधरूपेणातिशयोक्तिप्रकारेणैवमादेर्व्याप्तत्वादतिशयो
क्तिरेव तेनेन न निदर्शना पृथगलंकारः नैवं यत्रौपम्यस्यार्थत्वे संबंधविघटनं तत्र निदर्शना
यत्र तु तदभावस्तत्र वस्तुमात्रान्वयेन तादात्म्यः प्रस्तुतिस्थवइत्यादौ असंबंधे संबंधरूपाति।
शयोक्तिप्रकारः संबंधबाधे सति लक्षणानोपयत्रौपम्यायाः प्रतिपत्तिरस्ति निदर्शनात्र य १२

दानं किं विद्दस्त्वे वलसत्तेन दायरेम्यः इयं चोपमानहृतस्योपमेयग्रस्तसम्भवान्मतिपादिता
विपर्ययेण यथा नवचंडिगंडवालीवद्दल्पमाणेन ग्रहणभावेण हिंडिज्जइ कमलकिस
लयोस्स चूडामणिपदेयत्तेयो देवरं विमाणगनम सनंकार्यानिद्यपीनिवाधधम रहमेधिन
इत्यादौ नथाविधाचलदर्शनेन मद्धिः क्रियमाणानिद्धिसपर्यामनसि भवतीति यद्यपि बो
धयत्रिनिणि चन्द्रन्नमर्थाचरणे प्रयोगात्संभवत्संबंधमूलमार्थमौपम्यं प्रतिभासते तथा
पि सर्वानभूतेनानिद्मादिनामहृशस्योपमानादेर्दर्शनेनतत्स्मरणादार्थः स्मरणालंकारः अ
ननुभूतानिद्धिसपर्यादिबोधकत्वेन येर्दृष्टामितदाललाटपतितग्रासप्रहारोद्बुधिस्फीर्ति
स्तकस्तनिपाःस्लीहृत्पुरोभागः परान्यानयन् नेषांडः सहकालदेहदहनः प्रोद्भूतेनया
नलेकालालेभरभास्वरेस्मरविपाववल्लगतं कौतुकम् इत्यादिवर्णपनाद्यवगमादातिथ्या
देरप्यवगम इति वस्त्वन्तरकरणान्माथाविशेषालंकारः इति संभवत्संबंधानिदर्शनानां
का प्रभातेष्वक्षेनीनवरहसहृत्तेसहचरीनवोढानवोडामकलितनवाम्वीयं कथयति लि
वितीनांपद्मांकरमनीशाससमागमस्तञ्चयोश्च मकारोणऽठकरजपदमासाकथयति इत्या

अ.२. दावौपम्यमेव नास्तीति पराभिप्रायो णापि संभवत्संबंधनिबंधनानां निदर्शना नाप्यस्मन्मते
१८ नस्मरणादिवित्यादिरिति वृप्रयोगमात्रप्रदर्शनेनैवमादिषु निदर्शनाया मुदाहृतं न तत्संका
18 रस्वरूपान्यथा परिज्ञाननिबंधनोऽयं भ्रमः इत्यलं बहुना शेषं प्रांतोक्तिपर्यंतयोगेन १८ सदृशा
नुभवान्स्मरणं स्मृतिः पूर्वानुभूतस्य सदृशवस्तुन दर्शनेन संस्कारबोधात्स्मरणे यदार्थ
मौपम्यमाश्रयति : यथा प्रौढिना मेखलयांकितो नयामहितं मदरिवीक्षमाणः विवाह्ये
मनलक्ष्मलेखाकामीलनकपोलां भवंतीं स्मरामि तथा ह्यानुपारानेयथा तिष्ठामः सोष्ठवेनस्मृ
रस्तरतटिनीनीरकल्लोलमालाक्रांतेभ्रांतेवनांते मदनकदनहृदन्मूर्तिमारायधंतः नीलां
भोजैः सरोजैः सितपतगगतैर्वालशैवालवल्लीवीचीभंगैरथांगैरिह विदुदिमदिरात्तीनमा
धन्यानेनः अत्र मदिरात्यानेत्रायव्यवस्थानीलांभोजादिदर्शनात्स्मृतिर्धन्यत इत्यनेनो
पनिबद्धा सादृश्यव्यतिरिक्ते स्मरणे न कश्चिदलंकारः यतः शृंगारादिरसव्यभिचारिभा
वभूतस्य स्मरणस्य विभावाद्यभिव्यक्तत्वे भावध्वनिः एवंविधविषये प्रयोलंकाराभ्युपग
मे तत्वस्यमाणेन येन भावध्वनेर्निर्विषयत्वप्रसंगः यदा तु व्यभिचारिभूतस्यापि स्मरण १८

स्य प्रधानवाक्यार्थीभूतत्वे स्वशब्दोपादानं त[illegible]स्त्वलंकारः नापि भावध्वनिः नैव
कश्चिद्दोषः प्रकृतरसपरिपोषस्याविघटितत्वात् यथा। अनियतहृदि तस्मिन्नेव विराजत्क
निपुणकोमलदंतकुड्मलाग्रम् वदनकमलकं शिशोः स्मरामि स्फुरदसमंजसमसमयज
ल्पितं ते अत्र प्रसूतस्वशब्दोपादानव्यतिरेकेणाननतथा रसपरिपोषः इति तदेवमाहु नैवं
वमादौ स्वशब्दोपात्तस्य स्मृत्यादेर्व्यभिचारिणो रसोपस्कारकत्वेन प्रेयोलंकारो भवतीति सं
भावनीयम् नहि व्यभिचारिणो रसोपस्कारकत्वमलंकारत्वे प्रयोजकम् भावध्वनावपि र
सोपस्कारकत्वावस्थानादलंकारत्वप्रसंगात् न तत्र स्वशब्दोपात्तस्य स्मृत्यादिव्यभिचारिणो
पित एवमादौ करुणादिरसध्वनिरेव क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोपि दृश्येत सा
दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेपि कान्तं मुखम् किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्ने
पि सा दुर्लभा चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योधरं पास्यति इत्यादावहो कोपेपि कान्तं
मुखमित्याद्यवान्तरवाक्यार्थस्य स्मरणस्य विभावादिमत्त्वेनैव प्रतीतिसिद्धेः यदि स्वशब्देनो
पादानं न स्यादर्थतयाऽद्भुतत्वम् न तु रसपरिपोषविडना काचित् साहशानिमित्तस्यापि।

अ.२. स्वशाह्यानुपानस्यस्मरणस्ययद्यपिभावकर्म मध्यपातितयाभावाश्रनावंतभावः तथाप्येष
१५ मसामर्थ्यलभ्यत्वेनालंकारतयाभिधानमितिसर्वंस्वस्थम् ॥१५॥ अन्यासंगात्कौतुकविनोदो वि
19 नोदः अस्मन्निहितेनभूतेन न भूतेपिवाभिलष्यमाणेर्थे प्रतिबद्धेन्द्रसहृशादिवस्तुतदनुभवात्
मकारन्यासंगात्कौतुकात्निवारणं विनोदः क्रमेणयथा। कोपात्कापि गृहीतमस्त्वीषु यत्र प्रियाम
योत्रसमुल्लसितेनघ्नताम् विनोदहेतर्मणिभित्तिभागात्संक्रमिकालम्बनतो भवति अत्रपरोक्ष
त्वेन प्रियाणामुत्कंठापुवभिलक्ष्यमाति बिंबयुक्तभित्तिदर्शनेनानिवारिता तत्कालणविकल्पः।
स्मह् गोरिकोडेलर्थलग्निसंभरिपडो आरिर्थ्यणबहुसोमोदीसद्स्वनत्तसिंहडो यथाच म
त्वायश्च्छालः सरसिरुहमैत्तिष्ठविकचंककटाक्षैः रोऽस्मन्नवकमतपंक्तीर्मधुलिहाम् वियो
गेगोरांगणाभुजलतिकयोः किंचरसिकोत्पलोयाचारेषु भिनवमरणालीरभजत णरणाद
तन्नकितिष्पवाहमवलोइर्थणादीहअरे अम्हेहि अजगमिआव्वीरो अहिदंसणोकारणदा। अ
त्रानंभूतस्पतीरोदपेः कीर्तिप्रवाहदर्शनेनोत्कंठायाप्रतिवाहनम् बहुसोविकहिजंतंत
हवअणमजहत्थमदिहुणाहअतिजचमाणणपुकहकमतअकाणइअज अत्रसहृशादेर्थो। १९

तेरणं संदेशश्रवणोप्रियोक्तिंठायाःप्रतिवाहनम् यथा च तत्स्पर्शशीतलमस्मं विनिधेहि तावत्
प्राणिममम्मोवसिष्ठः कथयिष्यसितम् दुर्वारमन्मथशरानलजन्मनोस्यसंतापस्यसम्प्रतिमन्
कामशमोममास्त २९ अनुभवस्मरणादिव्यासंगाः अस्पासंगादिस्मनुवंगः प्रक्रमस्यमाणस्यप्रक्रां
तस्यवानुभवस्यस्मरतेरादिशाद्वात्क्रियांतरस्यवा पूर्ववदभ्यासंगादेनरायः व्यासंगः क्रमेणय
था। दृष्टास्त्वग्रेफणिनिकनकच्छेदगौरीभुयस्याहरादभ्रंलिहगरुडशिखासंगतांनीसंगनाम
सद्योविद्याधरयुवतयः केलिपूर्वीं प्रियाणां हेमक्रीडासरसिजरजोलोचनेषुक्षिपंति अत्रभ्रा
वितोनुभवस्यक्रीडारविंदरजः मत्तेपणोनांतरायः तस्याः सांद्रविलेपनस्तनतटप्रश्लेषमुद्रा
कितेकिंवक्षस्मरणानतिव्यतिकरव्याजेनोगणाप्यते इत्यत्रकेकतदित्यदीर्घसहस्रानंतसंप्रमा
र्ष्टमयाप्राप्तिश्रीरभेसेनतनस्त्वदवशात्प्रसाप्सतदिदस्मतम् अत्रानुभूयमानस्यस्तनमुद्रांकितत्व
स्यसंस्कारप्रालिंगनस्यसुखानुभवेनतिरोहितः तत्रतीर्थसलिलेनदीर्घिकास्तत्रमेतविनमृ
त्रिभिःऊर्ध्वैः सौधवासमदाजेनविस्मरेसविकायफलतिःस्यदस्यपः अत्रदीर्घिकादेःस्मृतिः
संस्कारस्तीर्थसलिलादिसहदृशानुभवेनाच्छादितः अत्रत्यगीतमममाप्यविलाससलासमेकादः

ग्र·२· पास्यमहस्सामणिवल्लकीव अस्मुन्मनाम्लदवलोकनकौतुकेनवातायनान्यपिकरोहपुरेशिवर्गः
२० अन्नीतादेङ्क्रियानरस्यप्रक्रान्तस्यतद्रूपावलोकनकौतुकात्प्रत्यूहः नचैवमावेगस्मरणादेर्व्यभि
20 चारिभावस्यभावप्रशमधनावंतर्भावइतिशंकनीयम् स्मरणादेरिहप्रशान्तस्यतत्रप्रशाम्यद
वस्थस्याविवक्षितत्वात् तथाह्यभावोदयध्वनौभावस्यप्रागभावोनतस्यपरिपोषकः सर्वत्रला
न्नायत्नात्पन्नौनत्प्रसंगात् नाप्युदितनयाभावोस्यध्वनितस्याभावध्वनौभावात् किंपुनरुद
दवस्था तथात्रप्रशाम्यदवस्थाभावप्रशान्तिः नतत्प्रध्वंसरूपाप्रशान्ततास्मरणादिप्रशान्ततायाः
अपस्मारादिभावसमयेपिभावात् इहचस्मरणादिनिवृत्तेरेवविवक्षितत्वात् इतिनकश्चित्सं
करः २१ ॥ उपमेयादन्यस्यन्यूनत्वेप्रतिकूलत्वेवाव्यतिरेकः इहधर्मांशसाधारणत्वेउपमा
नोपमेयभावः तत्रापिप्रसिद्धगुणत्वेनाधिकगुणस्योपमानत्वम् विपर्ययादुपमेयत्वम् तत्र
योदुपमेयेत्कर्षाधंमुपमानस्यकेनचिद्धर्मेणसाम्येपिधर्मान्तरस्याभावान्न्यूनत्वमुपनिबध्यते
अर्थादितरस्याधिकगुणत्वम् तदेकोव्यतिरेकः यत्रतूपमेयप्रतिकूलत्वेनोपमानस्यविवक्षि
सहितीयः अत्रयद्युपमानादुपमेयस्याधिक्यंतधर्मत्वमुकेनन्यायेनसंभवति तथापिवस्तु २०

नः प्रसिद्धगुणत्वेनाधिकगुणत्वात्सर्वत्रोपमानस्य तथात्वेनोपनिबंधनेऽपमानाधिके वै
चित्र्याभावादस्यालंकारत्वदिदृक्षत्वे विपर्यये वेति नोक्तम्। भावे वा वक्ष्यमाणलक्षणो भेदा
लंकार एव स्यात्। उपमानस्यान्यस्मादाधिक्यं हि स्वभावतः सिद्धम्। न त्वेतेन ननु युक्तो व्या
तिरेकस्याहननाविरहात्। यत्र चोपमानस्योपमेयविरुद्धत्वं विवक्ष्यते न त्वोपमानादुपमेय
स्याधिक्यमित्येतावतो लक्षणस्याव्याप्तिरिति नोद्गमनिष्फलत्वं वेति सूचितम्। उदाह। क्षीणः क्षी
णोऽपि शशी भूयो भूयोऽपि वर्धते सततम्। विरम प्रसीद सुंदरि यौवनमनिवर्तियातं तु॥ अत्राश्रि
तत्वोपात्तात्वच्छिलक्षणादुपमानाद्यौवनस्योपमेयस्यैव गतस्य पुनरनागमनादधिकगुण
त्वम्। यथा वा नागेंद्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वादेकांतशैत्यात्कदलीविशेषाः। लब्ध्वापि लोके प
रिणाहि रूपं जातास्तदूर्वोरुपमानबाह्याः॥ अत्र हस्तादेः परिणाहितया साम्येऽपि कर्कशत्वा
दिनाप्यूनगुणत्वम्। जनस्थाने भ्रांतं कनकमृगतृष्णांधितधिया वचो वैदेहीति प्रतिपदमु
दश्रु प्रलपितम्। कृतालंकाभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न
त्वधिगता॥ इत्यत्र रामेण कथं रामत्वमवाप्यत इत्यसंभवत्संबंधनिदर्शनामूलः कुशलव

अ०२० स्तनानवधिगतेति न व्यतिरेकः अपितु तैलपूराः स्नेहप्रदीपा इत्यादिवदभेदालंकार एव
२१ ऊशलवस्तुनाप्राप्तिपरिहारेणरामादमकस्मिन्नभेद इति प्रतीतेः भेदप्रतीतावप्यारोपितेन
२१ गताद्यपसद्यपतायाः कंचिद्गुणं भेदकमिच्छन्तीभिः आरोपितोद्दामन्तुरमस्तराभिस्त्वके प्रज्ञाः
स्तावनिमेषविक्रा इत्यादौ यद्यपि नानामणरसाचनिमेषमात्रकृतो भेद इत्याद्यवगतत्वम्
नवाभेदालंकारस्य व्यतिरेकभेदेन वाच्यत्वेति वाच्यम् वैलक्षण्यप्रतीतिनान्तरीयकत्वाद्व्यतिरेकस्य अभे
दस्य साम्यप्राधान्यविवक्षया वैलक्षण्याभावेनाभेदप्राणत्वादत एवाभेदरूपत्वयोस्तत्त्वा द्विती
यो यथा स्वरेण तस्याममृतस्रुतेव मज्जल्पितनयाममभिजातवाचि अप्यन्यपुष्टाप्रतिकूलश
ब्दापि अन्वर्थिनेत्री विवादमाना अत्र पार्वती स्वरप्रतिकूलः शब्दोऽन्यपुष्टाया इति विरुद्धत्वम्
उपमानस्यानन्तरनगुणत्वम् अत्र च पुनरुक्तं नैरपेक्ष्यसिद्धस्य साम्यस्यैवापि सम्भावनायां न त्रिष्ट
यर्थप्रतिकूलोक्तिः साम्यासंभावनायां यथा पमेऽञ्जणो इत्यादि अत्र चेदृशजनेनोपमान
तयासंभावितस्य वराकतोत्यातिरिक्तत्वात्वेनुमरहस्यायात्तसाम्यमित्युपनिबद्धम् नवा
सिं द्वितीये व्यतिरेके वदुपमाणालक्षणैवेयमलंकार इति शंकनीयम् उपमानोपमेय। २१

भावस्यवास्तवस्यविवक्षणान्नतत्स्याभावात् २२ सजातीयस्मात्तद्धर्मत्वेच व्यतिरेकइत्यनुषं-
गः येनयस्यसजातीयत्वंतस्मात्तद्धर्मत्वेचव्यतिरेकः अतद्धर्मत्वंचसजातीयसंबंधिधर्माभा-
वाद्विजातीयधर्मसद्भावाच्चेतिद्विविधम् नचास्यपूर्ववल्लक्षितव्यतिरेकांतर्भावउपमानोपमे-
यभावाबलेविनानस्यसजातीयानांचतत्स्वभावस्योपपादितत्वात् नत्वेवयस्माद्व्यतिरेकस्त-
सैवमनन्वमितिइहहितस्यापि सजातीयत्वंचस्वाभाविकमध्यारोपितंवा उदाह ॥ नृप-
काड्डुद्गतिर्निर्जितडमरुव्यसनितावपुर्दिग्पंकोन्मास्थलनलिनरत्नद्युतिमुषा व्यथास्त्रकुर्वैयथा-
ऽस्यदस्यलक्षिमान्येयदिननेत्रमेवेकोलल्मापरममभविष्यःपदमिह चतुस्तडुन्मेषिसदाच-
विवःसारसत्वंयाम्बुतमाविरास्त पर्यन्तियेनावहिताःकवीन्द्राःस्त्रिविष्टपाभ्यंतरवर्तिवस-
शंस्वाःसंतिसहस्रशोजलनिधेर्वीचिव्याटावहन्नामर्यंतेषुलतंतियेदलशानेःकल्माषितत-
मानलाः एकःकोपिसपत्नजन्मनऽदम्भूदास्यपृथ्वीभूमिः मतोयःसंवर्तभरत्तमेर्मधुरिपोःश्वासा-
निलैःस्पर्यते अत्रस्थलनलिनस्यनलिनांतरसंबंधिपंकोद्भवनाधर्माभावः प्रतिभाधामा-
रोपितस्यचतुष्टस्यचतुरंतरासंभविसोदस्पेषादिसद्भावः पांचजन्यस्यशंखांतरगतवीचि

प्र०२० ऽलंकारत्वादिधर्माभावः नरसंभविमपुरिपुस्यासामान्येनासाधारणसद्भावस्य परिवृढः २२ अधि-
२२ कगुणस्यानादरः प्रतीपम् अधिकगुणस्योपमानस्यासाम्यस्य वान्यप्रकारेण तुल्यतापादनेन न
22 वानादरस्तिरस्कारः प्रतीपम् न चाधिकगुणत्वाभ्युपकारणसद्भावेऽपि कार्यस्यादरस्यानुत्पत्ते-
र्द्विनाविशेषोक्त्यादिः अधिकगुणेऽप्यादराभावो नादरो वेत्ति कविनावधारितत्वात् किंतु
लक्षणेन तथा निर्देशः। न च लक्षणेऽलंकारलक्षणनिष्ठत्वात्तेषाम् अधिकगुणत्वे हेतावुत्पत्ति
नोदनाभ्युपकार्यस्याप्येवं लक्षणमात्रम् न तु लक्ष्यम् नापि तद्विशेषोक्तिरिति ननूपमानस्या
नादरः क्वचिदुपमेयस्यैवोपमानभावारोहणेन सामर्थ्येनानुपयोगात् क्वचिदुपमेयतोत्क
र्षेणेनाप्रसिद्धतापादनात् क्वाप्युपमेयसामान्यगुणस्यासामान्यतापादनेन वा भवती
ति त्रयो भेदाः अर्थान्तरस्य तन्न्यूनगुणत्वेन तत्कार्यकरणे नैरर्थक्यादवरतापादनादेतद्द्वि
विधम् अधिकगुणत्वं चात्र वस्तुतः प्रसिद्धितो वा उदा। मह्देहिं किं विअकीरइ ऊवलअंको
सलिलआसअप्राइयपप्फुणाग्रामेकडः ख्वपपप्फुरनसिलिनहरमहस्साविक्कणलअइशतिस
मुसमंडलो विहिणा अस्सं अंसचिअ चनिदपुण्णो बिबिडिजइ सर्सको यथा च वाराणसी २२

वर्णिते यस्यां सलोलनर्त्तितमृगीकपोललावण्यपण्यपणानां भुजङ्गमगनीवीः अत्रैवोपचर्वि
तनिशासमयानिमायाहिंसानिशाचरवधूगतिं स्फुरिपिणे अत्र तरुणीकपोलसदृशाममृती।
मर्थान्तरमतीयते इत्युपमानस्योपमेयता अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहलतानमास्म।
दृष्टः ननु संनिभवाहस्यानि भूयो भुवनेऽस्मिन्वचनानि दुर्जनानाम् अत्रानन्यसामान्यस्य हाला
हलस्यान्यसमानता का किं कर्णोत्पलैर्यदि माधुर्यादामकाफलैः किं यदि वा खिलासाः किं त्रूणी
योगैर्यदि रूपशोभालावण्यमात्रेयदि चंदनैः किम् अत्र माधुर्यादिभिरेव शोभा शोभादिजनने
कर्णोत्पलादेरधिकगुणस्य कारणान्तरस्यानादरख्यापनिबंद्धः अत्रैव यद्यपि कर्णोत्पलस्य माधुर्यादा
हीनां शोभाकारित्वादिनोपमानोपमानोपमेयभावो यथाकथंचिद्बलाद्दृशाकान्तेन तथापि पूर्वो
दाहरणे पूपमानत्वेन प्रसिद्धस्य कुवलयादेरुपमानस्य तेन तिरस्कारः इह तु तिरस्कृतस्य
ककार्यत्वादिना साधर्म्यमित्युपमानस्याविवक्षितत्वाद्दृष्टान्तरस्यान्त्यक्रमम् यथा च खेलन्तीनां
सुरपतिपरीवारवाराङ्गनानां यन्मञ्जीरध्वनिनस्तभंगोरोऽतिकोलाहलो यम् तेनैवाभिमदन
त्वपनेर्मार्गलितोगम्बाधेमाबायेनेपयिपथिविरः कक्षापाणवनानाम् यथा चाणिहस्त्रित्र

अ.२. वंदिज्जइ देव आदिं अग्गाहिं किं कीराउ जीइ एमाणा पाविंडो लंभइ इहेरविणिव सैनो अवरत्वापाद
२३ नेयथा वैकुंठाय श्रियमभिनं वाशीतभानुभवायमादाडस्थे: अत्र समपि वा वज्रिणा नत्कागण्यम
23 त्स्मान्नायत्समपिमनयेयद्दातिम्मदेहं कोन्यस्तस्मादत्र वतिभवने ष्वन्तु पूर्वेषु तिभव: अत्र बल
त्वादेरधिकगुणस्यापि तत्कागण्यमित्यनादर: अस्य च न्यूनगुणादरात्वे विरुद्धत्वेनापिक
चिद्रूपनिबंधो यथा यणाभुआमलनि अंबेपि आइन्नस्सा महराइपेक्खितो मस्सलम्मि बावड्डाइ
बहुमस्स इणामरो रोरम् अत्रदारिद्र्यस्य न्यूनगुणस्यादर: २४ उद्दिष्टस्य प्रतिपत्तनथानिर्देशा
वैधर्म्यम् सर्वाभिहितार्थापेक्षया प्रतिभटभूतानामर्थादर्थान्तराणा प्रमाविर्देशो वैधर्म्यालंका
र: नचायं द्वितीयो व्यतिरेक: साधर्म्यगोपस्याप्यभावात् उपमानोपमेयभावस्याविवक्षणा
त्स यथा नाथेन: पुरुषोत्तमेति जनामेकापि पेयेतत्पामे स्वस्य परस्य दानतिरपेनायणेति
इति यं कं वित्तरुषाधमं कनिपयग्रामेशमल्पार्थदं सेवायैरगाधामहे नरमहो मूढा वराकाव
यम् यथा च ऊमन्दवन्नमपत्रिश्रीमदंभोजषंडं त्यजति मुदमलूक: मीतिमोऽस्य कवाक: उदय
तिदिननाथो याति शीर्नाम्बुरत्नं हन्त विधिलसितानां ही विचित्रो विपाक: अस्य चालंकारसंसर्गो २३

चारुत्वातिशयोज्ञायते यथा जाहोस्मिअनुहवाडेणी सरिडेणि अणिचलोगभोहि नाहेस्मिन
विडसोडेपइहेडेगिरिगुफागब्भम् अत्रवापनिस्सरणस्यकारणस्यविपुलोकप्रवेशात्मन:
कार्यस्यवतुल्यकालतोपनिबंधाद्दसमाणलक्षणया: संगमासहसंकर: यथाच ज्याया
म्नवीनवधनपनुस्ताश्रदस्लोदेरणान्नवलोदव्यतिकरपदस्तारकानातेनन कर्णाभ्यसंस्कृ
तिनपलित: लीरकरादेनसाकंयोद्धुवांछन्नकथममनालज्जनेनामदस्य: अत्रज्ञामदस्यता
शरच्यो: प्रोक्ताप्रोक्तत्वेनविरूपयो: संबद्धनेतिविषमालंकारगर्भता नचायंवैधर्म्यदृष्टान्त:
प्रकृतार्थविलक्षणाप्रकृतेपनिबंधडैपम्यपर्यवसायिवचनस्याभावात् इहचद्वयोरपित
त्त्वात्सैपम्याभावाच्च २५॥ आरोपोरूपकम् भिन्नयो:सामानाधिकरण्यनिर्देश आरोप: न
त्वन्यत्रान्यारोप आरोप: नह्ययंर्थान्तरंवस्तुतु आरोप्यते नापिप्रतीतिरत: नचान्वयमतेनमुख
चंद्रइत्यादोशाब्दिकायाइवरजतेनमुखस्यचेदूरणाच्छादितत्वंप्रतीयते मुखस्यप्रथगुपा
त्तस्यस्वरूपेणैवभासनात् नाप्यविवेकाद्विवध्यमानेवप्रतीत: बाधोत्पन्नावपित्तत्वस्या
प्रतिहते: इहत्ववगतावंद्रोविविक्तमुखस्वरूपस्यानिश्चितस्यक्रिरूपसैवप्रमातृसंदेहाय।

ग्र०२०
२४
24

जनमिति वक्तव्यं न शोणप्रत्यक्षेणैव नत्रूपतया प्रतिपत्तिः किं तु नीलमुत्पलमित्यादिवत्सामानाधि
करण्येन दर्शनात् न त्वनिपादनुप्रमाणेन धानां प्रतिपत्तिः द्वितीयेऽपि वह्वद्राघ्यमानायाश्च पितत्वस्याभा
वात् नापि शाब्देश शाब्दात् न तदारोपः मावादेश्च शब्दादि तद्रूपतया प्रतीतेः अन्योन्यविविक्तस्ववि
षयान्तद्रूपोपलम्भात् तस्मात्तद्धर्मतादिप्रतिपत्त्यर्थः सामानाधिकरण्येन निर्देश एवारोपः इ
हात्मसादृश्यनिमित्त एवारोपो रूपकं न संबंधान्तरनिमित्तकोऽपि तेन संबंधान्तरस्य एवं कश्चो
पोवैविधमात्रम् न त्वलंकारः कश्चिदिति मन्यन्ते यत्पठन्ति व उपमैव तिरोभूतभेदा रूपक
मिष्यत इत्यादि तत्र यन्निपुणाः सहृदया वर्जयन्ति तथाहि द्विविधालंकाराणां प्रकारो न रहितार्थ
तयुक्ता वक्तार्यौ तत्र रूढौ यायामयोगेन तद्रूपसंपादनार्थाभावादस्मिपावद्धे चित्र वा फलनाविरहात्त्व।
मतस्वयमहद्यास्कारकारितया रसपरिपोषकत्वमिति नालंकारता कार्या पुनस्तद्वैलक्षण्ये
न काव्यजीवितायमानानां सर्वथा कविभिरादरणीयेति सर्वेषां ध्वनिकारादीनामविप्रतिपत्तिः न
च तस्याः सादृश्ये संबंधान्तरे वा कश्चिद्विशेषः येनैकत्रालंकारतापरत्र तदभाव इति स्यात् न
च संबंधान्तरनिमित्त आरोपोऽलंकारतया लक्षितः नापि तद्युज्यते रूपकसामान्येन तत्रेदं तद्भाव। २४

सैवोचितत्वात् अत एवारोपो रूपकमिति सामान्येनैवेह सूचितम् । न च सादृश्यमिहानपेक्षम्
सादृश्यसंबन्धनिबन्धनाया अलंकृतित्वमिति यदि लक्षणायाः सामान्येऽपि सर्वस्य मरस्य हेतोः संबन्धा-
भेदेऽपि नैव युक्तमिति संग्रहः । गौण्यां हि स्वगामेजोपध्रुमहस्महस्तला अस्यान्त हाणांशिद्विश्र
लक्षितपरिसंकेतितावारेह द्विर्भावः स्वरकार्मकस्य चेत्याद्यो सादृश्यसंबन्धाभावेऽपि भवद्वीरूप-
कमुक्तम् । तत्र च नहाणपाश्रयलक्षणाः प्रतिपदिदोर्वा द्विर्भावेन सह सादृश्यमस्ति तस्माद्वा-
रोपमात्रे रूपके स्थितमिति । तच्च परस्परसापेक्षानेकारोपात्मकं सावयवं शब्दोपात्तसमस्ता-
रोप्यमाणार्थं समस्तवस्तुविषयं कविना यथा क्वचिच्चार्थीयमेवारोपमेकदेशविवर्ति चेति द्वि-
भेदम् । आरोपान्तरनिरपेक्षं तु निरवयवं तदपि केवलमेकविषयानेकारोपात्मकं मालारूपकं
चेति द्विविधम् । रूपकमेवान्यारोपसापेक्षत्वेन परम्परितम् । तच्च केवलं मालारूपं चेति द्विभेदमे-
व श्लिष्टमावयवमपचक्रं विच्छेषमूलत्वमपि । एतेन च सावयवत्वादिना भेदाः उपमायामुक्तभेदेषु
चालंकारान्तरेषु यथायोगमभ्यूह्याः । ८ तरुणीकान्ताविरहकस्य तु रागाश्रयस्य जीवितम् । तत्र च ।
सान्द्रांशांशविनिस्स्फुरत्सान्द्रगुणः । इत्यादावनेकस्मिन्विषये एकस्यारोप इति संभवन्नपि भे-

अ॰ २॰ हीवैचित्र्याभावान्नगणितः तथाहीदं रूपके विषयस्योत्कर्षार्थ आरोपः स च बहुधा क्रियमा
२५ णः प्रकर्षाय पर्यवस्यति यथा त्वनोक्ते स्मिन्विषये एकरूप आरोपः तत्रान्ततावदेकैकस्य वि
25 षयस्य विषयान्तर आरोपनिमित्तातिशयः कश्चित्प्रतीयते नापि युज्यते परस्परनिरपेक्षत्वात्स
र्वेषाम् यदि चारोप्यमाणानिमित्त आरोपस्योत्कर्षः कश्चित्स्यात्तदा विषयबहुत्वेन तस्य प्रकर्षो
भवेन्नत्वेवम् तेन न किंचिद्वैचित्र्यमिति निरूपितम् शाब्दश्चायम् यत्र श्रोतं सामानाधिकरण्यं
आर्थस्त्वार्थावसेयसामानाधिकरण्यः तत्रापि सादृश्येनोक्तन्यायेन संबंधांतरेणवा भवतीष
कवाक्यमाणाभेदभिन्नत्वाच्चतुरन्तरप्रभेदः द्विमात्रं यथा ततः पपात जलधौ विरोचनफ
णामणिः दिनाहेहीयमानस्य बलाकालगरुन्मता अत्र विरोचनस्य फणामणिरूपणं दिना
दीनामहिप्रभृतिरूपणामिति चान्योन्यापेक्षत्वम् सर्वत्र चारोप्यमाणानां शाब्दत्वात्मा
वयवं समस्तवस्तुविषयम् देवि विस्वरं जनि रमणीटतेनेश्रोत्सवेन स्थितासार्धं सुविरमभ्रा
वल्लभेनौषधीनाम् पतन्तारांकुसुमशबलेव्योमतल्पे विकीर्णां सम्प्रत्येषा तिमिरकवीमा २५
यतास्थंहरणीति अत्र जन्मादेरमणीत्वादिनारूपणाशाब्दोपायानम् ओषधीवल्लभस्य रमणत्व

मर्थान्यतो घनेदृमे केवशाविवर्ति श्लिष्टेन यथा भवमरुमार्गभ्रमणश्रान्तस्य शिवप्रसादसरसी।
नस्य तन्मानसप्रसन्नेशास्यतिनी व्रापि मे तस्या निरवयवं यथा गायतं चरुहदेतेशांतेङ्क इंत
णोहृमनेच रक्तविभामामानैर्गृहीतमाशापिशाचिकया प्रत्याशायांपिशाचिकारोपणसारोपां
तरनिरपेक्षत्वान्निरवयवम् मालायथा वनांतदेवतावेणपः पान्थस्त्रीकालस्फुंगलाः मारस्र
वीरामिलिताभ्रंगमालास्तकाशिरे पायान्सवः ऊरुद्रकंदमृणालगौरः शंखोरवेः करतला
म्बरस्पर्शाचंद्रः नारदनयस्य स्वरवैरिविलासिनीनांकांच्याभवंतिशिथिलाजघनस्थलीषु प्र
त्रशोवमस्पर्शाचंद्रारोपः करतलस्यांबरमोपहेतुरिति परम्परितम् मालयायथा उषः प्रवा
लद्रुमयष्टिपल्लवास्त्रिलोकहर्म्यांगनरत्नदीपिकाः दिनद्विपेंद्रारुणकल्चामरा मरीचयो
र्कस्य लठंति कोमलाः श्लिष्टे यथा प्रोद्दीकदिनावतारमंतनवेस्यघोतिपुष्पाकरराजाक्रांति
विधुंतुदं कुवलयप्रोल्लासचंद्रोदयम् बाणप्रेरणमायनं बहुलनामं सर्गलीलावने हस्तावत
कटकं नैरंद्रभजनतेसांघेसमंक्रद्रन्ः ॥ एतच्चपरम्परितं सावयवं चारोपान्तरप्रस्यानतूहृले
नैरपस्यकाचित्प्रमातिकूलेनापि भवति यथा दासतम् मध्ये राजाक्रांतिविधुंतुदमित्यत्र।

ग्र.२० यथा च सौजन्यांबुमरुस्थली सुचरितालेख्यद्युभित्तिर्गुणज्योत्स्नाकृष्णचतुर्दशी सरलतायो
२९ गश्वपुच्छच्छटा । येरेषापि दुराशया कलियुगे राजावली सेविता तस्याग्ने शूलिनि भक्तिमात्रसुलभे
सेवा कियत्कौशलम् ॥ अत्र सौजन्याम्बुत्वेन रूपणाकृतेनैव मनिष्फलमरुस्थलीत्वारोपे राजा
वल्यामिति प्रतिफलनमारोपयोः ॥ यथा च बबसा अरतिपडोस्सरोसोगइंदस्स सिंखलाबंधो
कद्दकइंपि दासरहिणीजणकेसरिपंजरो गंडोघनस्समडो । मणाइंमपुरुसपवनस्ससामि
सधंगाणिधइअरस्स ॥ अबगहणास्सभईरअणानअंपधगस्स ॥ सर्वत्र वनसमयस्य मलिन
तात्मदोषादिरूपणा रूपणांतरहेतुरितिपरंपरितम् । उत्तरत्र तु मनूपणा त्वफलः पुरुष
पवनारोपः । मानस्य च द्रुमत्वेनावन्तायाक्वालिंगनस्य परुषपवनत्वेनावान्तमानस्य द्रुम
त्वमिति एकस्यापि प्रथमसिद्धत्वाभावे परस्परस्यापेक्षत्वात्सावयवत्वम् । रत्नाटकेस्यचान्त
हत्वे नैव सावयवत्वम् । एकैकस्य स्वर्वसिद्धत्वसंभवे सत्येकरूपकांगत्वे सावयवमेव । य
था हासज्योत्स्नावदनशशिन इत्यादि । एते मुदाहरणेषु साक्ष्यपरेत्वक आरोपः संबन्धान्त
रेण यथा उल्लासो ललनिकानामकालमर्को वियोगिवर्गस्य प्रभवति दहति णवाम्बुवाहभयो । २९

मदनमहत्त्वम् अत्र दलितेणवाशुद्धपेकरणोकार्यत्वरूपंललितकोमलत्वादिसामानाधिकरण्येना
रोपितम् इतिसादृश्यव्यतिरिक्तः संबंधः वैपरीत्येनयथा वैर्यैश्वर्यमकिंचनत्वमसमोभ्या
गोल्पभिक्षाशनंपूर्णत्वंकृशिमाभावतेनपरमाकल्पोगुरुर्योगिनिका स्मरत्वंरिपुपुत्रमापरिज
नः केवल्यमिच्छोत्पत्तिः सर्वाशा इतिरेवघचनमहेशस्यैवमहेशस्यैवनान्यत्रमम अत्रविषयविषयि
णोर्वैपरीत्यसंबंधः नत्ववाच्यम् अत्रापिवैश्वर्यश्वर्यादेः कार्यनिरपेक्षत्वादिकमाकिंचन्या
दिनाक्रियतइत्येककार्यकारित्वादिनाविषयविषयिणोर्मध्यंचेदइत्यादिवत्साधर्म्यमेवे
तिमध्यंचेदइत्यादौसाधर्म्यप्रतीतिनिमित्तोप्यारोपः इहत्वप्रतिपन्नसाधर्म्ययोर्विशेषणत्व
लाकल्पनयासाधर्म्यावगमः पतेषुसामानाधिकरण्यस्यशाहृत्वाच्छाहृरूपकम् आर्थंय
थायाताः कणादतांकेचिदपरेविध्यवासितानाम् शबरस्वामितामन्येशास्त्रकारास्तवार्थः
अत्रार्थः शास्त्रकाराइतिसामान्येनशास्त्रकारित्वमारोपितम् याताः कणादतामित्यादौत
त्रिभवः कणादइतिमातारनभिधानेपिकणादइत्यादिशास्त्रकारविशेषणाविशेषत्वंविष्
णामर्थान्यतीयते अत्रचकणादत्वमन्यस्यधर्मः कथमन्येनप्राप्यतइतिकिंनिदर्शना

अ·२· किंवारथ:कणादइतिरूपकमितिनसंदेहसंकर: शाब्दकाव्यालवारयइत्यस्यरूपकस्यह्।
२२ पकांतरसाधकत्वात् एतानिपदार्थरूपपदार्थांतरआरोपात्पदार्थरूपकाणि वाक्यार्थरूपकं
२७ यथा बाबालतेषाधरत:कवीनांकांत्यामदोयंसविधेहिमांशो: त्वत्सद्विधेयपाटवनाटनेय।
तथापिभतावाकिमपिब्रवीमि अत्रपद्मवाहेनपरस्परस्यवाक्यार्थयेषत्वादिनासामानाधिकरण्येन
वाक्यार्थान्तरारोपइतिशाह्वावाक्यार्थरूपकम् संबंधांतरेणयथा स्नानसक्तपरिवारसंदरी रू
रुमध्यमवधीरितांकुश: यत्नगाममदलोचित:करीभागणसंपत्कारणरूपायत्स्वेतिसामानाधि
करण्येनारोपिता अरण्यहरितंकृतंशवशरीरमद्रुतिनिस्पलेत्तमवोरपिनेत्रविरत्नधिरेवधि
तम् स्वपुच्छमवनामितेवधिरकर्णजाप:कृत:कृतांधमत्रविमंडलायदद्भुपोज्जन::सेवित: इ
त्यादौसामर्थ्यलभ्यमानव्याहूस्यपद्मवाहेनसामानाधिकरण्याभ्याहमालावाक्यार्थरूपकम् आ
ध्येवाक्यार्थरूपकंतयथा सवकमविलासशक्तोरहयग्रीवरधितांगुणान् येंदुकुंभै:परिच्छेत्स्क
देशाकोमहोदधे: यद्वहयग्रीवगुणवर्णनेंनत्समस्त्यांवुकुंभपरिच्छेदइतिप्रतीते: वाक्यार्थ
रूपकस्यार्थत्वमालायथाक:कुसुमसर्पमित्यादौ एवमन्यदन्वेष्यम् २८ नियतधर्मेणावारो २२

प्यमाणस्यातिसाम्यमभेदः आरोप्यमाणस्य धर्मो गुणक्रियादिस्तस्यानियतस्य निषेधे परिशि
ष्टसमस्तधर्मान्तरसद्भावाभ्युपगन्तृत्वेन विषयस्य तेन महातिसाम्यप्रतिपादनं विषयविषयि
णोर्भेदाभावादभेदालंकारः अत्र शाब्दार्थत्वेन भेदाद्द्विभेदम् शाब्दो यथा वनेचराणां वनिता
सखानां दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तसुरतप्रदीपा इति अत्रौषधीनां सामानाधिकरण्यम् तैलपूरणमात्र
विरहादोषधीप्रदीपानां प्रदीपान्तराद्भेद इत्युक्तेऽर्थान्तरत्वेनाभेद इत्यवगम्यते अत एव यापिरा
पितं वैशिष्ट्यं रूपकमेवेति रूपक एवास्यान्तर्भाव इति न वाच्यम् अभेदमात्रप्रतीतौ रूपकं नि
यतधर्मसद्भावस्यातः सर्वत्वेनाभेदप्रतीतौ अभेद इति प्रतीतिभेदात् परिणामादेरूपकोऽन्तर्भावा
पत्तेश्च परिणामादिविवेचनप्रतीतिभेदेन रूपकाद्भिन्नः सामान्यत्वादभेदः क्वचिदध्यवसायसि
द्धत्वादित्युपस्कारः यत्तु नत्केनम् ओषधयः सुरतप्रदीपा इत्यत्रोत्तरकालभाव्यतैलपूरा इति वि
शेषणमौषधीनामिति रूपकमेव सर्वं सिद्धत्वादिति तन्न साधु न ह्यत्र वाक्यभेदोऽनेन विशेषण
म् नात्रासमन्तैलपूरत्वाद्यभिधानात् व्यभिचारिणश्च विशेषणत्वात् रूपके चारोप्यमाणस्य
प्राधान्याद्विषयस्य स्वरूपानवस्थानेऽनादिशेषणमयुक्तमेव न हि शशिना वदनेनेदं तुक्त्वानिर

नेत्रमत्स्यारोवदनसरीनां विलोलनेत्रमित्रेणोन्मादिविशेषणांशद्वयम् नन्वियतमेतद्रूपकरीत्या
अ० २० रूपकादस्य भेद इति अर्थो यथा हृत्कमलानिबद्धमहेः कोशानिघ्नस्यस्य महजमलिनस्य रूप
२८ णस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतो भेदः एकविभक्तिनिर्देशेऽपि न सामानाधिकरण्यम् भेदप्र
28 तिपादकेन चकारेण समुच्चीयमानत्वात् आरोपे चाभेदस्य विवक्षितत्वात् तथा च वदने जल
जे चेत्यादौ प्रयोगे न कस्यचिदारोपप्रतीतिः नेत्यादावारोपः किं त्वाकारमात्रेण भेदप्रतीतेर
मभेदरूपेवमर्थपर्यालोचनयार्थाद्भेदः अकरोरत्नीमयामेवामलमिमामारोपाभावो
ऽप्ययं भवतीत्यवसेयम् २१ प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः आरोप्यमाणस्येत्यनुषंगः आरोप्यमा
णस्य यथासंभवमुचितेन तथारोपविषयस्येति प्रकृते प्रस्ताव उपयोगित्वाद्विषयरूपस्याप्र
कृतस्य यत्कार्यं तत्प्रकृतेनारोपविषयेणावस्तुतः सेयापेतेन प्रतीतिमात्रेणेति प्रकृतमप्रकृत
रूपतयापरिणमतीति परिणामालंकारः प्रमाणान्तरेणातिविविक्तत्वेनावगतत्वाद्विषय
विषयिणोरेकरूपतयाप्रतिपादनेऽपि प्रस्खलद्रूपत्वेनाभावेऽपि न तथाप्रतिपत्तिरित्येवं रूपाद्रू
पकादस्य भेदो विषयस्य तत्त्वतो विषयकार्यकारित्वादिनानारूपत्वेन प्रतीतेः स्फुटमेव प्रत २८

एवं यथोक्तं प्रतीतिभेदं प्रकृतोपयोगित्वं चानवगच्छता यदुक्तं निपुणं प्रियोऽपि तिलक इत्यादौ
रूपकेऽर्थान्तरे सत्वमवतारणावार्तामिव कथयितुमवतारमुख्यमं लोकमाश्रुमालीत्यादाव
त्यन्ताद्यलंकारान्तरेऽपि प्रकृतोपयोगित्वमस्तीति तत्परिणामस्यालंकारान्तरत्वमिति केनचिदुक्तं
तदपास्तमिति यथोक्तस्य प्रकृतोपयोगित्वस्याभावात् नहि रजनीपुरंध्रीत्यादिरूपकान्तरान्तु।
गुणपमात्रं प्रत्यावैचित्र्यमात्रं वा प्रकृतोपयोगित्वम् नहेतुहेतुलक्षणेनोदाहरिष्यमाणत्वात् त्व
कृतार्थानुगुणत्वेनेष्टा प्रकृतोपयोगिता सा हि सर्वत्र रूपकेऽस्तीत्यास्तां तावदनल्पकार्यकारिता किंनिति
संक्षेपः अयं च रूपकवक्त्राद्ग्रावार्थस्य क्रमेणोदाहरणम् यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां यदृच्छ
याकिंपुरुषांगनानाम् दरीगृहद्वारविलंबिबिंबास्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति अत्र जलदानां व
स्ततस्तिरस्करिणीकार्यवत्त्वभावदर्शनादिकारित्वयात्रूपतया परिणामः एवमन्यत्रापि ज्ञेय
म् मुक्ताकलापैरपि मुक्तिमन्त्रैरपुष्पगुच्छैरपि कल्पवृक्षैः रात्रः सवागरमीसद्धमेववाभिरुक्त
त्रिमंत्रौकुनकं चकार अत्र वचोभिर्जौकनकमिमार्थयाक्षेपः अत्र वनेचराणामित्यादावभे
देन सह संकरः अत्र च विषयिणोऽप्युपादानान्न समासोक्तिवद्व्यवहारसमारोपः अत्र तु

अ.२. यसमारोपितस्य समासोक्तौ रूपस्य विषयरूपादानमात्रेण भेदः तथाहि समासोक्तावुदाहरणे विशेषणा-
२५ उपादाने परिणमालक्ष्मीमयस्यान्तरूपकम् तथा च समासोक्तौ रूपस्य भेदेन रूपकसमारोपितं रूप-
११ कमेव स्यादित्याह अतएव रूपकसाजात्यात्समासोक्तौ तेन तस्या मार्गव्यामाणस्य प्रवृत्तेः पर्यवसितम्
तस्माद्रूपकादि विषयरूपादानमात्रेण समासोक्तेर्भेदः तदुपादानेन तु रूपकमेव २८ विषयस्य समाख्ये
स्यवापह्नवेन्यविधिरपह्नुतिः आरोपविषयस्य निषेधे आरोप्यविषयिणो विधानमेका मुख्ये
स्य चन्द्रादेरन्यस्य मुख्यावचन्द्रादेर्गौणस्य विधिरपरापह्नुतिः कोतिक्रान्तः कुरितदिवलयं नव
केऽत्रापि सम्भवति जातमततः किमेतत् इत्यादौ विषयनिषेधेपि विषयस्य विधानादपह्नु-
तिः अतः सर्वेष्वविधिरितिक्रमम् यत्र सातातत्वनादिनानिषेधार्थेन विषयापह्नवस्तत्र श-
ब्दः यत्र कलादिशब्दप्रयोगस्तत्र प्रकरणादिवशाद्विषयप्रतीतिस्तत्रार्थोऽपह्नवः नेति न
नादिवत् कलादिशब्दा निषेधवाचकाः किंत्वव्यानाद्यर्थाः नहि ननादिवत् कलादिशब्दा नि-
षेधवाचकाः किंत्वव्यानाद्यर्थाः अन्यथा कलेनिरसम्भवेन व्यवहाराण्वयेन रूप इत्यादावपि २५
निषेधप्रत्ययप्रसंगः एवं च अस्याः सर्गविधाविन्यादिवक्ष्यमाणसंदेहोदाहरणे कथं शाहि।

स्यप्रकारादिवाचित्वेपि पुराणस्य प्रजापतेर्वेदाभ्यासजडत्वादिना तन्वीनिर्माणे शक्तत्वपर्या
लोचनया निषेधपर्यवसानादार्थ एवापह्नवः। ननु अमुष्मिँल्लावण्यस्य नमस्मिन्नूनं मस्या
गहशः स्मरशार्वलेषुः स्फुलिङ्गनयनभागे निपतितः यदंगोंगाराणां प्रशमपिशुना नाभिकु
हरे शिखाप्रमस्यैवं परिणमति रोमावलिवपुः शब्दत्वेन निषेधप्रतीतेरार्थो
पह्नव इति वाच्यम्। वपुरादिशब्दस्यार्थमयडादिप्रयोगात् नैस्मैसोमित्रमैत्रीमयमपु
स्तनवानानन्तरं नाविकार्येणासौ अपह्नवस्याभ्यो परिणामादावपि वापह्नुतिप्रसंगात्। तेनात्र
रूपकं निदर्शनाद्वा रूपकं च भिन्नरूपतया प्रसिद्धयोः सामानाधिकरण्येनारोपणं तस्य
निषेधाप्रामाण्यादारोपो विषयस्य पर्यवसानिकः प्रतीयमानो निषेधोऽभ्युपगन्तव्यः। आ
रोप्यमाणस्य निषेधे आरोपवैयर्थ्यप्रसंगात्। न च प्रतीयमाननिषेधनिमित्त एवमादावपह्नु
व भ्रमः। न च निषेधस्य शाब्दत्वार्थत्वकृत एवापह्नुतिरूपकयोर्भेदः। अपि तस्या निषेधगर्भ
त्वादारोपस्याध्यवसायत्वस्यात्वम्। न च चारोपपर्यवसितेन तन्निमित्तो निषेध इति प्रतीतोऽपि
द्रा। अवाम: प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलतनये कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपु

अ.१. षि अत्र षष्ठेयं मन्ये विगलद्घनस्यान्दशिशिरेरनिश्रान्ताशोतेरज्जनिरमणीगाढम्नरमि सदृ
३० वलमण्डलिकस्तुमोवरंतभमलच्छलेन अप्यालोमरूमयहृणदंसणविवला अमाणदरिश्रं
30 पश्रामितो हवीअश्रोलोनिषेधः उत्तरत्रपुनच्छलशब्दार्थपर्यालोचनयार्थात्मनीयेत पेतस्मा
धर्मोदाहरणे संबंधान्तरनिमित्तोयथा उल्लोलेकरअर अशणकालपरिहित्तहलो अणे हुमरहि
संरनागश्रंपमाश्रंकोवेणपुणोइमेणम्रक्कमिश्रा अत्रलोकनरक्तत्वकारणभूतस्य कोपस्य
निषेधे रक्तोरुकप्रसारात्मकस्य कारणान्तरस्यारोपः नचात्र कोपस्य रक्ताश्रके नसदृशायर्थ
म् आर्थेनिषेधं यथा विरहलववलंतनं सहिदिहुणोकडंगणतरलतरदिट्ठिंवारप्फसमिसेणत्र
स्मागतडोनिपातिअविभिस्सा अत्रकटभगास्यहाभस्सशांम्बकारणान्तरं प्रतिषिध्यपुवतिविष
यत्र्त्विणपश्चंपेहत्वंतंरआरोपितम् अत्रैककार्यत्वसंबंधान्तरं कार्यकारणभावादिनायथा है
लोदंवनमलयपवनाउंबैरणाहनासप्रेवाकेलिकिमपिभजनंतांवृतशाखाशिवोष्ठ वाचाल
तंनतइदयभवकानलेकोकिलानांमोनित्वंनस्पथिकहरिणीलोचनानांववला अत्रकोकि २
लवाचालत्वस्यकारणस्यनिषेधे पथिकस्त्रीमोनित्वस्यकार्यस्यविधिः अत्रैववाचालत्वमो

नित्ययोर्विषयविषयिणोर्वैपरीत्यमपि संभवः । एतानि प्रकृतनिषेधेऽदाहरणानि । अप्रकृत
निषेधे यथा । शनैः शातपयस्क्रान्तिश्रवणापुण्यस्थलालङ्घनासंभ्रमा भ्रमति यत्र मंदाकि
नी चिरेण ध्रुवमंडलप्रथमसंगमस्वागतैर्विलंबितगतिर्मनागतिपुरं जनैर्गीयते । अत्रान्या
देशवैलक्षण्येन स्वभावत एव वाराणस्यां मंदाकिन्या वेगपचिह्रेण गमने स्वागतकारण
स्यारोपितत्वेनाप्रकृतस्य हेतोरार्थपक्षे वशान्तपयश्श्रवणस्य हेत्वादिरप्रकृत एवारोपितः । द्वि
तीया यथा । न विद्धं विषमिमाऽत्र लसं विषमत्यते विषमेकाकिनं रतिवल्लभस्य समंततिम
ग्रं मन्येऽस्य विषस्य निषेधो गौणस्य विद्धस्य विषस्य विधानम् । आर्थपक्षे यथा । ग्रा । यौवनन
ह्निः कमलाविदग्धजनपरिचयः प्रियाकनवमधुसमयः पञ्चशरः आख्यानिकामन्या अ
त्र मन्येऽस्य निषेधेऽस्यान्तरविधानम् । न च निषेधे विषमित्यादौ वधिकरणस्यानादृतत्वमौप
म्येऽस्याप्रकृतस्य विषादेर्निषेधेनास्य प्रकृतस्यैव विधानात् । न च प्रकृतस्यैवाहृतत्वेन प्रकृ
तान्तरस्य निषेधाद्यभावाच्च नापि विषस्य विधान्तराद्याधिक्येऽसत्तानीयव्यतिरेकः । न चान्यनिषे
धाभावात् अत एव नाभेदः । प्रतिमामप्युपमाननिषेधात् एवं च नोपमेयस्यैव निषेधपक्षः ।

अ॰र॰ तिः क्वचिदुपमानादेरपिनिषेधात् नापिप्रकृतस्यैवाप्रकृतनिषेधेनोद्घाटितत्वात् नापिभ्रांत्यै
३। वारोपितस्याप्यपह्नवदर्शनात् तस्माद्यथोक्तमेवलक्षणमनवद्यम् ॥ २९ ॥ सस्यापिसंदि
३। ह्यमानत्वेसंदेहः विषयस्यैव तच्छेदेनारोप्यमाणप्रत्यवमर्शः कमलंवदनंवा इतिवार्थे
संभिन्नाप्रतीतिः संदेहः सचलक्षणयापिनिमित्तं तत्रारोपितस्य तत्स्वरूपत्वाभावात् समानधर्मा
नेकधर्मनिमित्तत्वेनैरूह्यविषयएवसंदेहप्रतीतिविषयत्वेवसंदिह्यमानत्वेविषयविषयिणोः
विषयिणामेववासंदिह्यमानत्वेसंदेहः आरोपगर्भः प्रथमः पश्चाद्विषयोपादानानुपादानाभ्यां
द्विभेदः उपादानेविषयस्यापह्नवतदभावाभ्यांद्विधाप्यारोपगर्भस्य च अनुपादाने अध्यवसाय
मूलः क्रमेणयथा किंपंकजंकिमसत्यथाकरबिंबमेतत्किंवाम्मत्वक्रमसदंमदिरेक्षणायाः य
त्रूपत्वेमधुकराभंगकांतिनैःसह्यात्तकृतिकास्यमसह्यमध्ये अयत्क्रमस्तवादिःसमा
नोधर्मः अस्यासर्गविधौप्रजापतिरभूच्चंद्रोनुकांतिप्रदः शृंगारैकरसःस्वयंनुमदनोमासोनु
ष्पाकरः वेदाभ्यासजडः कथंनुविषयव्यासक्तकौतूहलोनिर्मातुंप्रभवेन्मनोहरमिदंरूपंपु
राणोमुनिः अत्रपुराणमुनेर्विषयस्याथोपह्नवः तदभावः कांतिशृंगारप्रधानविलासवत्व २।

पुष्पस्यादृश्यलक्षणस्यानेकोधर्मः एवंचैवमहोशाश्वादिगतनिरवयवत्वमयत्नान्तनरीयक
त्वाद्यनेकधर्मान्तसंधानवशोत्पन्नत्वनिरूपत्वानिमित्तसंदेहवद्विप्रतिपत्तिं विनास्वयमेवानेक
धर्मान्तसंधानेनसंशयसद्भावदनेकादृते कस्माद्याहूतोधर्मइतिव्याख्येयम् अनेकस्याधा
हृतस्यविभागजत्वादेः शब्दस्यद्रूपवत्संदेहहेतुत्वाद्योगास्य प्राधान्यमीमांसादावनेकधर्म
निमित्तएवप्रत्यधिकरणंसंदेहः चिरंचितेयानेचरसिचरतुरोवाङ्ग्रपिवसिव तरुणादेणा
ह्रीणांविरहविषवेगहरसिव नूपदंमानाह्वेंदलयसिवाकिंकौन्तककरकंरंगः किंभृंगाम
रकनमणिः किमशनिः अत्रचन्द्रपद्मपद्मविषयस्यापद्माभावः उद्यानचरणामुखोजपाना
दिस्थानेकोधर्मः किंतारुण्यतरोरियंरसभरोद्भिन्नानवामंजरी लीलाप्रोच्छलितस्यकिंलह
रिकालावण्यवारांनिधेः उद्गाढोत्कलिकावतांस्वसमयोपन्यासविस्रंभिणः किंसाक्षादुपदेश
यष्टिरथवादेवस्यशृंगारिणः अत्रतन्वीलक्षणविषयानुपादानेविषयिणांमंजर्यादेरथव
सायगर्भः संदेहः नचवाच्यमियमित्यनेनतन्वीनिर्देशाद्रूपगर्भएवेतिविषयभूतवल्लर्या
दियत्नमर्शाकत्वादियंशब्दस्य अन्यथायोगेरवायमित्यादावयंशब्दस्यविषयभूतवाडीकपरा

प्र॰ १॰ मर्शकत्वेलेकारोपितत्वकविप्रतिभोत्थापितः नैतस्मात्पर्य्यविहायापि निमित्तांतरमवलंब्यक
३२ विप्रतिभोत्थापितः नैतस्मात्पर्य्यविहायापि निमित्तांतरमवलंब्यकविप्रतिभोत्थापितः संदेहो
32 लेकारएव एवंभ्रांतिमदादेरितेयम् उदा देविनस्त्वरणाद्युतमस्मृतिवियोगात्तावधानस्पृशा
धन्यानां प्रसरंति संततं तयोर्यवाष्पधाराभराः किं तेषु त्रिरकालभाविनभवान्सत्त्वक्रियावे
शतः किंवाप्याशितमुनकचेद्दवदनामदर्शनानेदतः अत्रास्य पाराद्रूपमकार्यममसार।
वियोगोमत्किसोऽमय्येवेतिदैतद्दयंसंशयितम् इयंभगुंगीकिमुसिद्धमुन्दरीमुरालया
लंकरणं वधस्तुत इतिप्रवृत्तौकलंकमप्यनामथोनसंशयं निश्चयमस्तुते समेत्पादो स्वाराभि
कसंदेहेनैवमन्यत्रैतेयं सम्भावितसंभाव्यमानापोहो वितर्कः सामान्येनदृष्टवस्तुनि या
शंकितमाशंकमानमवाविशेषमबाधकोऽस्मिन्नेवितर्कः अतएवबाधकसद्भावात्साधक
बाधकप्रमाणाभावनिमित्तात्संदेहाद्भेदः किंच तत्रसंदिह्यमानानांवार्थसद्भिन्नेकस्मिनी
निविषयीकृततवामिदमुपनेकेनविकल्पेन संभावितमबाधकेनोत्तेजितस्यापरविकल्पोद
घसमयेनसंदानाभावाद्भिन्नप्रत्ययगोचरत्वम् अर्थद्वयोल्लेखवतीमतिर्याससंशयः केव। ३२

लवत्वनिष्ठासंभावनबाधकबाधनीयायत्रस्फुटत्वंतत्रभवेद्धितर्कइतिपरिकरः ३८ ॥
अयंमार्तंडः किंसखलुतुरगैः सप्तभिरितः कृशाणुः किंसर्वाःप्रसरतिदिशोनैषनियतम्
कृतान्तः किंसाक्षान्महिषवहनोसावितिचिरं समालोक्याजौत्वांविदधतिविकल्पान्प्रतिभ
टाः अत्रमार्तंडविकल्पस्यानियतसंख्याकतुरगाभावात्मकबाधोकसप्तभिरितेनेकृशाणुवि
कल्पोत्थानेतौकिमयंमार्तंडः किमयंकृशाणुरितिप्रतीतिभावेसंदेहासंभवादलंकारान्तर
मेवनचवाच्यमयमित्यस्यप्रकृतार्थपरामर्शकत्वात्किमयंकिंमार्तंडइति आरोपगर्भसं
देहएवेति किमयमित्यत्रवाक्यार्थप्रतिपादकस्यकिमः श्रवणाभावादयंमार्तंडः किमित्य
नावतैवव्याख्यानावसरेणकान्तोपमादध्याहारायोगाच्च उक्तेनन्यायेनाध्यवसायस्यवा
त्वमयमसंगात् अपिचस्थाणुर्वापुरुषोवेतिसंदेहेविरतरकालेचेष्टाद्यभावदर्शनेन पुरु।
षविकल्पस्यबाधेयथा। तस्थाणौतथामार्तंडविकल्पस्यानियतसंख्याकतुरगाभावाद्बाधे
अयमितिनिर्दिष्टस्यरात्रोनिश्चितनैवकथमिरकृशाणुर्वादिविकल्पोदयमुखेनपुनः संदेहः
स्यात् तस्मात्संदेहव्यतिरिक्तोवितर्कएवायम् संभाव्यमानापोहोयथा गतंतिरश्चीनमन

ग्र०२० स्मारयेदित्यादि अत्राशङ्कमानं प्रत्याह स्मारयेदिति गमनाभावान्निषेधे नैवं वस्तुविरुद्धकं प्रत्यक्षते
३३ रमहोरितिपूर्वस्माद्भेदः यथा च ग्रामस्थो रथकस्मात्परपि मथितोऽन्मत्तक खेदविदग्धान्विश
मध्यमपूर्वामनलसमनमेनैवसंभावयामि सेतुं बभानिभूयः किमिति चमत्कलदीपनाया
नयानन्तध्यायानेविकल्पान्निनिदधनइवाभातिकंपः पयोधेः यथा च पयोधरभरारोपद
र्शनेनासन्नतनम् विलासहासहंसस्नेमवामरसिकजनः अत्रहंससमवासपयोधरारोपद
र्शनेदेनन्तमवाप्रसर्वदावस्थानानन्तनन्वेइसहन्नवेदेसन्तवस्थसंभाव्यमानस्यापोहः न
वास्तिद्विभेदस्यानिश्चयाभावात्संदेहएवोनभावइतिवाच्यम् उक्तेतायाअपिसंभावनात्प
वादनिश्चयात्मकत्वेनसन्देहातभावेप्रत्ययगनलकारत्वप्रसंगात् विक्षिप्तिभेदेनतस्यास्त
मास्तयान्वेलक्षणानुसारावितर्कस्यापिविशेषोपपत्तौप्रत्ययत्वमेव यथा च नोत्प्रेक्षायाअध्य
वसायपूर्वकत्वंतथाग्रेनिवेदयिष्यते अनेकशोहंविमृषन्नपीत्यंखलेनवेद्मिस्थिरमस्थि
रंवा सत्यंस्थिरस्यान्तस्यमोहहरः किंअथवास्थिरः किंगतीर्वरोषः इत्यत्रयद्यपिस्थिरत्वस्या
स्थिरत्वस्यापमर्दस्तथापिनवितर्कः स्थिरमस्थिरंवानवेद्मीतिउपक्रान्तसंदेहनिमित्ततयो ३३

तदर्थोपनिबंधात् तथाहि यत्र साधकबाधकप्रमाणाभावस्तत्र संदेहः यत्र तु द्वयोरपि बा
धकं संभवस्तत्राप्येकस्यापि ग्रहीतुमशक्यत्वात्संदेह एव यथोह अत्र हि स्थिरत्वास्थिरत्वयो
द्वयोरपि बाधितत्वाद्दुष्प्रमाणलक्षणव्याप्तिगर्भसंदेहो न वितर्कः ॥ ३१ ॥ विषयित्वेन सं
भावनमत्रोक्ता विषयित्वेनार्थादिविषयस्य संभावितत्वं भवितव्यमनेन स्थाणुनेत्यादिनिश्चयात्म
कानर्कादिशब्दाभिधेयसंभावनायाः संदेहमूलत्वेन तदध्यवसायगर्भता यत्रापि वस्तु प्रमा
णानीत्यांशेनाध्यवसायस्तत्रापि सन्देहानिवृत्तिः तथाहि संदेहो निश्चयरूपत्वेन प्रत्ययानां
द्वैविध्यात् निश्चयश्चार्थाव्यभिचारी सम्यक्प्रत्ययः व्यभिचारी त्वसम्यक् तत्र तावदुक्तेनान।
सम्यक्त्वम् अर्थाव्यभिचाराभावात् नाप्यसम्यक्प्रत्ययरूपो विपर्यासः तस्यानिश्चयरूपत्वात्
अस्यावशाद्दूनापि हेतुनं भ्रान्तिमरतिशयोक्त्यादिवद्धि विषयिणो निश्चयाभावात् अनिश्चितेनो
संदिग्धमेवेत्यविवादः अत एव नाध्यवसायमूलत्वमस्य तस्य हि विषयनिगरणं विषयिनि
श्चयश्च स्वरूपम् न चात्रैकमपि संभवति विषयोपादानान्निश्चयाभावाच्च तेनाध्यवसायं व्या
पारमात्रापनेऽत्रैतल्लक्षणमपर्यालोच्य विनाभिधानमेव न च पक्षास्पलीपत्रविचिन्तनात्।

अ॰र॰ भ्रष्टंमयान्नूपुरमेकमुर्व्याम् अदृश्यतत्वच्चरणारविंदविश्लेषदुःखादिवबद्धमौनम् इत्या
२४ दावशब्दत्वादेर्मौनित्वादिनाध्यवसितत्वान्निमित्तविषयोध्यवसायइतिवाच्यम् सर्वत्रनिमि
३५ त्तविषयेध्यवसायस्यासिद्धत्वेनसाध्यत्वाभावान्निमित्तोपेतयावाध्यवसायांगीकारेउपमादीना
मप्यध्यवसायप्रवलत्वाणस्यानेनारोपगर्भैवेयम् क्वचित्तुविषयानुपादानेआरोपगर्भत्वाद्वा।
त्रिस्त्ररूपांशाभावेध्यवसायगर्भत्वेतेनिवाच्यायुक्तिकृतिनेवतत्त्वभसंदेहवत् विषयनिगर।
णात्वेनस्तुत्वेनस्यानदेशास्यासिद्धत्वात् संभावनायांचसंभाव्यमानस्यदार्ढ्यदर्पस्यचशैथिल्या
दिहसंभाव्यमानस्यविषयिणःशाब्देनरूपेणसत्त्वंनविततरस्यवस्तुनस्तुविषयिणस्तन्नाति
नवाच्यंस्यात् अतएवसापह्नवायांविषयस्यैवासत्यत्वात् अपह्नवः अन्यथेतरस्यैवस्यात् इयं
चधर्मीवाधर्मान्तरत्वेनोत्प्रेक्ष्यतेधर्मीवाधर्मान्तरत्वेनेतिप्रथमंद्विभेदाः आद्यशाब्दत्वार्थत्वभेदा।
द्रा अत्रचप्राधान्यभूतधर्म्युपसर्जनात्मकविशेषणीभूतानांधर्माणांपरस्परंविशेष्यविशेषण
भावान्नधर्मिसामानाधिकरण्याभावादर्थएवारोपः अनुपादानेतुअध्यवसायगर्भा आरोप
गर्भत्वभेदद्वयेविषयापह्नवानपह्नवाभ्यांबहुधाभिद्यतेइवाद्युपादानेवाच्यानवप्रयोगेत्वार्थी २४

संभवितोऽप्यन्यभेदो वैचित्र्यविशेषाभावेनेह गणितः ॥ २८॥ भुजंगप्रभादंड इवोर्ध्वगामी स पातु
वः कंसरिपोः कृपाणः । यः पांचजन्यप्रतिबिंबभंग्या धारांभसः फेनमिव व्यनक्ति ॥ अत्र स्तुतार्थे
कृपाणरूपो धर्मी प्रभादंडात्मकेन धर्मान्तरेण सामानाधिकरण्येन संभावितः । वैयधिकरण्ये
न यथा परिरंभविसारिणाभ्यां भुजाभ्यां कामस्य पद्मसंकाशवदिक्षुकलहस्तनायुधदंडौ यत्रैते फ
रफलश्रेत्तशलव परिरंभविसारित्वेनैव कामेषुपतनशंकया स्तनकलशद्वया पुरतः धार
यति फरफलकयुगलमिव अत्र योषिद्विशेषणत्वेन पात्रयोः स्तनयोर्वैयधिकरण्ये पात्र
फलफरकत्वेन संभावनम् एतयोः श्यामलत्वादिवर्तुलत्वादिकं चात्र सत्तानिमित्तमनुपात्तम्
कवर्तंतेमुंतनयेति भ्रमरेवनरः प्रकृष्टमिवायनाया: सवारिदश्छन्निवारितार्कप्रकाशा
माकाशमवेत्तनेस्म अत्राकाशाख्ययधर्मिविशेषणभूतो धर्मो निवारितार्कप्रकाशरूपः तद्
शनहेतुरूपात्तपवहृष्टाविशेषणेनानुनरत्वादिनेहेतुतनरणो वैयधिकरण्यनिर्दिष्टेनोत्प्रेक्षि
तश्चन्द्रिकायामेता रविविश्रितानांपरिवर्तनायपुराणतनानामिववाहनानाम् उत्पत्तिभूमौ तरणौ
तमानादिशि प्रवृत्तस्य रविकृतवस्पाम् अत्र मकरराशिसंक्रमणरूपमनरादिक प्रस्थाननिमि ।

प्र०२० समनुपातम् वा स्तनपरिवर्तनरूपेण फलभूतेन निमित्तेन तेनाभेदेनाध्यवसितमित्यध्यवसा
२५ यगर्भीफलोत्प्रेक्षा स्तनयोराकाशावलोकनमुन्नतदिग्गमनं चोत्प्रेक्षणे निमित्तमनुपात्तमेव
35 लिम्पतीव तमोंगानि वर्षतीवांजनं नभः असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्निष्फलतां गता अत्र तमोधर्मो
व्यापनं तद्धर्मेणावलेपनेनाभेदेनाध्यवसितमित्यध्यवसायमूलास्वरूपोत्प्रेक्षा तन्निरोधायकत्वा
दि निमित्तमनुपात्तम् न च व्याप्तं तमसो लेपनकर्तृत्वेनोत्प्रेक्षणं तमोरूपो विषयोपादानादा
रोपमूलत्वमेवेति अप्यसत्त्वेन संभाव्यतेऽस्य तु तदा लक्षणं यदि च तमोगतत्वेन लेपनकर्तृ
त्वमुत्प्रेक्ष्यते न तदान्यद्रूपत्वेनेति स्यात् स्वरूपावस्थितस्य तमस आश्रयत्वेन विवक्षितत्वात्
तमसोऽन्यत्वेन संभावने हि तमो लेपनमेवेति प्रतीतिः स्यात् अथवा चेदुदासीनस्वरूपस्य व्याप
नाविष्टस्य लेपनाविष्टतया संभावनमित्युच्यते न तर्हि तमसो विषयत्वं व्यापनाविष्टस्य त
द्धर्मेव धर्मान्तरत्वेनोत्प्रेक्षितत्वे विषयत्वोपपत्तेः तस्य च धर्मस्यानुपादानादध्यवसायगर्भत्व
म् तत्र च विषयभूततमोगतत्वेन लेपनकर्तृत्वमुत्प्रेक्षितम् व्यापनेन ह्यस्य तानिमित्तेन तु
विषयोऽनुपादानात् विषयानुपादानेनोत्प्रेक्षायाः अभावादित्येतदेकेनाप्यायेन सर्वमसमञ्ज २५

त्तमेव ग्रामेष्वेवं यथा व्यापनादिर्धर्मः एवं विषयो न तन्त्रम्: प्रभृति धर्मी येन विषयापह्नवेप
ह्नुतिरिति निजलक्षणानुसारेण विषयस्यापह्नवे सापह्नवोन्येदा यो व्यापनादेर्धर्मस्या
पह्नवो नन्वधर्मिणा कृमिशादे यथा व्याप्तिव्याजेनेत्यनेनेति मिरमवयवान्सर्वतो लिम्पतीवे।
ति अन्यथा तिमिरव्याजेनेत्यादि सामस्त्येबाल विकल्पानां मायासेनेना सापह्नवा यथा यः
पोवजनेत्येनेत्यादि यथा च ग्रा। बलाकामेघनिभेन नभसि निर्वाणे अभिलषना स्तनकाकला
पककतकेवग्रीष्मकेकालवीरेण ग्राधी यथा ग्रा। महिलासहस्रभरिते तव हृदये सुभग
सा अमान्ती अनुदिवसमनन्यकर्मा अंगं तनुकमपि तनूकरोति अत्र वाक्यार्थप्रतीति सम धपव
पदार्थसमन्वयपर्यालोचनया अवनेमानमप्रेतोरनानिकलावागानेराधेः संभावनात्मक इ,
वार्थ इत्याधी यत्रानुपर्यवसिते वाक्यार्थे योर्थालंकारो वाप्रतीयते सम्भतीघमानो ग्रपइत्यव
ते अपर्यवसिते सत्येवापेलक्ष्यः तदभावे नार्थ इति सर्वत्र निर्णयः अर्थोफलोत्प्रेक्षा यथा अम्भा
म्भोनेसनालेधजपरिचायिनी सर्नदीवेजयंतीचंडांशोभानपत्रस्थिति मन्त्रभवनो मंडलं दंडल
नम् कर्त्रे देवो गणेशस्त्रिभुवनभवनेस्तंडक्रीडानुबंधाडपरिसरलयन्नस्तविघ्नविच्छेदः ॥

ग्र॰२॰ कस्तूरीतिलकंतिबालफलकेदेव्यामुखांभोरुहे रोलंबंतितमालभालमुकुलोत्तंसंतिमौ।
३८ लावण्ये कर्णिकाविकचोत्पलंतिकुचयोरंकेचकालागुरुस्थासपंतिप्रयतंतालवशिवंश्री
36 कंठकठविषः। इत्यादौकस्तूरीतिलकादिरूपमानैस्सैवभालफलकादौयथासंभवं
चिनोननयाकंठत्विडादेरुपमेयस्यापि प्रकृतस्यप्रकृतकस्तूरीतिलकादिरूपतयापरिण
मात्परिणामगर्भोपमेवनतूपमपक्रमोत्प्रेक्षेतिविवक्तव्यम् एवमलंकारांतरेष्वपिपरिणा
मसिश्रत्वंविवेच्यम् इवादेर्निश्चयाभावाद्विषयस्यापरिग्रहात् क्वचिदध्यवसायेननोत्प्रेक्षा
पितस्संशयादितिसंग्रहः एवंचसंदेहगर्भत्वादुत्प्रेक्षाया नूनंप्रियपरिष्वंगगाढपीडनम
सुना जातंकुरंगशावाक्ष्याःश्यामवक्त्रंकुचद्वयमित्यादौनूनंध्रुवमित्येवमादीनांसंभावना।
द्योतकेवादिवैलक्षण्येनावधारणार्थेवादिवन्निश्चयवाचकत्वात्संदेहगर्भत्वाभावेनोत्प्रेक्षा
भ्रमोनविधेयः निश्चयगर्भत्वेनाध्यवसायस्यसिद्धत्वादतिशयोक्तिरेवेतितत्प्रायः प्रज्ञात्
नेमन्येइत्येवमादौशब्दः मात्रान्निश्चयोक्तौनियुक्तानेवोत्प्रेक्षासाहित्संभावनायांसाचापि
सासंशयात्त्राजमोक्ति इहतज्ज्ञानेजगन्मोहनकौतकेनविधायकजामिषमन्यपुष्पाः श ३८

ह्रर्निशं वनवनेषु यस्मात् सधीयते ममत्वमयमस्तसंगमम् इति निज्ञाने ममेऽइत्येवमादीनां प्रतीतिप्र
तिपादकत्वे प्रतीतिस्मसंदेहनिश्चययत्रूपतया द्वैविध्यसंभवादन्यस्मान्नत्रूपयोः संभावेनेति
मित्रसंभावसत्त्वोऽत्वेताशंकाऽनकार्या यदेतस्मद्वैतं जलदलवलीसांप्रकृते तदाचष्टे लो
कः शशाक इति नो मां प्रतिनयाप्रेदेमित्येममन्येत्वदवि विरहाक्रान्ततरुणी कटाक्षोल्कापातव
णकिणकणांकांकितननम् अत्र नो मां प्रति तथा नेनशशाकपदत्रसमनिराकृतत्वादन्यस्मा
त्रूपतया संभावनाया अभावान्मन्यतेनेन किणपदस्यैव निश्चितत्वादनिश्चयोक्तिरा
त्वमेव ३२ ॥ अन्यत्रूपतया निश्चयो भ्रान्तिमान् विषयस्यान्यत्रूपस्यापि तद्रूपोत्तरत्वेनासम्यग
भिमानं रूपो निश्चयो भ्रान्तिमान् उदा॥ पुंसि कस्माद्धृतजनुन्दणीलकिरणाहृत्या ससिमर्थे।
हामणिणिव अरुणाद्दि सवेजलोस सकाइद इपए। पुंसितः कर्णाभरणेन्द्रनीलकिरण।
हृताः शशिमयूखाः मानिनी वदनात् सकजलाश्रुशंकया दयितेन अत्र साहृश्यपद्मका
भ्रान्तिः न तदन्यनिमित्तायथा प्रासादेसापथिपथिचसा इहतस्सा पुरस्सा पर्यंकेसादिशि
दिशिचसानद्धियोगातरस्स हंहोचेतः प्रतिरपरानास्तिनेका पिसासा सासा सासा जगः॥

ग्र०२० तिस्मकलेकोयमद्भेदेन वारः प्रत्यगाढरागानुभवे हेतुकं तन्मयतानुसंधानं प्रसादादेर्वल्ल
३२ भादृपमेन प्रतीतो निमित्तम् एवं च दृष्टेन हर्षितेन मनसा पुंसा मज्जनेपि नास्ति विस्मयः बालः
37 पायसदग्धो दध्यपि फूत्कृत्य भक्षयति देवमपि हर्षपितृशोकविकलीकृतं स्त्रियं शापद्रुति
मद्दीमहापातकमिति राजस्य रोग इति भोगान्भुजगा इति निलयं निरय इत्यादि मन्यमानम्
इत्यादौ सादृश्यनिमित्ताविनाभावाव समाय शोकादिनिमित्तभेदेपि नालंकारांतरबुद्धिः कार्या
प्रतीतिभेदेप्यलंकारभेदाप्रकोन निमित्तभेदेलंकारान्तरप्रसङ्गात् न द्वैदैत्तकावृ प्रतिभाया
पितायां च भ्रान्तौ विच्छित्तिविशेषसंभवे कथं नामालंकारता अलंकारत्वे च किमिति भ्रान्ति
मद्वद्धिर्भाव: तेन दंतेन वा स्पृशति दक्षिणेपि नयनेन वामः करः कज्जले भोजंगं च भुजंगो दृष्टा
दयितेन वामे पि वा मेतरः इत्यत्र समशिक्तिन भगवतो रथेवधू: पशुपतो: साधारस्मितलाञ्छिते
दिग्वानवोवक्रमनोवाञ्छितमिति प्रमतत्ताभ्यास प्रकृष्ट संस्कारहेतुका भ्रान्तिरेष: संस्कारबो
धं विना न दभ्रान्त्यभावात् न च संस्कारस्य प्रवृद्धत्वेप्रबोधत्वे वा कश्चिद्विशेष: भ्रान्तौ तेनैवमा
दौ भ्रान्तिमानेव संदेहस्य भावनयोर्यथास्ति प्रतीतिभेद: स्मृतरूपवत्तद्वत् सादृश्यहेतुत्वं न तयो ३२

र्मेष्वनलेशतः क्वापि विशेषबुद्धिः प्रतीतिभेदेन विना न वाच्यः उत्प्रेक्षालंकारगतस्त्वभे-
दः निमित्तभेदेन च भिन्नतायां प्रसज्यते सावलस्य च शाखायालाविति श्रियं शाणपङ्क्त्यादौ चारोप-
गर्भेति च न वाच्यं श्रियमिदिहिकवेहलिकः शाणपङ्क्त्यादिभ्रान्तस्य श्रीहर्षस्य भ्रान्तिरूपप्रतीत्य-
नङ्करणमिति भिन्नप्रमातृप्रत्ययविषयीकृतत्वेनारोपासंभवात् अध्यवसायमूल एव भ्रमः ए-
कप्रमातृविषयीकृतत्वे विषयविषयिणोरारोपयतः न चारोपगर्भो भ्रमः क्वचिदपि संभ-
वति शुक्तिकादीनां शुक्तिकादिरूपतयावगमे रजतादि अभिमानानुदयात् एवं वज्रपञ्ज-
रमिति शरणागतैरक्षणविवरमिति वार्तिकेः श्रीकण्ठाख्यजनपदोवगतस्तु हेलेवपि नारोप-
गर्भता वाच्या क्वचिद्वर्णितस्य श्रीकण्ठाख्यजनपदरूपस्य विषयस्य शरणागताद्यभिर्वज्रपञ्जर-
यात्मतयोल्लिखितत्वेनारोपायोगात् एकस्यानेकधाकल्पनेमुल्लेखः एकस्य च बहुनस्व-
धर्मयोगादनेकधाकल्पनमुल्लेखः तस्मादनेकधाकल्पनं क्वचित्सारसिकोवैकालिकः प्रत्य-
यः क्वचित्स्वरसतस्तथाप्रतीत्यभावेपि अनेकधापरिकल्पनम् अयं च प्रमातृभेदेन विषय-
भेदेन च भवति तत्र निजनिजवासनानुसारेण प्रमातृभिर्नियतनियतरूपतयाकल्पने यथा।

प्र२. श ॥ नारायण इति परिणतवचोभिः श्रीवल्लभ इति तरुणीभिः बालाभिः पुनः कृतहेलेन एव
३८ मेवसन्तापितः अत्र भगवतो जगत्स्वरूपाल्लक्षणनारायणत्वं सभगत्वेन श्रीवल्लभत्वं सामा
38 न्येन पुरुषत्वं च वस्तुतो न विद्यते वासनाभेदान्नियतरूपतावगतिः स्वारसिकेन तत्पात्रिता
यथा च महेशैलेन्द्रकल्पः शिशुभिरिव जनैः पुष्पचापोऽङ्गनाभिर्गोपैस्तु प्राकृतात्मा दिवि विज्ञैलि
शाभ्रनाविष्णुकायोऽप्रमेयः क्रूरः कंसेन कालो भयचकितदृशा योगिभिर्ध्येयमूर्तिर्दृष्टो रङ्गावा
तारे हरिरमरवनानन्दकृत्पातु युष्मान् विषयभेदे यथा गुरुर्वचसि पृथुरुरसि अर्जुनो यशसी
मादो यथा वा पृथुरसि गुणैः कीर्त्या रामो नलो भरतो भवान्महति समरे शत्रुघ्नस्त्वमिति जनक
स्थितेः इति सचरितैर्धर्ममूर्तिर्विरतभूस्तां कथमसि न मां यातादेवत्रिलोकविजयापि ।
अनयोः श्लेषमूलाध्यवसायबोधकाधुकविचारवस्तुनि गुरुर्ड्डः स्वलक्षणबोधवः किं वा मृति
कचेष्टिते निरूपमं कल्याणमित्र भवान्स्मपकार्सं प्रति मां जनं जन इव कमप्यस्थितो निर्गुणः अत्रै
कस्यैव सचिवाद्यनेकरूपतया प्रतीतिरूपादिना नतत्र रसतेऽप्यत्वा अत एव ग्रहणस्य
रसिकत्वादनेकधा ग्रहणमिति निरूपितम् २४ ।संभाव्यमानस्य प्रतिभा कल्पनमित्यनुष २८

कम् प्रमाणान्तरेणावगतस्यानन्यस्तावादिकारणवशात्संभाव्यमानस्यार्थस्य कविना

प्रतिभात्वेन चक्षुषा परिकल्पनम् महेलेव त्र्यंप्रतिभा यथा स्वर्गस्त्रीयदितत्क्षनार्थमभवस्य

त्वः सहस्रंद्रुरेणांगी चेत्तरसानलंशशभृतास्त्रूनंसत्त्वेस्याः सतिः ज्ञानिर्नः सकलान्यज्ञाति

नयिनी विद्याधरी चेदियं स्यात्सिद्धान्वयज्ञा यदि त्रिभुवने सिद्धाः प्रसिद्धास्ततः । अत्रेयंलो-

कोत्तरसौन्दर्यभूमिर्यदि स्वर्गस्त्रीन दृष्टपूर्वेण तद्रूपावगमनेन शचीपतेर्नयनसहस्रस्या

फलं दृष्टमिति स्वर्गस्त्रीत्वे सति संभाव्यमाने परिकल्पितम् एवं नागीत्वागीत्वादि ज्ञेयम्

यथा वा गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुजः पतत्यधोधाम विसारि

सर्वतः किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः अत्र सामान्येन दृष्टस्य वस्तुन एवं विद्या विकल्पाः सं-

भवन्तीति मानान्तराणावगतस्य संभावनया कल्पनम् अतएवेयमतिशयोक्तिः नत्वत्रसंब-

धे संबन्ध इत्यादौ असंभाव्यमानो ह्ययं भावः इह त्वौचित्येन संभाव्यमानत्वम् प्रमाणान्तरेणाबा-

धितत्वाभावात् नापि स्वभावोक्तिः तस्या हि कविर्दृष्टमात्रस्य वाग्गोचरत्वात् स्वस्वभावः शब्दा-

धाय्या उच्यते न प्रतीयते इति स्वरूपम् स च स्वभावो यत्र प्रत्यक्षादिना प्रमाणेनावगतस्तत्र

अ०र० ज्ञास्वभावोक्तिः यत्रसंभावनयोल्लिखितस्य ज्ञानस्य सहसंकीर्णता यथा ध्यानादानान्मुकु
३५ लितहस्ताः कुंभयोनेः पिपासोर्यानि घातं सरभसमसिये धांगुलीरंध्रमार्गैः तस्मीन्यंतीहस्ति
39 जलधौ वीरवर्या श्रुतोस्मीत्यंतर्यायहिमपयधोशोकसंकोविनाशः। अत्रपातुं प्रसक्त
स्यागस्त्येः करपुटगतो जलधिर्भीतो वरुणमपलक्षितं पलायनमार्गं चिंतयतीति संभाव्य
ते इयं कविदतिशयोक्त्या संकीर्णा यथा वक्रेश्री विक्रमार्कः कनकमयतुलारोहणेन
मेरुणा वार्तेयं विंध्यशैलाः कथमपि पूरतः सर्वथा रत्नपीठा निर्विद्रा तापितापोत्कटनयसि
स्वनावाभाते दानलोभाद्भूयः स्वान्तेगाम्भीर्यगाम्भीर्यमतिकरदलितव्योमरुद्रोपमर्द्दैः अत्रकन
कतुलारोहणवार्ताश्रवणादगस्त्यस्यागमनमसंभाव्यमानं कल्पितं तस्मिन्नागते रुद्धा
गमनेन विंध्येन भवितव्यमिति संभाव्यमानमुल्लिखितं इत्यतिशयोक्तिमूलत्वम् एवमन्यत्रस्व
यम् यदप्यसौ कल्पनकारणादेः संभाव्यमानान्यमानंतयाति सर्वकल्पमेव तत्र वस्तु एव
दनत्रतर्थ्यैकल्पनायानिबंधइति अयं चात्रकस्याभेदः असंभाव्यया वस्तुनः रूपतया व
स्तुनः संभावनेऽन्येतासंभाव्यमानस्य वज्रपंजरमितिशरणागतैरिन्याद्यैरसंभाव्यमान ३५

स्यवाकल्पनेनैकथात्वेऽहेतुः संभाव्यमानस्यैव वस्तुरूपेणकल्पनेप्रतिभा असंभाव्यम
नस्यैव वस्तुरूपेणैव संभावनरूपेकल्पेन इयंच चतुरविषयातत्रतत्रावसानया: ३५॥ य
यद्यर्थोक्तावसंभाव्यमानस्यार्थस्यकल्पनंक्रियातिपत्तिः यदिशब्दार्थस्ययथायादिभिरुक्तिस्त्र।
स्मात् अतएवातिशयोक्तेर्भेदः नचहिसिद्धत्वादध्यवसायस्यशाब्दोनिश्चय इहतुसवलि।
ङ्गतत्वेनसाध्यत्वात् शाब्दोपिननिश्चयः एवंचेत्स्यादितिसंभाव्यमानत्वादर्थस्यनिश्चयाभावेपि
अतिशयोक्तिरितीहत्वसाभावेन स्खलनिधीर्यदिचेत्स्यदर्हत्वका यदियमेतिनचापिविनि।
श्चयमिति नेनेयमलंकारान्तरमेव उदा। विच्छित्तिनर्मपरिकर्मविधौनदीयेलोललक्षणेनव
वदामिगिराकियत्या वेदयन्तः सविधघटेनविवेचकोस्यगुण्यागुणेयदिसहस्रविलोचनः
स्यात् अत्रकामस्यलोचनसहस्रं यदिस्यात् तदाविवेचकत्वंयुज्यतेति संभाव्यंकल्पितमेवम
मत्र सौंदर्यमिंदीवरलोचनानांयेलासलीलासमयाद्उल्लास यदिप्रासादाल्लभतेकवित्वजाता।
तिनदर्शयितुंमनोभूः यथावा पुष्पंप्रवालोपहितंयदिस्यात्मुक्ताफलंवास्फुटविद्रुमस्थम
ततोनुकुर्याद्विशदस्यतस्यास्ताम्रोष्ठपर्यस्तरुचस्मितस्य अत्रोपमासंभाव्यंविकल्पितमतएव।

ग्र.२. वमात्रेण कल्पितोपमाउपमानस्य यथायथभावेन सिद्धत्वं यत्कल्पितत्वेनास्याभावात् इत्यतो ।
४. पद्मस्यैव कल्पनात् आर्थी यथा किंशुकानि न संति भूपरमरिक्तेन्दुमूलानि वा किं वा जीवन्
मेतद्देवविहितं यावच्चैव नान्यत्र कचित् येन श्रीलवलोभजनं रपियो चिन्तामणिध्यायितो द
मेनैव समसमग्रयातितिनिविलः कालोऽयं वा जनवः । अत्र यदिंगणकाद्यभावो यावच्चैव वचनीव
नेऽभवे न दाचिन्तामणिध्यानादेस्तं पुरस्तेत्याधीत्मनीयते कल्पास्यार्थस्यासंभाव्यमानत्वाभा
वे वेदादिभिरुक्तावपि नायमलंकारः यथा ॥ अस्तानास्थवाधिपनरदमादस्मत्परोत्रंतला
सीनेयंप्रविमुक्तानोशार्धमरुत्न्ग्रवसाहस्त्रेयुना । नो केवलत्वमाणान्मार्गणाणाणोक्तेलोकतल ।
क्तोणितशास्त्रक्त चदिगंनरोनकपूरंभस्मेर्हतो यास्यसि । एवं स्वर्गस्त्रीमादैशेतयम् ३६ ॥
अथाध्यवसानमतिशयोक्तिः विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसानम् इयं
चाभेदप्रतिपत्तिविषयानुपादाने केवलविषयवाचकशब्दप्रयोगाबलेन वाक्याज्जायते इ
ति साध्या इत्युक्तवक्त्रासमनीनिस्वत यथा विधामतिपादयत इति साध्याप्रतिपत्तिः न प्रति
तिशाद्दीते नास्याः तत्त्वेभेदः प्रमाणान्तरपौष्ठीति निरूपायस्मिन्नन्वयते संभ्रान्तिमान्त्रपौष्ठीता ४०

वक्त्रासंतानवेद्यते इतिसंग्रहः इयंचभेदेअभेदः अभेदेभेदः संबंधेसंबंधः असंबंधे
संबंधइतिचतुर्धा कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविध्वंसस्य चतुर्थभेदांतर्भावान्पंचविधेतिनवा
च्यम् तत्रापिसमानकालतायांसंबंधेपिविध्वंसपौर्वापर्यसंबंधस्यतत्संबंधोपनिबंधात् अ
न्यथादेशांतरेणासंबंधेपितयोपनिबंधेषष्ठस्यापिभेदस्यपरिगणनीयतायामसंगतेः
निर्विषयत्वप्रसंगात् नहिदेशकालयोः पदार्थसंबंधेकश्चिद्विशेषः येनैकत्रभेदत्वेनक
थनमन्यत्रतदभावइतिस्यात् अध्यवसानेचसर्वत्रतात्त्विकः प्रकृतोविषयस्तदन्येरूपव
र्यमाणोविषयीतेनाभेदेभेदइत्यादिभेदत्रयस्यभेदादिरूपविषयनिगरणोभेदादेर्विषयि
णएवोपादानादभेदादेर्भेदादिनाध्यवसानमित्यवसेयम् ननुकविनासमर्पितेनलौकि
केनातिशयेनवास्तवस्यातिशयस्याभेदाध्यवसायाद्दवचनद्वयेप्यध्यवसायसमध्येभेदेअभे
दादिकथनफले अभेदाध्यवसानादतिशयोक्तिरितिप्रमणीयम् लौकिकस्यातिशयस्य
कविसमर्पितेनाभेदाध्यवसायद्वयस्यसर्वस्यासंभवादुपमादेरपिफलेध्यवसितप्रायात्वे
नातिशयोक्तित्वापत्तौनिर्विषयत्वप्रसंगादित्यलंबहुना। क्रमेणयथा ।लावण्यसिंधुरप

अ.२. दैवहिकेयमत्र यत्रोत्पलानि शशिनाम सह संसवंते तन्मज्जति हिरदकं भतटी च यत्र यत्रापरे कद
५१ लिकाडम्बरणालङ्कृताः । अत्र कान्तानने शारीनीलोत्पलसिंधुत्पलादिभिर्भेदे अभेदः तत्रैवा
४१ मादावतिशयोक्ति उपगमे प्रस्तुतप्रशंसायाः अप्रस्तावप्रवस्यात् तत्राध्यवसायेन वाक्यार्थ
लक्षणाया अभ्युपगमात् तेन पदार्थाध्यवसाये अतिशयोक्तिः वाक्यार्थाध्यवसाये प्रस्तुतप्रशं
सेति विवेकः अविवेक एवायम् तथा हि वाक्यार्थनिष्ठेनाध्यवसानस्यात्र तस्या च तत्त्वे
पि अतिशयोक्तिरिष्यते अर्थार्थानुसारेण यत्रार्थस्यातिशाय विवक्षा तत्रातिशयोक्तिः यत्र पुन
रतिशयप्रतिपादनं विनैवान्यस्यावेन यथास्थित एवार्थः प्रतिपाद्यते तत्राप्रस्तुतप्रशंसेति
निर्णयः अप्रस्तुतात् प्रस्तुतस्य गतिर्यातिशयं विना सा प्रस्तुतप्रशंसान्या विज्ञेयातिशयोक्ति
यीरिति संक्षेपः वर्जितानगलीलेन शृङ्गाररसबन्धुना नवीनवानुरागेण मान्येव घटिता।
भवत् अत्र तस्या अनन्यत्वेऽप्यन्यत्वेन घटितेनावन्त्याव भेदेऽपि भेदः अस्य प्रतिसमाधेयं स्तनद्वद्व
स्य हर्षणम् स्फुटनाकं चुकानां यत्नायातावरणीयताम् अत्रस्तनयोरावरणीयतासंबंधे
पि असंबंधः कंचुकानां यत्नायातावरणीयताम् अत्रस्तनयोरावरणीयतासंबंधेपि असंबं ५१

पेपिश्रसंबंधः कंबुकानां स्फुटनाम संबंधे पि संबंधस्य प्रतिपादितः यथा च यौतीषयद्वारविलि
सिनीषु करेणुभिः हरितदिक्कृदाभिः दिने पि दिक्पालपुरीगवाक्षाः मृणालनं चंद्रिकया
लेभे अत्र चंद्रिकामृणालनलाभासंबंधे पि संबंधो निबद्धः इयं च द्रूपकवन्संबंधोनर हितका
पि तत्र तत्र द्रष्टव्या तथा हि कंजितानं गेयमादावनन्यत्वादावनन्यत्वेनाध्यवसायाद्वैपरीत्य
संबंधः कार्यकारणभावपूर्विका यथा आज्ञाधरः पंचशरः पुरस्यात्तयापुनः कर्मकरी।
मृगाक्ष्या सचापि सौंदर्यविशेषवंदीयशोंदुरिंदीवरलोचनानाम् अत्राज्ञानुधरत्वस्याज्ञानधरे
णसहमदनस्यैककार्यकारित्वसंबंधनिमित्तेन आज्ञाधरत्वासंबंधे पि संबंधाध्यवसाने इंदीव
रलोचनासंदर्शनेन मदनविकारोत्पत्तिः कार्यरूपाकारणरूपेणाज्ञाधरत्वेनाभेदेनाध्यवसि
ता मृगाक्षीपत्तयानस्यपादीनां निकर्षासंबंधे पि साहश्यनिमित्तसंबंधाध्यवसायगाभाःकार
णरूपस्य कर्मकरत्वादिना कार्येणाभेदाध्यवसायो मृगाक्षीसौंदर्यातिशयावगमफलः एवं च
हंडुलिमद्वांजनेनजडितामहर्षिर्दंगीणामिव प्रेम्लान्नाहणीमेव विभ्रमवद्दलश्यामेव हेमसम
भा कार्कश्यं कलयामि कोकिलवधूकंठेष्विव प्रस्तुतं सीमा या प्रसन्नस्य दंतपंक्तिविनोदः।

पु॰२॰ सगर्हाद्वेषस्यातिशयोक्तिरेव नाप्रस्तुतप्रशंसा वस्तुसंभवितोतिशयस्य प्रतिपिपादयिषि-
५२ तत्वात् यत्र तु तिशयं विनापि यथास्थितमेवार्थोर्थांतरमुखेन प्रतिपाद्यते तत्राप्रस्तुतप्रशंसा
५२ अत्र च यद्यपि सर्वत्र भेदे ऽभेदादौ प्रस्तुतो संबंधे संबंधरूपं वर्णयितुं शक्यते तथाप्यवांतरभेद-
विवक्षयानैर्लक्षितत्वाद्धि विक्तस्यासंबन्धे संबंधस्य दर्शितत्वाच्च तद्विभागेनानिर्देशः कृत :
९७ ॥ अप्रस्तुतादन्यप्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसा । सामान्याद्विशेषस्य विशेषाद्वा सामान्यस्य ।
कार्यात्कारणस्य कारणाद्वा कार्यस्य सदृशाद्विरुद्धाद्वेश्च तथाविधस्याप्रस्तुतात्प्रस्तुतस्य प्र-
तिपत्तिरप्रस्तुतप्रशंसा इयं चासंबद्धप्रलापिताप्रसंगेनाप्रस्तुतस्याभिधानमयुक्तं वाद्दा-
यितमुख्यार्थतया सामान्यविशेषभावकार्यकारणत्वसादृश्यविरोधादिके संबंधे वात्र-
ठप्रतीत्यादिलक्षणप्रयोजने च सति प्रस्तुतमर्थं प्रतिपादयंती लक्षणामूलैव शुकानत
व्यंजनात्मिका वाच्यस्याबाधितत्वेन पर्यवसितत्वे व्यंजनस्यासंभवात् लक्षणा च वाच्यस्य सं-
भवे श्रुतानाटस्यैनार्थांतरप्रतिपादनात् असम्भवेनध्यवसानात्मिका यथा गंगायांघो-
षइत्यादौ श्रुङ्गायां लक्षणायां तटादीनां तत्वप्रतिपत्तिरध्यवसानात्तः पातित्वेन श्रुङ्गा। ५२

भावप्रसंगात् यथोक्तमन्यत्र मुख्यार्थबाधादिसमस्तहेत्वयोगादसौ लक्षणैव युक्ता वि
रोधमन्वयं निर्बंधनादिभेदभिन्नेनापि पंचधा वेति एवं वा स्वलक्षणामूलत्वेऽस्मिन् का।
विद्वाच्यस्यासंभवेपि न कश्चिद्दोषः न सर्वावाच्यसंभवानुपयोगात् नहि पदार्थान्वयवे।
लायां वाक्यार्थप्रतिपत्तिः उत्तरकालं वा मुख्यार्थबाधे लक्षणायाः कश्चिद्विशेषः । क्रमेणो
दाहरणं । दुर्जनदूषितमनसां पुंसां सुजनेपि नास्ति विश्वासः बालः पायसदग्धो दध्यपि
फूत्कृत्य भक्षयति अत्रकेनापि दुर्जनेन विप्रलब्धस्य कस्यचित् सुजनविशेषे विस्रंभो न स्या
यते न सम्यग्जनस्येयं विशेषप्रस्तुते सामान्योक्तिः यथा वा निजजनपदं जनेनेरितां क
तिनगणागरिमानमहिंदंति स्पृशति गगने यशः शशांकः विलुठति पादतले पठेत्व
श्रीः अत्र जयसिंहाख्यराजविशेषबद्धये प्रस्तुते सामान्येन राज्ञां जनपदं जनेन गुणोपह
हृकमिन्नके एवमादेः प्रबन्धस्य सामान्यनिष्ठस्य वाक्यस्य वाक्यान्तरेण विशेषापादाने
अर्थान्तरन्यासत्वमेव न तदभावे प्रस्तुतप्रशंसा यथोदाहृतं तेन ।ग्रा ॥ नहनास्ति किमपि
पत्युः अर्पितं यत् न निजाया गृहिण्याः अनवरतगमनशीलस्य कालपथिकस्य पाथेयं।

अ॰र॰
५२
113

इत्यादौ वाक्यांतरेण प्रकृतस्तवथादेर्विशेषस्योपादाने सामान्याभिधानमर्थांतरन्यासप्रपंचेति
नाप्रस्तुतप्रशंसाबुद्धिः कार्या। तथेदं च समेहृषेणलघुनाकानामदिग्दंतिनोव्याले: केक
नभूषणानि कस्य देहस्थानकाचित्तिनि: धत्ते वैचित्र्यमाज्ञासमयश: किं नाम लोकत्र
यीदीपस्यात्तुजवल्लभस्य जगतामीशोसि किं ब्रूमहे ॥ अत्रेश्वराणां स्थानेन येन यत्किंचनका
रित्वं भवतीति सामान्ये प्रस्तुते विशेषस्य वर्णनम्। अनेन सार्धं सरयूवनांते हूजयत्स्वरीमाव
दीविहारं विलासवातायनमेवनेन ख्यातमयोध्यां नगरीं विधेहि। अत्र स्वयंवराख्ये कारणे प्र
स्तुते कार्यस्याभिधानम्। कन्ये समालोकय कोन्यमूर्ज्जमूर्ज्जकीर्तिं नरनाथमेनम्। कऊर्ज्जे
यस्य परापरागैर्भवंति वारांनिधयः स्थलानि। अत्र स्वयंवरके येप्रस्तुते कारणं तृपस्य कार्य
ऊर्ज्जगानस्य गुणावत्वस्य कथनम्। न चात्र कार्यकारणयोरपि प्रस्तुतत्वम्। स्वयंवरप्रस्तावेन
र्थमुपानमानात्। अर्थांतरन्यासादावपि समर्थकादे: प्रस्तुतप्रसंगाश्च। आबाल्यादपि योवि
दारितमदोन्मत्तेभकुंभस्थली स्थालीमध्यकवोष्यरक्तरसवन्मकाप्तुलाकप्रियः इत्यस्ता
सकथं समर्पितिपत्तः कच्छेपमवस्थानेरगभीवर्तिविवर्तिमानशशाकमाणापहारो हरे: ।अ ५२

त्वद्विहितां तेन नन्दरूपस्योदारचरितस्य प्रतीतिः देवत्वय्यतुलप्रतापमहसि प्रामे प्रतिद्वं
पतिर्भ्रां कोशासिलतासितोत्पलवनीभानुद्विरेफप्रथाम् मालिन्यं ककुभां मुखेषु मदि
नाः पौरांगनास्याधवः सानंदाविलसंति हन्त सुहृदां सम्यस्वभग्नाः स्त्रियाः अत्र कस्मिंश्चि
द्राजनि संग्रामे हेतौ दिग्वारीणां मालिन्यादि ज्ञानमिति प्रस्तुते नैव मस्यादिरप्रस्तुतमभिहितमि
ति वैपरीत्यसंबंधः यथा वा चेतस्योत्थं किमपि भजते कीर्तिरुल्लासमेति प्रोच्छालस्मीम
पदि वत्सराज्ञायतेन्दुनमेव अस्माकं त्वयदि नमस्तनायार्थिने सम्मुखे त्वं संप्रामोति प्रस्तमरा
पन्नागालीलाविनोदः । अत्रासम्मुखत्वे सति इडः स्वादिभवतीति प्रस्तुतेन तद्विरुद्धस्य मुखा
देः प्रतिपादनमिति विरोधः संबंधः अत्रास्मिन्नतिशयोक्तिडः स्वादिगतस्यातिशयस्यावि
वक्षितत्वात् प्रतीतेश्च अपि तु भद्रं भद्रमिति ज्ञयादिस्तककृष्णासात्ताद्गमालस्य वक्रमयुक्त
त्वेन्यत्राशक्यवचनीयत्वे वा विपरीतलक्षणयाभिधानम् यथा वा यस्याः स्वलवनेवाताः क
ल्हारस्पर्शशीतलाः रामर्मिलीवरणामघे स्वघात्यनिवारिताः अत्राद्रमयत्याइति प्रस्तुतेवाता
यत्याइति विपर्ययेनोक्तम् संबंधान्तरे यथा । सर्वः कश्चन निष्कलेत्तलणमुकुटोदीनः समासेव

अ.२.
५५
तेषामेवेति यथा। सुतानन्तरमेव गर्वेणनारंरमे वारेव्याप्तललोचनं वलनत्वामेवीपविवीक्ष
तैर्थनासजनरागिणीति चपलेक्षमेपि नृत्यपमे । अत्रसाप्तकाव्याव्यादप्तस्तनात्यस्त।
तस्यवालक्ष्मीवतः प्रतीतिमतव्येद्रूपेण संबंधान्तरेण प्रस्तुतोपशंसा एतेचवानानामचेतन
त्वाद्रसायाप्रस्तुतविहितेन संबोधनाभावाप्रवाच्य स्वभावेणोदाहरणे एवं संबंधान्तरेण
श्लेषादिनाव स्वयमभ्यूह्यम् ३८ ॥ स्तुतिनिंदाभ्यां व्याजस्तुतिः । अन्यप्रतीतिरिमन्त्रिविधाः
एषापि लक्षणामूलेव येनात्रनिंदास्तुत्योः संस्थानेन पुनर्व्यंग्यतया गम्यत्वम् वक्तृप्रकर।
णादिपर्यालोचनेनामुख्यववाच्यबाधनात् स्तुत्यानिंदा निंदया वा स्तुतिर्यत्र भवति सा
व्याजस्तुतिः क्रमेण यथा ॥ ग्रा ॥ परिणाममधुरफलभारकैः पथिकानां वारितस्तृष्णेन।
एतेन वेदिरहितेन भूषिता जयति मरुभूमिः अत्र मरुभूमेः स्तुत्या निंदा लक्ष्यते वेदिस्थफला
द्यसंभवात् यथा वा ॥ धन्यासि या कथयसि प्रियसंगमेपि विस्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरे।
षु नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः शपामि यदि किंचिदपि स्मरामि । अत्र विपरी
तलक्षणयात्मधन्येति गम्यते यथा वायनव्यतिरेकध्वनिः तथोक्तमन्यत्र यथा वा । कृप ५५

णेनसमोदातानभूतोनभविष्यति अत्रसुशब्देनैववित्तानियःपरेभ्यः प्रयच्छति । अत्रस्तुत्यानिन्दा
वगम्यते चेत्वसुम्बतिकांचनावलम्बं कंठेत्वमावृदिता नोमेवत्सवलेङ्गवत्समिचिरंली
लासमालेबते किंपालिंगानिदिऊटान्विनन्बतेक्रोडभुजंगेस्समंकीर्तिभीनमपास्यपश्य
नरुणीधिकचेष्टेनतावकी । अत्रकीर्तेःअयनमानसत्वेननिंद्यासर्वव्यापित्वमितिस्तुतिर्ले
त्यते इत्यन्यस्तुतिनिंदाभ्यांपरस्परंनिंदास्तुत्योरतिशयविवक्षायामिंडलिमस्रवांजनेनेत्या
दावतिशयोक्तिरजस्रोहादीनांनिंद्यासुखादीनांस्तुत्यतिशयोवगम्यते एवमन्यस्तुत्यान्य
निंदातिशयप्रतीतावपिअतिशयोक्तिरेव अतिशयविवक्षाभावेपरत्वेननिंदास्तुतिप्रती
तो यथाःखलुवनेवाताइत्यादावेवप्रस्तुतप्रशंसा अत्रहिवानानांस्तुत्यावक्तुर्निन्दावगम्य
ते एवमन्यनिंदायामस्तुतिरप्यतिशयाभावेप्रस्तुतप्रशंसैव येप्रवस्तुतिनिंदे तयोर्वनि
दास्तुतिप्रतीतेरतिशयविवक्षायांव्याजस्तुतिः एवंचास्यामतिशयविवक्षयाध्यवसाया
त्मकविपरीतलक्षणाभेदत्वेनच कथंचिदतिशयोक्त्यासहभेदस्यैवापिविषयभेदेनिबं
धनस्तुतोभेदः निदास्तुतिरूपविच्छित्यभावेतिशयविवक्षायाविपरीतलक्षणातिशयोक्ति

अ.२. रेवातिशयाभावेनाप्रस्तुतप्रशंसेति निर्णयः ननु च प्रयोजनरहिताया लक्षणायाः कुश
लेत्यादिवत्सोऽन्योतिशयाभावान्नालंकारता सप्रयोजनायास्त्वतिशयोक्त्याद्यलंकारता
४५ 45 भ्युपगमेऽप्यविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेर्विषयापहारः स्यात् न चैवमादौ लक्षणाप्रयोगत्वेन ध्व
गम्यवाच्यायमानोऽनुनागम्येतिशयोक्त्यादौ ध्वनित्वाभावेनालंकारत्वैवेति वाच्यम् सांप्रति
कविभिः क्रियमाणानां लक्षणानां प्रचुरप्रयोगाभावादलंकारत्वाभावप्रसंगात् किंच कविना
भिनवत्वेनोत्प्रेक्षितस्योपचारस्यान्तरा ध्वनित्वमुत कालवन्तदनुसारेण प्रयोगप्राचुर्येणास्व
णीभूतव्यंग्यत्वादलंकारता कविकल्पितोपचारस्य प्रसिद्धत्वेनालंकारता न स्यैवाप्र
सिद्धत्वाद्ध्वनित्वमिति विरुद्धमिवापद्यते यथास्य लक्षणायाव्यंग्यस्यागूढत्वेनातिशयोक्ते
मन्यत्र ननु कथमलंकाराणां ध्वनित्वं चेति वाच्यम् उच्यते लक्षणायामभिधादिव्यापारत्रयस्या
वालक्षणालब्धेन लक्ष्यप्रतीतिशयोक्त्याद्यलंकारान्तप्रयोजिका व्यंजनानुसारेण व्यंग्यप्रा
वगतो ध्वनिरिति न कश्चिद्दोषः लक्ष्यस्य लक्षणाया प्रतीतिः सामान्यादलंकारस्व वाचो निमित्त
म् फलस्याव्यंजनतो नोगतिस्मात्तेयाध्वनित्वव्यपदेशो हेतुरिति संग्रहः कुशलेत्यादौ तु ४५

तस्यार्थवाच्योर्द्वयोरवगमाद्वाचकत्वस्यैव लाक्षणिकत्वात्स्यतीनैवालंकारता तद्बल
क्षणैक्यं ज्ञानं तदंतर्गतेनैवा तथा च ध्वनिः । भक्त्या बिभर्ति नैकत्वं रूपभेदादयं ध्वनिः क
स्याविहू(?)निभेदस्य मानस्योपलक्षणमिति एवं वक्रविल्हाटान्तप्रासेऽर्थान्तरसंक्रमितवा
च्यस्यताभावः शाब्दीपेन(?)रूढत्वमात्रप्रसक्ताल्हाटान्तप्रासस्य एवं चतत्पदयालंकारान्तरेषु
ध्वनिसंभवेपि न कश्चिद्दोषः भिन्नकल्पनादिति स्थितम् ३१. प्रतिपत्तादिसंबंधिस्वीक
रः प्रत्यनीकम् व्याजस्तुतौ निंदास्तुतिभ्याम् प्रत्यगात्तिः इदं तु वर्णवतः स्तुतिप्रतिपाद
नरूपमेकं प्रत्यनीकम् अतएव व्याजस्तुतेर्भेदः तत्र ह्येकस्यैव निंदादिना स्तुत्यादिवि
हत्वग्न्या निंद्या बलवत्स्तुतिः तस्माच्च निंदादिना स्तुत्यादिलक्षणादिहत्वग्याहृत्वमापि
निंदादेः एतेनातिशयोक्त्यादेरपि भेदः सिद्धः तथा प्रतिपत्तसंबंधिनश्च प्रतिपत्तस्यत
द्वाधकतया स्वीकारः तथैव द्वितीयम् आदिग्रहणेन प्रतिपत्तादन्यस्य सदृशादिरूपस्य ।
संबंधिनोऽभिलषणीयत्वेन परिहरणीयत्वेन वा स्वीकारस्तृतीयम् उदा । तपस्य सर्गेज
यिनः कर्त्तुं किं चित्समोहृष्टा भिडरेण पुरस्त्रीणामदरं तज्जिगीषति अत्र स्वर्गजयिनोऽन्त।

प्र०१० पते: प्रतिकारस्कन्नेम ममसमर्थ्यं स्पतत्त्वं पितुरस्त्रीणां भ्रूरजियीबोधप्रतिबद्धा अत्र वचनस्य ।
५८ काङ्क्षितम् इति निरासस्यो: शाब्दत्वम् अर्थावगमे यत्र यथा । चंद्रस्पर्द नृपिंद्र पाण्डुरवपुषः ।
स्फुरद्गोहश्शोभ्रुग्येनाचलस्कावनक्षविभूषावक्रेणनिर्भर्त्सिता कौटिल्यसहजं कलापः ।
िवधाराश्रयपमप्रमस्रोवक्रश्रीलिपिसोह्यदेनकुमलालक्ष्मीरहीनमण्डते अत्रवक्रेणम्
कृतत्वस्य दर्शनेन नदीयाकमलालक्ष्मीहरातिश्च इदवर्णनम् वक्रमन्तीकाराशङ्कनं वा ।
धीरस्वसीयते यथा वा महीरिणः कठोरांशपरिरंप्रणायभूमीति रोषादिवनघोरेणनिर्भद
सतनपतिनी । अत्राशाकेरत्नपालनात्रिरासस्य संभावनागर्भाप्रार्थना यथा वा । श्रीम
मवलम्भेनराज्ञानूनं यशोभिः खलीकृतः ! इदानीं सोमस्तानिभरवभरैस्तापयति मायेन
अत्रराज्ञायशोमुखेन मस्तकृतः स्वप्रहलहलाभांस्यो नस्तादावग्निना पातयतीन्मुक्ताराजन्यश
कृतदीर्घाबाध्यते इत्यवगम्यते वाचकतयास्वीकारेण यथा इदं मन्दं चन्द्रमसस्समे नाद ।
स्तस्यपत्नस्य हरिष्यतीति यस्मिन्नुन्नेभीवदनस्य लक्ष्मीनिर्जित्वा पुः प्राभृतमंबुजानि अत्र
स्वयमशाकैरेव नैस्वं प्रतिपत्तभूतैस्त्राधयनार्थेन तत्प्रतिपत्तभूतस्य प्राभृतस्वेन वहद् ५८

सस्वीकारः अभिलषणीयत्वेनस्वीकारेणयथा पुष्पाणामेवनिंदामवकमलगुणान्महावा
नामगरक्तानिचमाशालकापिकानामभवदगणायद्यानहंसेषुदोषान् भक्तिव्यनेजसाईं स्त्रग
मस्तिलकेवंदनेनोगराधो धानंलक्षावनष्टा न तमिहिरमरः कल्परागेणारायो अत्रका
सोल्कलसमहशालीनापल्लवादीनां अभिलषणीयत्वेनस्वीकारः परिहरणीयत्वेनस्वीकारे
णयथा नीरागास्त्रगलांछनेमवमपिसंदर्पणेनेतनेत्रलाकोकिलहत्तिमादपिगिरंतो
न्दुवयस्यात्मनः विजंडसमहडः खदायिनिश्चलेदृष्टापिदुष्पाद्युपे मुग्धास्त्रीस्वभगस्तव्यपि प्र
तिपदंप्रसादिकंमथ्यति अत्रेंद्वादिसमहशस्यमवादेरपिपरिहारः यद्यपिवाद्यायामन्यनी
केप्रतिपत्ताद्धिकारणेसत्यपिप्रतीकारस्याकरणं नदीयस्यावाधकस्यचैकारणाभावेपि
बाध्यत्वं तथापिनविभावनाविशेषोक्तीनदीयवाधनेप्रतीपतस्येवबाधनात् तत्समबस्थि
तिरस्कारद्वारानस्यैवबाधनात् विभावनाविशेषोक्त्योरत्रनाशंकनीयत्वेनतिरस्कृतेषः यु.
विनाकिंचित्सदसत्वेविनोक्तिः केनचिद्विनाकस्यचिदसन्निधानेर्थान्तरस्य सत्वंशोभनत्वं
सत्वंशोभनत्वंवाविनोक्तिः इयंद्वयधाहिरह सत्वंशोभनत्वं अर्थान्तरसन्निधावशोभनत्वमि

अ.२. निविरूपसंघटनात्मकप्रतीयमानविषमालंकारमूला आभ्यां द्वितीया तु समालंकारमूला
५२ अस्यां च यद्यपि येन विना सत्त्वमशोभनत्वं वा तस्य निन्दास्तुतिर्वा प्रतीयते तथापि न व्याजस्तु-
47 त्याद्यावन्तर्भावः तत्र हि स्तुतिनिन्दाभ्यां निन्दास्तुत्योरेव गतिरिह तु विनार्थविवक्षया न स्तुतीति:
न तु स्तुतिनिन्दाभ्यामिति ततो भेदः एवं च विच्छित्त्यन्तरेण निन्दास्तुत्योः प्रतिपादनादस्येव भङ्गी
भणितिरूपमलंकारत्वम् इति विनोक्तिर्न कश्चिदलंकारो विच्छित्तिविशेषाभावादिति न वाच्य
क्रमेणोदा मृगालोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः अमन्दद्युतिसन्दोहशोभो
यं महत्पदानेन विना नरेन्द्रसूनुः । अत्र मृगालोचनया विना शोभनत्वम् यथा वा । मा ॥ सामीपि
श्रुत विमुक्तः मात्सर्यरहितः कविस्तथालोके विधपरस्परोपिनिधिः प्राप्यते मृगेणप्रगुणेः अत्र
विनोक्तिनाम्नेऽस्यसमाधारणधर्मस्य विमुक्तादिशब्दैः सहकृतप्रयासत्वान्निबद्धः एवमेव सहोक्तिमत्वे
न सहोक्तिनाम्न सहकृतगतप्रासिद्धरूपधर्मसहकृन्निर्देशो मस्यापि तेन दीपकेन पोषितानि प्रस्तुतादिभिर्वि
नास्ताम्याध्वैर्यां च शोभनत्वाव्यगमादाधौ विनोक्तिः । मृगकामधुनेव काननमही मौर्वीव वा
पोज्झिता तमुक्तिर्मौक्तिकवर्जितेव कविना माधुर्यहीनेव च तेनेकं न विनाकृता न सुखभूमेला। ५२

स्वकारान्नस्थितिः सामर्थ्यैश्च भजन्त्यनेकवाचयितं कस्मात्क्रियावाचिविस्तरः अत्र अन्तकेऽस्मादेवेवि
नाशब्दप्रयोगमन्तरेणापि तदर्थप्रतीतेर्विशेषभणनत्वम् ॥ सहार्थवशादेकस्यानेकसम्बं-
न्धे सहोक्तिः । यत्र शब्देन सहेनार्थस्यैकेनैवाभिधाने समहस्ताकमित्यादिशब्दवशादन्येनापि सं-
बंधो भवति सा सहोक्तिः इयं च प्रस्तुतयोरप्रस्तुतयोर्वा भवतीति कश्चित्तस्य योगिनामूला कुत्र
विदभेदाध्यवसायगर्भाः कापि कार्यकारणयोर्वा पर्यायविधसात्मिका संबंधे संबंधप्राणेति
प्रायशोऽतिशयोक्तिमूलत्वमस्याः विच्छित्त्यन्तरसद्भावान्न पृथगलंकारत्वम् प्रायग्रहणेनकाल
कामबीजमतिशयोक्तिः क्रमेण यथा । शनैः शनैर्मानवतीकपोलश्वासोर्मिभिः सार्धमव
पंनाहः निशीथिनीकार्ष्ण्यदशां वियोगिजीवाशया सार्धमपि प्रपेदे अत्र मानिनीश्वासवद्
क्रोधहीनिति तस्य योगिताया गर्भत्वम् द्वितीयायां जीवाशायां गुणत्वेन कार्ष्ण्यासंभवादध्यवसा-
यमूलता यथा वा एवमिच्छत्वचड्यवेदस्मि णात्पद्र ममतो किरणैकं निजैकमलवणाहै
णामिलन्ति सह रहगणस्य कदाचि । अत्र कमलसंकोचः स्वानरायस्य निमीलनगिराश्च
भेदेनाध्यवसितः उत्तिमं सह कौशिकसमुल्लके सार्धमेवेतोऽमितं भूपानां जनकस्य यशसं

अ॰स॰
५८
58

पियासांकंसमास्फालितम् वैदेहामनसामसंमंतदधुनाक्रंदंतेनतोभार्गवप्रोच्छाय्ंहंकृतिकंदले
नवमम्मंतद्दनमेशंपनः अत्रधनुष्कृतस्यःकारणेमुलकोक्तस्यःकार्यंचतत्वकालतयोपनि
बद्ध एवंनामितमित्यादितेयम् इत्यत्र । सा । सहदिवसनिशाभिःदीर्घाश्वासदंडाःसहमणि
वलयैःबाष्पधारागलंति नवसुभगवियोगेतस्याःउद्विग्नायाः सह तनुलतायादुर्बलाजीवि
तायाः अत्रतयाविनातस्याअशोभनावस्थाव्यंग्येतिविनोक्त्यासहसंकीर्णता विशेषणानांसा
म्यादप्रस्तुतधर्मावच्छेदःसमासोक्तिः । समानविशेषणमहिम्नायत्रप्रस्तुतस्यार्थस्याप्रस्तु
तगततगुणक्रियादिरूपधर्मावच्छेदःप्रतीयतेसासमासोक्तिः ततश्चाप्रस्तुतव्यवहारसमासा
रोपः तद्रूपमासमारोपः रूपसमारोरूपकंयतः इयंचविशेषणानांश्लिष्टतयासाधारण्येनौ
पम्यगर्भत्वेनचत्रिधा संकेर्णानववर्णितसमविधापिलौकिकेलौकिकस्यशास्त्रीयशास्त्री
यस्यलौकिकेवाशास्त्रीयस्यशास्त्रीयेवालौकिकस्यव्यवहारस्यसमारोपाच्चतुर्धा तत्रापिलौकि
कस्यावरजंगमात्मनोनंततवाच्छास्त्राणांकेषांनेसमस्ताः दिंमात्रंयथा परिपिंजरितासिता
स्तैर्निविडैःकंनद्दंरतिहारिभिः अयसायसिमाःपयोधरैःस्फुरद्रागाच्चलनारकादिशः अत्र। ५८

श्लिष्टविशेषणवशाद्दिशां प्रमदात्वप्रतिपत्तिः विलिखति कुचाग्रेश्वरगीतकं करोति कचग्रहेऽलि
खति ललिते वक्त्रे पत्रावलीमसमञ्जसाम् क्षितिपतिविदिरःश्रोणिबिंबाद्विकर्षति चांबरमहम्भु
विरुद्धानशंसती नां तवारिस्त्रगीर्दशाम् अत्र विलिखतीत्यादिसाधारणविशेषणबलात्तवारि
रसाहत्वकामुकत्वावगतिः नन्वेवमादावाख्यानार्थस्य वस्तुनो यत्स्वंबंधवलनैवैशिष्ट्यमवग
म्यते तद्विशेषणानाम् न ह्यविशिष्टमिद्धमाध्यंच प्रत्येकं च समानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येनाभ्या
हृद्ये एवान्यथा अयाम्भसः पटः राज्ञः पुरुषः पाचको देवदत्तः पचति यज्ञदत्तः गम्यते चैवं ज्ञायते विवा
तेन लिखितेत्यादेस्तात्त्विकविशेषणत्वेऽपि यदाहृदेवमादौ कार्यसमारोपविशेषणसाम्यं यथा।
कथं वियोगस्मिति तत्र दृष्यांलोचितामिधानमेव आज्ञादिचंद्रवदनास्फुरन्तारकमौक्तिका च
न्द्रोधकारधम्मिल्ला राज्ञते गगनस्थली अत्र चंद्रो वदनमेवेति कृते गगनस्थली समासे कामिनीव
तेन आज्ञादिचंद्रसदृशं वदनं यस्या इति समासे उपमायाः स्वविशेषणसाम्यम् एवं स्फुरदि
त्यादित्वेपम् एवमत्रोपमागर्भविशेषणसाम्याद्गगनस्थल्याः कामिनीत्वप्रतीतिः न चात्रोपमा
रूपकसंदेहसंकराशंका कार्या तस्य निरसिष्यमाणत्वात् मज्जतः पयसि पाण्डिमसितान्यो ज्ञेया

अ॰र॰ मंबरमलंपरिरंभभास्वनस्तघविमुक्तममसूरत्तदेपाटलमलत्वनथाम अत्रांबरमलमित्यादिश्लि
५९ ष्टम् मजतत्त्यादिसाधारणविशेषणवशाद्भास्वतः स्नानप्रवृत्तमलिनपुरुषत्वप्रतीतिः एते
षु लौकिके लौकिकव्यवहारसमारोपः यथा च सरलंसरस्वामरश्रियानिरुद्धमंकापिगतः सा
भास्करः वदनेन विनाः जितो कथं तरणा दासेयनतो गिनेष्यति अत्र भास्कराः जित्यादेर्नायकत्व
प्रतीत्या लौकिके लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोपः मदाविभ्रुतिप्रवणस्य सर्वाभिन्नो एषभिन्नः स्मा
निवाक्यसंघेः [illegible]तिस्फुरत्स्येकनोजननानां वजन्ति योगात्र परंप्रमाणम् अत्र मीमांसाशास्त्रप्र
सिद्धवस्तुनिवेसवागामप्रसिद्धभवावहासदेवादिव्यवहारसमारोपः सम्यक्संगतिरूपोद्भम
पत्तसतो हरीकृताविलविपक्षगातिर्नैरंतर्यं वाधात्किंतस्वविषयः प्रतिपन्नहीनः सांख्यविदो
हि विदुर्वाध्वनसाधुवादः अत्र लौकिके नैयायिकादिप्रसिद्धपंचलक्षणकहेतुव्यवहारारोपः इ
तिरनिममयोपदेशायुक्तासारनगुरूदर्शिनया पुरंध्रिलोकः निजपरपरभागहानिर्मोक्षकौन्तस्य
परमाद्वयभूमिकानिलीनः अत्रास्त्रायप्रसिद्धवस्तुधर्मसमारोपः बहिर्भावप्रेतावहुविध
विकल्पापरिगलद्विकलो वा चात्मस्थितिरिति ममो मे प्रियतमे प्रसादाचेदकापसरति परा ५९

तन्नकृतत्वाभावाद्दैश्यासमानेसमसमयसम्बन्धप्रथमिमे आगमसंस्थाप्रसिद्धवस्तुनिलौ
किकव्यवहारसमारोपः अन्यत्रयमभ्रमलम् घाम्नालिलिंगामुवमाश्चदिशांबुभुम्बकृद्राम
कृष्णाबंशशिकलामलिवत्कराग्रैः अंकैर्नैमगगावरणुष्पशरोनिनाणाकिंकिंचकारतरुः।
णेनयदीत्वणागिनिरिति तथा येरेकारूपमविलासपिहृतिपुत्रांपश्चाद्विवयमसंख्ये
तयाप्रहृतम् लोपःकृतःकिलपरत्वज्ञषोविभक्तैर्लेलत्वणंतवक्रतंफवमेवमन्ये इत्या।
दौविशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्यधर्मिणोपिगम्यत्वात्समासोक्तिर्नैवाच्याः तथाहियत्र।
विशेषणमात्रसाम्यादप्रस्तुतवस्तुसंबंधिनोधर्माएवप्रतीयंते तत्रधर्म्यपिधर्मिणोपिप्र
तीताद्रूपसमारोपाद्रूपकमतिशयोक्तिर्वास्यात् तत्रसमासोक्तिरतएवनाप्रस्तुतगम्यत
मपितत्धर्माणामेवतेनाप्रस्तुतस्यगम्यत्वमित्यादिश्लक्षणामेव नेष्टधर्मैःप्रस्तुतस्यधर्मि
णोवक्रेदप्रतीतिःसासमासोक्तिरित्यतलक्षणइतिश्रध्ययामित्यादिप्रस्तुतविशेषणप्रति।
पादकादप्रस्तुतस्यधर्मिणोपिप्रतीतिस्तस्यचस्वरूपगुपादानेनसामानाधिकरण्याच्छ्रूषाणि
मूलोरूपकधनिरेवेतियुक्तम् तेनैवमादीनिविशेषणपदस्याप्रस्तुतविशेषप्रतिपादक।

ग्र॰ र॰ तेषां नेहोदाहरणानि एकस्मिन्नेव पदे समस्तासमस्तत्वविशेष्यप्रत्यायकत्वेन निर्दिदर्शयि
५० ष्यते तेन प्रकृतं समस्तार्थवाक्यस्य विशेष्यस्याभिधायकम् समासेन यत्रेनासमस्तसमासोक्तिर्ध्वनि
50 र्हि सः विशेषणानां तत्वतो विशेष्याणामपि कश्चित् अनेकार्थाभिधायित्वे श्लेषः स्यादि
ति निर्णयः मीमांसानुजगाम यत्त्वयनयोर्नान्येन यत्संगतं तत्स्पष्टं वचसा कदाचिदपि य
दृष्टोपमानेन यत् अर्थापत्तितेन यत्त्वचनयन्नकिंचिदेणीदृशा लावण्येन यतिप्रमा॰
णरहितं चेतश्चमत्कारकृदिममत्र मीमांसाशास्त्रप्रसिद्धवस्तुव्यवहारसमारोपः नहितत्र
प्रमाणशंकाभोगचरं वस्तु चर्चितम् अपितु षट्प्रमाणानि चर्चितानि नचात्र प्रमाणव्यव
हारसमारोपः लावण्यप्रमत्त्वादीनि प्रमाणानीम्प्रतीतेः तस्मिन्सर्वप्रमाणगोचरस्य
विवर्तितत्वाच्च तेनात्र निखिलप्रमाणगोचरोपनिषदादिप्रसिद्धपरमात्मतत्वव्यवहार
समारोप इति व्याख्येयम् एवमन्येष्वप्युदाहरणेष्वलंकारांतरेषु चासमीचीनता स्वग्रन्थ
गौरवाभयान्न प्रकाश्यते इति स्वयमेव तज्ज्ञैरूह्यम् ५२ । विशेष्यापि साम्ये द्वयोर्वाच्यत्वे ५०
श्लेषः ॥ विशेषणानां साम्यादिति वाच्यक्रमम् इह प्रस्तुताप्रस्तुतयोः कविविवक्षितं क

विद्धैकस्य वाच्यत्वमपरस्य गम्यत्वम् । न च यदा विशेषणविशेष्यप्रतिपादकयोर्द्वयोरपि सा
म्ये न चाभिधेयद्विहावप्यर्थौ प्रस्तुतावप्रस्तुतौ वा तदा तत्समभावनाद्द्वयोरपि वाच्यत्वे श्लेषः
यदा तु विशेष्यविशेषणसाम्योपिकस्य चित्प्रस्तुतत्वमपरस्याप्रस्तुतता तदार्थप्रकरणादि-
नाभिधानियन्त्रणात्प्रस्तुतस्यैव वाच्यत्वादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे शब्दशक्तिमूलो ध्वनिः । यत्र पु
नर्विशेषणानामेव साम्यं तत्रापि प्रस्तुतस्यैवोपादाने समासोक्तिः । अप्रस्तुतस्योपादाने अप्र
स्तुतप्रशंसा । द्वयोरप्युपादाने श्लेष एव । न तु द्वयोरपि तुल्यकक्ष्यतया प्रस्तुतत्वादप्रस्तुतत्वाद्वा
विशेष्यप्रतिपादकशब्दसाम्येन वाच्यत्वे विशेषणानामेव वा साम्ये द्वयोरपि वा पृथगुपा
दाने श्लेषालंकारः । यत्र तु प्रस्तुतयोरतुल्यकक्ष्ययोर्विशेष्यस्यापि साम्यं तत्रापि ध्वनिरेव
श्लेषस्य चोपमाद्यलंकारान्तराभावेऽपि यत्र द्वयोः प्रस्तुतत्वमप्रस्तुतत्वं वा । न तत्र तुल्ययोगिता
यत्रैकस्य प्रस्तुतत्वं तत्र दीपकमवश्यंभावीत्यलंकारान्तरविविक्तविषयत्वाभावाद्वि
वकाशत्वेन तद्बाधकत्वात्तन्निभान्यन्निरन्त्वमेवेति न वाच्यम् । येन ध्वस्तमनोभवेनेत्या
दौ यत्र प्रस्तुतयोरप्रस्तुतयोः स्फुटमुपादानान्न तत्र तुल्ययोगिताया अभावात् । न चाहि ।

श्र.र. धर्मस्य साधारण्येन सकृदुपादानेन तुल्ययोगिता । न च पृथगुपात्ततयोस्तुल्येन सकृदुपादाने
५। तुल्ययोगिता) भेदेन प्रतीतयोरुपमानोपमेययोर्धर्मिणोरेकस्मिन्वाक्ये भवति । न सकृदुपा
51 त्तयोः सकृदुपादाने हि भेदप्रतीत्यभावात् कः कस्य साधारणः स्यात् । अस्त्वेवं तां सर्वदोपमा
यवद्भ्यादेः शाब्दस्यास्तु तो असकृदुपादानाद्भेदप्रतीतिरिति चेत् । न हि धर्मिप्रतिपाद-
काहतिविघ्नधमत्तमित्यादि धर्मवाचकस्यास्याप्यस्या सकृदुपादानाभावान्न तुल्ययोगिता
भवेत् । न हि धर्मस्य सकृदुपादानात्यतिवस्तूपमया त्वत्र विषयः श्लेष इति चेत् । न तत्र ह्येक
स्मिन्वाक्ये वानरवाक्ययोरुद्देशिनयोरन्वितत्वेन प्रतिपत्तेः द्वह्वत्तदभावात् । न हि मापव
वाक्यार्थपरामर्शवेलायामुमा माधववाक्यार्थपरामर्शोऽस्ति निरपेक्षत्वमान्नयोः । तस्मादेव
माला श्लेकारान्तरविविक्तविषयत्वाच्च निरवकाशः श्लेषः । कवितसकलकलपुरमेन
जातं तं प्रतिसृष्टांशुविम्बमेवेत्यादौ शाब्दस्यासाम्येन समानधर्माभावादुपमादेः प्रतिभासा
भेणावस्थानेन तत्प्रतिभानस्तिरस्कृतः । काव्यमस्तेन्दुकलासहोदरेत्यादाविन्दुकलासहोदरत्वा
ख्यसाधारणधर्मबलेन स्वलक्षणानुसारेण प्रतिष्ठितस्योपमादेः पर्यवसाने वनमाला ५।

भरणोन्मादिश्लेषोगम् । क्वचित्तु सन्निहितबालांधकारा भास्वन्मूर्तिश्लेषादौ विरोधेनामेव नान
तत्प्रतिभोत्पत्तिहेतुः प्रतिभानादेव सर्वत्र विरोधस्य प्रस्तुतार्थत्वेन यस्यापार्थत्वमानिकत्वाभावा
देवमादौ श्लेषस्यैव प्रतिभानम् । परिपिंजरितानासितास्वरेणादौ समासोक्त्यादेरत्र प्राणकत्वेना
गता श्लेषस्यातिरेकेणैव मादौ समासोक्तिभेदस्यात्मलाभाभावात् एवं च प्रधानभूतालंका
रवियोगात्सावकाशता । क्वचित्तु प्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वं चैकविरंगता । क्वचिन्मयोरविरहान्नाति
भत्वं परस्परं च प्राणप्राणकतास्य तिश्लेषोयं पंचभूमिक इति । अयं च प्रस्तुतयोर्विशेष्यद्वय ।
प्रतिपादकस्य शब्दस्यैकत्वेन साम्ये । तथा विपर्ययोर्द्वयोरपि साम्ये एकतरस्य विशेषणानामे
वेति वक्तर्था । एवमप्रस्तुतयोरपीत्यष्टधा । प्रस्तुताप्रस्तुतयोस्तु प्रस्तुत विशेष्यप्रतिपाद
कस्योभयोर्वा विशेषणानामेव वा साम्ये चेति चतुर्धेति द्वादशविधः । क्रमेण यथा । ॥ श्रा
स्वत्रामरं बाहिणीसहूदरः संभावयन्नुत्कलिका श्लेषविश्लिष्टविहृष्टनिपतन्मदः सरावनि
नः कुर्वन्नात्ताणदानवाभिभवनं प्राकृतासमासेविताः पायाद्विजितनारकः सम हरसासवा
पिनेत्रोद्भवः । अत्र सत्वापिनेत्रोद्भव इति कुमारचंद्रमसद्व्योरपि रत्नप्रणतमवस्तन्त्रकृतयो

ग्र.१० विशेष्ययोरभिधायाकस्यापिसाम्यम् यनतिमिरनिरोधंकसमारंभकलकलेचमत्याकरति
५२ रीत्य ह्लतमतिसमसेघनाकलग्नस्मिरस्मृदितोमकरालयस्यप्रकाशि अत्रमकरालयस्यथा
52 करशाड्ययोर्विशेषयोः पृथगुपात्तयोः साम्यद्वयोरपिप्रकृतत्वाद्वाच्यत्वम् एकाशयस्य
ग्रणिनस्मरसमानयांनरामेडवस्थितिसतिस्फुटमित्रशाके: मधुलिन्त्वेदन्यमधुनाविदधातिक
ष्टंदोषाकरस्यभवनस्यावलोकयोयम् अत्रप्रदोषवर्णनेविलसत्संबोधनेनविलदोषाक
रयोप्रकृतयोरन्यतरविशेष्यप्रतिपादकस्य दोषाकरत्वस्य साम्यम् सज्जानपत्रप्रकरांवि
तानि समुद्धरन्तिस्फुटपाटलत्वम् विकस्वराम्पर्ककरप्रकाशवाह्निनानिपद्मानिवहद्भिमी
षु: अत्रशरत्वर्णनेदिनपद्मयोः प्रस्तुतयोर्विशेषणानामेवसाम्यम् अत्रास्तेकिमपिप
स्मतत्रप्रियमसंदेतजात्वपिपरिचितरोमविनत यत्रेतिचिंतितवाच्युतसोदरेणाइतास्म
कार्ष्यमिषतोम्बरमात्स्तंनत अत्रहातायावर्णनीयत्वेनाप्रस्तुतयोःशशांकहलधरयोर्वि
शेष्ययोरच्युतसोदरेणेत्येकमेवप्रतिपादकमित्यप्रकृतयोर्विशेष्यस्यापिसाम्यम्। या,
मरसोदरमपिनममम विमलस्यमत्वस्यस्फुरमहत्त्वमपि ममबहुभाग्यः नस्याःकम ५२

लंतथाम्रणैरजनिकरमपि अत्रमुखस्यप्रस्तुतत्वेनाप्रस्तुतयोः कमलरजनिकरयोर्वाच्य
कौ कमलौघस्पर्धिणौरजनिकरयोस्येनर्थावलंबनेनद्वावपिसमानौ विस्तृतपत्रेपवसि
तिरणाउदहमित्र चित्तविहृवस्सरणाबि गरगुरुतोसरिसीरत्थणा अरणाइमा अत्रविभवोपमे
ननघोपात्तयोराजगुरयोरप्रस्तुतयोस्तनागरराज्यार्थ्यव्ययगानरगणगरोतिपकमेव
वाचकंसमानम् संतसंतोषधनोपिपरोपद्रवभाजनम् वनस्थितोपद्मस्तगावाघासेते
शिलीमुखैः अत्रसतामुपमानत्वेनोपात्तयोः पद्ममृगयोः दृश्यगुणपात्रत्वाद्विशेषणेन
मेवसाम्यम् अथान्तरेसमायातोदृष्टशोहरतस्तथा नूतंसविलस्तस्यपुरः संध्येवपाटला अ
त्रपाटलेति प्रस्तुतविशेषप्रतिपादकस्यप्रस्तुतेसंध्याविशेषणत्वेनोपात्तम् दृश्यादिन
स्यानीत्रेयंयदृधंभगवान्रविः कुलस्यराशिपुत्रातिनभस्यःकौस्तुभश्रियम् अत्रकुलस्येत्यप्र
स्तुतस्यदेवप्रतिपादकत्वेपिनोभविशेषणत्वेनापिसंगतिः शक्तिप्रधापरमैदेनसत्वासा
नाभिरूढनागजाननगुहावसितापिविंध्यम् लीलावतीतिनगरीकलितापदानाडंगैरिति
भाविनरणाहरिणांकनेन अत्रलीलावत्यादृशीयास्प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्विशेषयोरपि।

ग्र.२. प्रतिपादकस्यासत्त्वम् इत्येतत्सर्वत्रगतत्वात्प्रसिद्धं न गेहदकस्यैव सनीलकंठा यालग्नकांची
५२ विषयेनकांतिंसिंहासनेनातितरांविभर्ति अत्रप्रकृताप्रकृतयोः पृथग्गुणानयोर्विशेषणा
53 नामेवसाम्यम् विशेष्यद्वयप्रतिपादकस्यैकत्वेप्रस्तुतस्यैवाच्यत्वेतत्रध्वनिर्यथा ।यथा। तं
कालयानंपुत्रकवसंतमासेलब्धप्रसराणाम् आपीतलोहितानांविभतिजनः पलाशा
नाम् अत्रतरुणांवाच्यत्वंप्रस्तुतानांनिशाचराणांव्यंग्यत्वम् यथा वा तत्तरुणानिशाच
रत्वाध्यवसायस्यप्रतीयमानत्वादतिशयोक्तेर्व्यंग्यत्वेनोपमायाः शब्दाशक्त्यानन्यतीतेरभा
वात्मयोक्तमन्यत्र यैरेकरूपमित्यादौत्वप्रकृतविशेष्यप्रतिपादकस्याब्धयादिपदस्याप्रकृत
भगवत्परामर्शकेनत्वामित्यनेनसामानाधिकरण्यनिर्देशाद्रूपकध्वनिः प्रस्तुताप्रस्तुत
विशेष्यद्वयप्रतिपादकयोर्द्वयोरपिसाम्येध्वनिरेव । यथा । भूषाभोगैरहीनोदधदजनपाणो
हकसत्वेनाधिनायः कालंविधुन्वन्नयनविषमतांदर्शयन्नुनमायः पुष्पधामाग्रमाश्र[illegible]तग ग्रांव
तिरनतोनारकादेर्यचारंभास्वानीशः स्मृतिप्रकोटयतुनिजांकांवनोऽग्रासभूतिं अत्रभास्वत्
स्तूयमानत्वेनप्रस्तुतस्येशस्य वा प्रस्तुतस्यभास्वानीशाइतिवाचकयोः परस्परविशेषणत्वेनो। ५२

पात्रताविति पूर्ववद्रूपकध्वनिरेव क्वचित्तु प्रस्तुतयोरलंकारस्यानेकस्य वाच्यत्वेन्यस्य व्यंग्य
त्वे ध्वनिरेव यथा नृपमरालीतिन यमस्त्रकोप्यलंकारेषु वा पन्नगपुंगवेषु वा सपक्षपंकेरुहक
र्णिकामदर्डुस्तयाशयोस्याः क्रियते मकैतवकः अत्राशयस्य तदानीं प्रस्तुतत्वेनाभिधानतमि
ष्टस्य वाच्यत्वं शयशब्दवाच्यस्य पाणेरभिधित्वेन प्रस्तुतत्वेपि सूचनीयत्वेन सात्तादृक्त्वं अनि
ष्टत्वादलंकारस्य नैकस्य गतमेव अत्र च भिन्नप्रयत्नोच्चार्याणामपि शब्दानां तद्रूपत्वेनाभि
न्नप्रयत्नोच्चार्यमिव यथा तदाननकाब्जवल्लभयोः श्लिष्टत्वाच्छब्दश्लेषः यदानेकरूपमे
व शब्दस्यानेकार्थप्रतिपादकत्वं तदैकस्मिंश्छब्देर्थयोरेकवृन्तगतफलद्वयवत् श्लिष्टत्वाद
र्थश्लेषः ॥ ७७ ॥ साभिप्रायत्वे परिकरः विशेषणानामित्यनुवादरूपेते विशेषणानां साभि
प्रायत्वं प्रतीयमानार्थगर्भता परिकरः तस्य च प्रतीयमानस्य वाच्यं प्रत्युपकारकत्वाद्गुणी
भूतत्वेनालंकार्यत्वाभावादलंकारता वाच्यस्यैवोपस्कार्यत्वेन प्राधान्यादलंकार्यता यत्र त
वाच्यस्य व्यंग्यपार्थपर्यवसायित्वं तावद्व्यंग्यस्य प्राधान्येन व्यंग्यगर्भता स ध्वनेर्विषयः कर्णोत्पूत
कलानां जनन्नमयशरणो हीपनस्याभिमानीकृस्नाकोशोनरीयव्यपनयनपटुः पांडवाःय

ध्व·२· स्यदासाः राजादुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्यांगराजस्यमित्रं क्वास्तेदुर्योधनोसौकथयत
५५ नरुषाद्रष्टुमभ्यागतौस्वः अत्ररुषानागतावपितुद्रष्टुमागतावितिमन्युकार्यंवाच्यादुप
54 हासोलक्ष्यः अत्रचदुर्योधनस्यातुककारितघोषणस्यस्वेभीमार्जुनयोः तत्कारित्वेवचा
च्यएव हतच्छलकारित्वादिर्हतत्वयाऽस्यात् तस्यचवाच्यस्यद्यूतच्छलादिकारणेनपा
ण्डवानपासदासभावेचापह्नासहृद्यत्वेजगतीर्भविष्यतीतियुष्माभिश्चिंतितं नात्विदानीम
वेमस्माभिश्छलादिपरिहारेणकेवलेनबाहुबलेनविपरीतमस्मादितम् संपादयिष्यते
चेत्यादिनाव्यंग्येनतदारस्तिनेतत्तनमुपोद्बोध्यतेइतिवाच्योपस्कारकत्वेनव्यंग्यस्यगु
णीभावात् ध्वन्यत्वाभावेपरिकरालंकारः यत्तूक्तम् व्यंग्यस्यास्फुटतयावाच्यायमा
नत्वेनगुणीभावात् ध्वनित्वाभावइति तदसमीचीनम् नहिस्फुटतयाप्रतिपन्नेव्यंग्य
स्यकश्चिद्विशेषः येनतस्यगुणीभावःस्यात् अपितुप्रसादात् नापिप्रमातरिनियतःप्रत्ता
निशायवतांध्वनावपिव्यंग्यस्यास्फुटत्वेनावभासनात् तदन्येषामेवमादावप्यस्फुटत्वेन
प्रतीतेः संदानामुभयत्रापिचतत्वगमाश्च अपिचनगुणीभावोवस्तुनःस्वाभाविकः ५५

प्रधानत्वेनार्थान्तरस्यापेक्षितत्वेनैवोपाधितत्वात् यथैव स्वगते प्रधानं तस्यैवार्थान्तरसन्निधावप्र
धानत्वम् नचात्रप्राधान्यं कस्यचिदवगच्छामः किं वाच्यस्य व्यंग्यस्योतरस्य वानयोर्यदि वा
व्योपस्कारकत्वान्न गुणीभावः नहि वाच्यांगत्वादेव तत्सिद्धोऽस्फुटत्वेन प्रतिपत्तेरप्रयोजक
त्वम् प्रत्युत वाच्यापेक्षया व्यंग्यस्य चमत्कारकारित्वात् तथानदृष्टं दराख्ये गुणीभूतव्यंग्यभेदेन
भीवा किंस्फुटत्वरूपदोषोद्भावेन नहि तदीयो व्यंग्यः परस्यांगत्वेनांगत्वादेव गुणत्वसिद्धेः क
स्यापि क्वचित्प्रतिपत्तिरस्ति यत्रैवं वैवश्यपरस्यानपस्यात् धीभेदत्वेन निरूप्यतायां ध्वनिः स्फु
टत्वेन तन्नेनेति वाच्यम् अन्येप्रधानेन न भवेद्गुणत्वं वाच्यप्रधानं यदि न क्रूरः स्यात् सौन्दर्य
योगातिशयेन किं वा व्यंग्येन साक्षात्तदुपकारहृदयेन वा व्यंग्यस्य सौन्दर्यविशेषहानेरस्यांगभा
वादियं वा गुणत्वम् न स्वे वाच्येन पुनः स्फुटत्वेन तानतदोत्तरनिश्चयेनेति संततपः नर्म
त्वमस्तु गम्भीरपदरूपः रसताख्ये गुणीभूतव्यंग्यभेदस्याभाव एवेति किं बहुना यथावगु
णीभूतव्यंग्यस्य भेदानुसंभवन्ति तथोक्तमन्यत्रेति तत एवावधार्यम्॥ ४५ सापेक्षता।
उपादानेनानन्यप्रतीतिनिर्भरत्वेन रणवाभिधानपर्यायोक्तम् इहाभिधेयस्यार्थान्तरावगम

अ॰
१०

कत्वेहयोगातिः सापेक्षत्वान्निरपेक्षत्वेवानन्त्रार्थानरनिरपेक्षत्वेष्वनिः सापेक्षत्वेनतत्कोनाः प्रविष्टत्वेनीतित्व
रर्थप्रतीतिर्लक्षणयानेनत्वाञ्जनेन उपादानलक्षणालक्षणयप्रसंगात् नेनवैमारोलक्ष्यत्वेनार्थान
रस्यव्यंग्यत्वाभावाद्गुणीभूतव्यंग्यभेदत्वेनवाच्यं मुख्यार्थमाक्रान्तनयाप्रतीतिराक्षेपतोर्थस्यहि
लक्षणेवव्यंग्यत्वगंधोपिनविद्यतेऽथनिलक्षणाकाप्यिनतेनकार्यतिसंक्षेपः तेनोपादानात्सकल
लक्षणाभेदेनात्मनः सापेक्षतापरिहारायार्थेनार्थान्तरंपदादाक्षिप्यते तदेकंपर्यायोक्तं यद्यप्युपादान
लक्षणायांलक्षकस्यसापेक्षत्वमेवतथाप्युपादानावलंवनेनपरिकारादौव्यंजनस्याप्रस्तुतप्रशं
साभेदेष्ववलक्षणायास्संभावात्तद्व्युदासार्थंसापेक्षतादितिकृतं नह्नियत्रोहृतनयानवाप्रस्तुतन।
स्यसाकांक्षत्वमस्तिस्वसिद्ध्यर्थेनयाहेयोयत्रवत्वंनरस्यतदुपादानं यत्रवावाच्यस्येवार्थस्यविर
स्यभागानिरूपेणविछिन्नत्वेनरेणकथ्यते नहिनीयपर्यायोक्तं उदा स्तनयुगमस्तुस्नानेसमीप
वर्तिहृदयशोकाग्नेः चरतिविमुक्ताहारव्रतमिवभवतोरिपुस्त्रीणां अत्ररिपुस्त्रीणांस्तनयुगस्याव
स्थाविशेषवर्णनेनसाकांक्षत्वेलोशोकायनिवंधसहितेनस्वसिद्ध्यर्थं तत्कामुकवधः कारणभूत
आक्षिप्यते यस्मिन्नाननजायतेंभुजवतीको मारयमेवतनिर्हेहोयत्रनवाकदाचिरपहनाभिन्नस्वको ५५

55

रीजनः तस्मिन्नप्यहिचक्रवर्तिनगणेशेषणकेदेहलाणांयन्मूलस्फाटिकाश्मरश्मिमनिवहैः कोपि
काशोस्यः अत्रार्कैहोकारणरूपयोः पातालेश्रभावः प्रतीयते ग्रायेषेणकारैः कार्यस्यरिपुवध
स्यकारणस्यवेतिद्वयोरपिप्रत्नतत्वात् द्वितीयस्मिंश्चकैलासस्यवर्णनीयत्वेनद्वयोरपिसम्यगा
मकयोरप्रत्नतत्वादप्रत्नतत्वादप्रत्नतप्रेशसानोभेदः द्वितीयेयथा स्वमूलकम्नयमनपत्नन
पत्नरीयः स्मासारवतनयवाहननामधेयः इवोरवैरिवरवीरविलासिनीनांस्वभावशेषमक
रोत्विपरर्शनेयः अत्रबहूपाजयदितित्रियरशनाभावश्च भगवंतरेणोक्तो वन्तरैः कतिपयैर
मन्तरः सोपरोनयनसंभूतोत्सवः पालितप्रकृतिमाचपुत्रकोनाकलोकतिलकतमायार
यो अत्रापुत्रोपनीत इति भगवंतरेणोक्तम् कविहृपचारगर्भेणभगवंतरेणयथा यंवीतस्यवि
वृत्ताविनिवासप्रीतिरुल्लिना मदेनेरावणमुखेसमानेनहृदयेहरेः अत्रैवेदनक्रमो मानमर
मुक्तोज्ञानाविति भगवंतरेणकथिते मानमरयोऽस्थावेनतत्वेनप्रतीत्यभावा उपचारगर्भत्व
मेवमन्यत्रावसेयम् विहितस्याशेकिनस्यवाविशेषावगमायनिषेधोनिश्चयः क्रियमान
नर्थस्यवाविहितस्याशंकितस्यवार्थस्यकेन विविमिन्नेनायुक्तनया प्रतिभानस्यनिषेधो।

ग्र॰
रं॰
५८
56

क्रियमाणेकस्यचिद्विशेषस्यप्रतिपादनायादौभ्रमवशादन्यथावभातस्यपश्चादन्यथानिश्चय
नेनिश्चयः उदा रेयाशिलापट्टकवाटमुद्राश्रीखंडशैलस्यशरीरदेहेषु वियोगिनीकंटकप
षवायुःकारागृहस्याल्लविराद्भिन्नः वाणेनहत्वास्मरामस्ययात्रानिवार्यतेनारविंदमारुत
स्य इत्यर्थनीयःशवराधिराजःश्रीखंडस्थलीयरकेदारस्यः यद्वास्मरानिहतदैन्यमेननेच्छेति
वैरंमरुन्नाकिरानाः केलिप्रसंगेणशर्वरींगनानांमहिस्मरग्लानिमपाकरोति अत्रवियोगि
नीनांमलयानिलेनखेदितानांकान्तरतयाःकवाटमुद्रादेःकार्यतयाप्रतिभानस्यापिकिर
नानांनरनुकूलनयायुक्तेनेननिषेधोमलयानिलस्याप्राकोनिराकरणीयत्वंतासांवयकिं
वनकनेमुग्धनानामशरणतयाकोटिविशेषकत्वमित्यादिविशेषमवगमयति द्वितीयोयथा
सतांकदर्थनाव्यक्तेसखेदुर्जनेनमात्रूषाः अथवानोपदेशेनमाधुर्यंभजतेविषं अत्रकदर्थ
नामात्रूषाइतिननर्थस्यविहितस्यापिग्रथनेन्यतनेननत्वभावेनदुर्जनस्यनिहतस्यशाके
नावगमायनिषेधःकृतः तृतीयोयथा तावन्यनेनत्वभटेनमथनेकथंतत्रसाहायकेनववकर
दृयमाननान नैवाथवात्रविषयोलिक्रडूलस्ययत्नेनसाभुविसहत्वकरोमिगीतः अत्रक

रहस्यं कथं साहायकमानतां नेति शङ्कितस्यार्थस्य नैवेति यत्नेन निषेधः कृतः करद्वयस्यैव करस
हस्वकार्ये प्रतिपत्तिविशेषप्रतिपत्तिः न चायमाक्षेपः तस्य निषेधाभासरूपत्वात् इह तु निषेधपा
र्थं समानिकत्वात् अलंकारान्तरत्वे चास्य विशेषप्रतीतिगर्भीकारेण च मत्कारकारितयाक्षेपादि
वद्युक्तमेव अन्यथाक्षेपादेरप्यलंकारत्वप्रसंगात् इति निषेधस्याक्षेपः विशेषावगमायेत्यनुषं
गः उक्तरूपश्च इह निषेधः क्रियमाणो बाधाभावान्निषेध एवेति यथा निस्त्रपेयकरा विमृश्यापि तत्र वै
न्निषेधाभासः बाधस्तु इहस्य निषेधानन्तरस्य निषेधे सति भवति तेनेह स्योक्तस्य वक्ष्यमाणस्य वा
विशेषावगमाय निषेधाभासस्याक्षेपः न त्वोक्तविषये क्वचिदुक्तस्तु निषिध्यते क्वचिदुक्तकथनं च
वक्तुं न स्त्वोक्तस्य निषेधो निषेध्यमानतयैवोक्तिरिति त्वयोर्भेदः वक्ष्यमाणविषये च वक्तुमपक्रो
न्तस्य समस्तस्योक्तनिषेधोंऽशस्य वेति द्वाविति षंच भेदाः अत्र चोक्तविषये भेदद्वये तु पादानरूप
मावरणमाक्षेप इति आक्षेपोऽस्यार्थभेदेन द्वावाक्षेपाविति न वक्तव्यं सहस्रावितुं बहुत्वादेव
क्ष्यमाणविषये भणितिनिषेधेऽपि किमर्थं भणनमिति पर्यनुयोगप्रतीतेरपि संभवात् न चोक्ति
निषेधमात्रेणान्तर्भूतार्थप्राक्षिप्यते ऊंताः प्रविशन्तीत्यादौ प्रत्यक्षवदनुक्तस्य निषेधमात्रेण प्रतीतौ।

अ॰ ५६

57

तेः यत्प्रतीतिमत्त्वस्यार्थस्य प्रकरणादिवशेनान्यथा सर्वथा विवक्षितस्यार्थस्य न भणामीति निषेध
मात्रादेव प्रतीतिप्रसंगः तेनेष्याद्यारोपमाणमेव नास्ति तस्मात्कथमेतदिति पर्यनुयोग एव
आक्षेपशब्दार्थः स च वक्ष्यविरक्षावचत्वेन नष्टोप्यनर्थको न वा भवति तेनैकैवाक्षेपः पंचभेद इति
स्थितं क्रमेण यथा प्रा हरप्रवासे तम्मा विपि सभग आलिंगणं हलणं उ सद्ध अयवा अलेणते
नगमनविलंबकारेण अत्रालिंगनरूपस्योक्तस्याप्रस्तुतस्यत्वेनानिषेधे वाधितत्वेन निषेधाभासः
अहंनावश्यं विना तृणमपि स्यात्तेन तमात्वेनमपि निरंतरकोणकारहस्योः गतेप्रस्तुतः न किम
तेन तृणमात्रविलंबनेत्यादि सूचनेन गमनस्य वाच्यपरिहार्यत्वादिकं विशेषमवगमयति
एवं चैवमादौ आलिंगनादेर्निषेधेऽन्यविशेषप्रतीतेर्यस्यैव निषेधस्तस्यैव विशेष इत्याक्षेपसंग
ते अव्यापकत्वात् अत्र वालिंगनस्य विहितस्यापि निषेधे आक्षेपसंभवादिहितस्य निषेधो ना
क्षेप इति न वाच्यं न चात्र निश्चयालंकारः तत्र निषेधस्य प्रकृतत्वात् इहत्वामुखावभासनात्
विहितैवैनिषेधस्यस्याभासमानता आक्षेपासौ न दाक्षेपः प्रकृतत्वेन निश्चय इति संक्षेपः
अशोकस्य निषेधः निषेधमानतयैवोक्तिः यथा उक्तानुक्तदूरत्वक विनतविधेयेकार्यायपनामा

हणं भावं ग्रंथकृतः समग्रमपि गाथेयं तिनायं मदः किंवि किंविदहं तेनयापि कथयेत्तत्रापि ज्ञ
ज्ञापयितव्यं सर्वं जीवितमेव न तु कविकुलस्येति प्रतिज्ञैवमे अथैतत्कादिचिंतनं प्रकृतं तस्यैव तन्निषेधो वा
चिंतनेन निषेधाभासो ग्रंथकृतैलक्षणेन ममैव विचारक्रमपालनमित्यादि विशेषमवगमय
ति तथा चैतदेवा यक्तव्यामितनु कविकुलस्य जीवितमित्येतेन प्रकटीकृतं अत्र च वक्तव्यनिषेधः
शनेतत्यर्थकरणं यितनाशमयितत्रा निति कृतनार्थं हीयोयतनं इत्यलाक्षविषयो विहानिनितं
बोधितं अत्ताणं वसोतिप्रकममयहृस्यासोऽनवनीगाइत्याभासोऽप्यत्र भस्य तन्नममविभैनत्तंगि
रागोचरः अत्र दानेत्यादि नवक्रमप्रुवितमिपुक्ति निषेधः तमेवान्यवै लक्षणेन दानादिगुणवि
शिष्ट इत्यादि विशेषनिष्टः प्र किं भणामि भणते किंचिदिव किं वा पठेन भणितेन भणिष्य
सेन यापि अथवा भणामि किं वा न भणितो सि अत्र भणिष्यसे अथवा भणामीति सामान्येन
प्रतिज्ञातस्य वर्तमानस्य किं वा ण भणिओ सि न किमर्थं भणसे इत्युक्ति निषेधात् यदुच्यते
तत्रवाच्यासत्कृतादिना निरर्थकमेव भवतीत्यादि प्रतिपादनेन विवक्षितस्याप्यवाच्यस्वीकार्यता
दिति विशेषप्रतीतिः समागतशाणसमाकरोतिया तनेसपर्यो विधिमपुणागता पुनः प्रियो

श्री॰
र॰
५८
58

स्याः किमतः परेणावाचनत्वमेवात्र कविभेदोपरि अत्र पुनः प्रियोस्यादित्यंशाक्षेपेन समारोपमिष्य
नीत्यंशेनैव निषेधो शक्यवचनीयत्वादिविशेषपर्यवसितः अनिष्टविधाने विध्याभासः यत्र विशे
षप्रतीत्यर्थमनिष्टस्यार्थस्य विधानानर्हस्य विधानं बाधितत्वादाभासो भवति स विध्याभासः ।
न चायमाक्षेपस्य भेद इति वाच्यं आक्षेपशब्दार्थस्य पर्यनुयोगस्याभावात् विधिना निषेधस्योपा
दानरूपादाक्षेपत्वे कथ्यमाने व्याजस्तुत्यादावप्याक्षेपभेदत्वप्रसंगः न चापि निंदादिना स्तुत्याद्या
क्षेपसंभवात् किमपरं स यत्र लक्षणायां मुख्यस्य बाधे लक्ष्यप्रतीतौ आक्षेप एव वा स्यात् न चैवम
मादौ निषेधेन विधिप्रतीतिरूपायां विपरीतलक्षणायां उपादानरूपमप्यस्मिन्नस्ति स्वसिद्ध्य
र्थं तयार्थान्तरोपादानाभावात् परार्थस्वसमर्पणेनानवसानात्मकत्वाच्च तेनालंकारान्तरमे
व एवमत्र रसावेशान्न त्वयम् आक्षिप्येत विधिनानयनेनो निषेधवचः स्वार्थे विध्यबाधितपर्यनुयोग
बुद्धिः तस्मादनिष्टविधिरेष विलक्षणत्वादाक्षेपमप्यर्पयन्तोपि न भिन्न एवेति सङ्क्षेपः पराभिमता
र्थानुमननाभासादिना प्रतीतिवैचित्र्यादिभिश्च भिन्नभेदे विध्याभासाक्षेपादेरनिर्णयोक्तेः पृथक्त्वे
अत्रक्तविस्फुटं विधाने क्वापि वा विशेषमतयमावास्यगृहे भक्ताच्छनिवर्तनिष्ठान्तरनिषेधनेव

तं स्पष्टमुक्रमेण यथा श्री कृष्णममप्येवंपकस्याः भवन्तु निरस्यामरोदितत्यानि मानावाप्यतया
विनाशादिल्पयहनस्य जायते यथा च श्री यदिक्रमसिद्धमनेकोवावारयतितवगमनस्य त
वगमनं मममरणं लिखितप्रसोक्षहतानेन श्रुत्वा निहगमनविधानेगमनस्यान्यत्वपरि
हार्यत्वादिविशेषप्रत्यायकम् आचारापचयं महेत्वलजनस्यार्थानन्वयं सहे भनेव्यवसने
सहेगुणिकत्या विशेषुदरः एवं सहे विनाशत्व विकल्पकल्पवपुषः संदिश्य सन्नात्मनो दम्भा
रंभमयस्य हननभवनो देहीति नाहं सहे श्रुत्वाचारापचयादेरनिष्टस्य विधौ देहीत्यनिष्टान्तर
स्यानिषेधाधाजायाश्चाचारत्यागादिभ्यो विट्ठहननत्वं प्रतीयते यथा च श्री जायते यवनोविश्व
कृत्वापूर्वपादयः शिथिलयन्तुः मामनुषलोकेत्यागे करसः दरिद्रस्य यवनत्यागिनोदारिद्रस्य
द्रुहननत्वप्रतिपादनायानिष्टविधानेहप्ययनेयथा वंद्रुनवहृत्यालापन्नशान्तत्वावस्थितिः
नशैरासेवाविमुखेनन संवासवेशासम यथा च श्री भोगिनोक्रणलिनोनत्वणां द्रवहृत्वा
कौ वरमार्गी विशेषस्य हानननत्वापयोयाथरौ श्रुनयोरत्यन्तानिष्टस्यत्वालापन्नशान्तत्वाव
स्थितत्वादेवरमित्यभ्युपगमपूर्वं विधानम् महत्त्वविलंबसहेषोश्रेजाव इमं विरहकाग्रे हिम

ग्रं॰ र॰
५५
59

थ्रे मेरविशेएणभणितस्तं पुवै ग्रहवावोलेसत किंभणितमा ग्रत्रविलंबस्वेति विहितस्यावस्यानसे
हस्यवस्तुनोथ्येवेति निषेधाभासाद्भुमेति निह्नविधाना किंभणितमेति भणिति निषेधाभा
साद्वेधाणसउक्तरः ननु भणिति निषेधप्रपञ्चास्तेप्रश्च ५१ सन्दिह्यमानयोरेकत्वनान्यथै
व्याससन्देहाभासः किमिस्स्कारमत्रेदेशमिति सन्दिह्यमानयोरेकस्यावश्यस्वीकार्यत्वविवि
वक्षायां सन्देहाबाधितत्वाद्विशेषप्रतीत्यर्थं यत्र भासत्वेपर्यवस्यति ससन्देहाभासः यथा
मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमार्याः समर्यादमुदाहरन्तु सेव्यानितम्बाः किमु भूधराणामुत
स्मरस्मेरविलोकिनीनां ग्रत्रवीतरागस्य वस्तुत्वेन निवासयोग्यकार्येन याव भासते इति किंभू
धराणां नितम्बाः सेव्या उत स्मरविलोकिनीनामिति नानात्मेना भिधाने ग्रार्यणाभुवति नितम्बपरिहा
रेण भूधरनितम्बानामेवश्येमेवनीयत्वमुचितमिति विशेषप्रतिपादनाय सन्देहाभासः य
थाच प्रा वल्लभहठोपगूहनमथारसः किं वामानविषज्वालाकरनलधूतकपोलेभण
त्वन्दरि किं प्रियेनवः ग्रत्र हठ्याव वल्लभहठोपगूहनस्यावश्यस्वीकार्यत्वविवक्षायां किं प्रिय
मित्याभासामानस्सन्देहः कविप्रतिभोत्थापितस्सन्देहएव चमत्कारकारितया विच्छित्तिवि

शेषहेतुः संदेहालंकारे इहतुसंदेहाभासएववक्रतयाविच्छित्तिमानितिततोस्यभेदः नहिवा
क्यार्थसंभिन्नत्वात्संदेहस्यतदाभासोपिविकल्पाभासाद्भिद्यते नैतत् संदेहविकल्पयो
र्भेदेनतदाभासयोरपिभेदोपपत्तिः नहिवाक्यार्थसंभेदमात्राद्विकल्पएवसंदेहः एकत्रविषय
गतत्वेनान्यत्रविषयनिष्ठत्वेनवाक्यार्थसंभेदोपितत्तुल्यत्वयोः किंचित्कार्यैकविषयत्वाद्वि
कल्पाभासस्यकिंचित्तत्र इत्यादौसिद्धविषयस्यापिसंदेहाभासस्यसंभवात् तदेवंविवे
कः ५० विकल्पनयाविकल्पाभासः एकत्रनानार्थच्छेत्येनषड्गः इहतुल्यप्रयोजनतयोरि
तरपरिहारेणैकेनैवकार्यसमाप्तौयुगपदनुप्रवेशाभावेनतुल्यबलत्वेनचविरुद्धयोर्विक
ल्पः यत्रतुल्यप्रयोजनत्वेनास्तिनत्रविकल्पाविधीयमानोबाधितत्वाद्विशेषश्रेत्यर्थे
विकल्पवदाभासमानोविकल्पाभासः यथा श्वापदादर्शितः पन्थाइन्द्रियाणामसंयमः तत्र
यः संपदांमार्गोयेनेष्टेनेनगम्यतानाम् श्रेष्ठानिष्टफलयोरिंद्रियोविषययोसंयमासंयमा
योर्येनेष्टेनेनगम्यतामितिविकल्पाविधीयमानश्रेष्ठसाधनस्यैवोपादानार्हतया बाधितस्व
रूपत्वाद्विकल्पाभासः प्रयोजनेवाव्यवस्थाभिप्रायात्तासस्मिनत्वेनेदंकार्यमिदंनेतिकिमर्थमच्या

ग्रं॰ हं॰ ६० 60

नेयावनाभवनामिष्टफलेकार्ये विपरीतं वान्यथेति स्वरतनएव निश्चयः यतोस्माभिरिदमेवमि
दंन्न विपरीतमित्येतावत्सनिपाद्यते नन्वकथंयुक्तायुक्तंजानाति वेरेवभवद्भिरापन्त्यराधारकोसेय
मपदालेविनत्वन्निमत्राभिधीयते नेतयत्किञ्चिनकारितापरिहारेणविवेकमवलम्बसा॰
थेसम्यन्त्समासादनावसानस्सेवसएवविधेयइत्यादिविशेषप्रतिपादनम् यथाच प्रा
पश्चावसंतमासो अथवणकीर्णकशाल्यसवे स्वंहंहोयुवन् हालरसिकस्रनवा इह वातिष्ट
यथाच देवेवास्वरनायहेसफलनासिद्धेयसंवासयथासारवैरथिनाननेतुसपुनर्द्देवाय
सोहंचवा नन्नद्दाञ्छितकल्पद्रुमभगवन्मरुर्ध्वंयमेरीयितिव्यान्त्वानालप्रानेरुदय्यविरह
धानेतायप्राप्तिक्रम अत्रशाकमियावदनयोर्वाञ्छितयोर्यमसोहभ्यामनिष्टामंतलाबा॰
लत्वाभावादाभासमानो विकल्पः स्वरनायकस्यचात्रप्रहरणावसेयश्रियासंघट्टनहेतु
नेयेष्टफलत्वे ५१ विरुद्धाभासत्वं विरोधः जातिगुणक्रियायर्ममात्रद्रव्याभावानांसजा
तीयेन विजातीयेन वा विरुद्धेन संबन्धेयथाम्रविरोधाभासमानत्वात्परस्परविरोधस्वपर्यव
सानेसमाधानाद्विरोधाभासः सविरोधालंकारः अस्यज्ञानेनेत्यादिभिश्चाद्भिरेवंगणस्य

पञ्चभिः क्रियायाश्चतुर्भिः धर्ममात्रस्य त्रिभिः द्रव्यस्य द्रव्याभावाभ्यां द्वाभ्यां भावस्य चाभावे-
न सह विरोधादिति नित्यैकविंशतिभेदाः दिङ्मात्रं यथा पुंडरीके सह विरोधो मानन्दुर्यं यत्र सहितैः
क्रमक्रमणै रेखा सह रिपुभिः शोभनैराजमंदिरं यत्र पुण्डरीकादेर्विरुद्धहरिणादिनान्यत्र संसर्गवि-
रोधः समाधानं च पुण्डरीकादीनां छत्रादिवाचकत्वात् रथान्तरत्वेन व्रतैः लक्ष्मीप्रेमपरः पुरा-
तनमुनिः क्रमौमधैकप्रियः स्त्रीरूपः पुरुषोत्तमश्च गरुडारूढः फणीन्द्राश्रितः कोपनत्या-
स्तपदोपि वापनतनर्मन्तस्यामहान्दोवरः प्रायः कलिनकौनकस्म भगवान्नारायणो वावना-
न यत्र लक्ष्मीप्रेमपरः पुरातनमुनिः इत्यत्र रागवैराग्ययोर्गुणयोर्विरोधः क्रमेणानेनेवप्रिय-
त्वेन गुणेन स्त्रीरूपः पुरुषोत्तम इत्यत्र जात्योर्गरुडारूढः फणीन्द्राश्रित इत्यत्र संयुक्तयोर्गु-
णोनोर्गरुडफणीन्द्रयोर्द्रव्ययोः कोपनत्यस्तपदोपि वामननमनत्रित्यत्र नीचत्वकोपमपरत्वम-
नयोर्गुणक्रिययोः मन्त्यामहोधीवर इत्यत्र विरोधः सविभ्रमाक्रहसखेजनश्चमसंभ्र-
मालिङ्गनवल्लभश्च सीमन्तिनीनां स्मरसोप्रवेशोवभ्रवयोषिच्च विलासिनश्च यत्र क्रिया-
दीनां गुणसम्बन्धात्प्रवेशा क्रियागतयोर्धर्ममात्रयोः योषिच्चविलासिनत्वयोर्विरोधः भा-

प्रे॰ ९ 61

वक्ष्यमाणेन जगाम लसो हिमालयो नाम नगाधिराजः नहि श्लेषयोगेन बभारसेनाश्च बालशाख्याशार
णां शरीरं अत्र हिमालयस्य गालनस्य च द्रव्यक्रिययोर्विरोधः अमितस्तामितः आमेह तत्कथैहि।
ष्टेदः प्रभो अहितस्स हितस्साधो यशोभिरमितामसि अत्रमितन्व हितत्वयोस्तत्र भावेन विरो
धः अत्र च विरोधस्याप्यादि सूचकाभावादार्थत्वेन न तद्व्यपगमम्‌ वाधप्रयोगे सत्यम्‌ स्वयादेव्य
ग्यत्व प्रसङ्गात्‌ नवीनवेपथुमती सरसाङ्गयष्टिर्निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्वहन्ती मार्गाचली
व्यतिकराकुलितेव सिंधुः शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ अत्रागमनास्थानयोरभाव
योर्विरोधः न न क्रिययोर्ययौ न तस्थाविति यद्यप्युक्तेन नराहि क्रियाविरोधो भवेत्‌ अयं च वि
रुद्धयोस्संसर्गो भवेत्‌ अविरुद्धयोस्संसर्गो हि रोधो विषमादेर्विषयः किंच विरुद्धानामसह
चारिणां सहचरत्वे विरोधः एकस्य दुर्बलतया वाध्यत्वे परापरस्य बलवत्तया बाधकत्वे न
दान्यविरोधमूलाभवंतीति विषयभेदः विरोधवद्विरोधमूलेष्वलंकारेष्वाभासमानत्वं।
विरोधो बीजमिति न त्र सामाधिरभ्यस्यः अयं च विरोधस्याद्यो भिन्नतादर्थालंकारः नचवा
च्ये समंपि प्रवृद्धरंति सन्निहितवाधंयकाराभावत्वम्‌ निश्चेत्यादौ विरोधाश्रयस्यार्थस्याभा

वाञ्चन रूपेणाभासमवस्तुन आश्रयत्वमेवेति वस्तुतो वाच्यस्य संभवाभावेपि ताकार्थेतिनवे
नवक्रोशाल्लभ्यो वाच्यनयाध्यवसितत्वात् अन्यथाप्यदेविरोधसूचकस्य केन सह्यानवकाशः स्या
त् पुनरुक्ताभासत्वेनपौनरुक्त्याश्रयस्य नित्यन्तेनाध्यवसानेनापि न वाच्यता एवं च
यदाहुः आभासमानत्वाद्विरोधस्य समाधानवेलायामप्यादीनां परित्यागेन यत्र घटनेति
न रूपाश्लेषयतो विरोधगर्भस्यैव वाक्यस्य काव्यत्वात् अन्यस्याभावात् काव्यत्वानाशङ्कयाप्या
दिपरित्यागः किन्तु प्रतीतिरवभासमानविरोधापि अविरोधपर्यवसायिनी न तु वाक्यस्याव।
स्याह्दयं वास्तवस्यार्थस्यावास्तवेनाभेदेनाध्यवसितत्वादर्थभेदाभावात् एवं च त्रयीम
यीपि श्रयितो जगत्त्रयहार्णि प्रत्यगमहिवस्वान् मन्येत्सखैलान्यतिनेत्रेन एवं विवेश्रु
ह्येवं वाग्निमर्थं इत्यत्र तयीमयस्य वारुणीगमनरूपेणाविरुद्धाचरणेन विरोधालंका
रकृतोर्थोन एवं त्यनेनोल्लोहानवनोधानः तेन तेत्तोहेतानुरकालविरोधसमाधिः नत्वा
गत्वेहायाश्रनययोनायनेः नन ग्रामदेनन बाधोत्पन्नावपि नैमित्तिकाहिवरूप्रतीतिनवस्तु
हाविरोधस्फूर्तिनसैवार्थस्य समवंदैवप्रतीतेः तेनोत्तेहोतन्तरकालविरोधसमाधिरिति भ

श्रं. प्र. ८२

62

गितेनैकोर्थः किमन्तरकाले कार्यः किंवोत्तरकाले भवतीति न तावदाद्यः समाधिर्हि बाध

स्य च यादृच्छिको न पुरुषेच्छामनुवर्त्तते तेन प्रागस्येच्छायाः स्वरसत एवोल्लासात् ना

पि द्वितीयः स्वकारणवशेन प्रागप्युल्लाससम्भवात् न च स्वस्येच्छाप्रतीतिपर्यवसान

त्वेच्छायाः पुरुषस्य प्रयोजननिष्पत्तिर्यावद्धि लब्धेनेप्सितपर्यवसाने च समाधिरित्यस्यायम

र्थः प्रातीतिकोऽविरोधेन वस्तुत इति तन्नवाक्यस्य मुख्यो विरोधः समाधाभावविरोध इ

ति स्वलक्षतिव्यतिपादनार्थे विरोधबुद्धेः कश्चिन्न समाधिः एवं न वाक्यार्थविरो

धबोधो जायते पश्चाद्विरोधधीस्तु तस्मादवस्थाद्वयवर्त्तित्वात्सदैव वाक्यस्य

समाधिकाले निरस्यते व्याप्तिविरोधहेतुरिति स्फुटं बालवचो निरस्तमिति संक्षे

पः हेत्वाभावे फलोत्पत्तिर्विभावना अप्रसिद्धस्य हेतोरभावे फलोत्पत्तिर्विभावना

वस्तुतो हि ह्यप्रसिद्धं कारणमस्त्येवान्यथा विरोधोद्भाविहारः स्यात् इह च का

रणाभावस्य कार्याभावापेक्षत्वेन कार्योत्पत्तिबाधकम् ननु विरोधवत्परस्य बा

धकत्वादेवं विशेषाक्षावपि कार्यभावेन कारणसामग्र्यबाधनेन न कार्याभावस्त

८२

नैतद्बद्धाकरणस्य भावकार्यस्य च भावः इति भिन्नविषयत्वाभावाभावयोर्विरुद्ध
योरेकविषयत्वेनावस्थानाद्विरोधाद्भेदः एवं विशेषोक्तावपि बोद्धव्यम् इयं चोक्त
निमित्ता अनुक्तनिमित्ता च अनुक्तमपि चिन्त्याचिन्त्यत्वेन द्विविधं निमित्तमिति त्रि
भेदा क्रमेण यथा पुष्पोद्गमैराभरणप्रयोगं प्रारेभिरे वामहृदृशो युवानः ततो वि
नाकार्मुककर्मसिद्धिः पुष्पायुधस्यागमरम्य मोहः अत्र कार्मुककर्मणः कारणेन
विना सम्मोहस्य सिद्धिः निमित्तं चात्र वसन्तागमो हि तत्पक्षे पुष्पाणामाभरणीकर
णं सर्वार्थवाक्यार्थीभूतमनुक्तम् तेन तद्भूतिर्दहनार्घ्यानि सक्तलिनो लावनोपाव
कोटः प्रमानभिन्नोऽपि रतेरजस्रमस्रस्नेयौजनिसत्त्वयारः अत्र विनाश्रमसम्भा
णः कार्यस्योत्पादो मरन्दग्रहाह्वयानुक्तनिमित्तमुपनिबद्धः निरुपादानसम्भार
मभित्तावेव तन्वते जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने अत्रोपादानादिका
रणाभावेऽपि कार्यस्य जगतुत्पादोऽभिहितः निमित्तं चात्र लोकातिक्रान्तगुणत्वेन शू
लिनो चिन्त्यम् तत्र वा त्रकलाश्लाघ्यो निमित्तमुपात्तं इति वक्तव्यम् निर्माणात्तानुरूपकला

प्र॰ टी॰ ६२
63

ऽप्येतन्निमित्तमुपादेयमितिवक्तव्यम् निर्माणत्वात्तद्रूपाकलाउपादानादिकारणविरहेनहिभ
वतितेनतस्याप्यनिमित्तमचिन्तनीयम् यावतत्त्वभेदात्मिकाकलासापिनिर्माणनिमित्ते
नस्यान्निमित्तेयत्नगास्थितमपश्यतित्वेनहेत्थविरहार्थेनतस्मादचिन्त्यमेवात्रनिमित्तम् प
तस्याध्यवसायाभावात्स्फुटमसदाहरणम् एवंचतत्प्रमादिनिमित्तस्यबाध्यादेर्वियोगादि
निमित्तेनबाध्यादिनाऽभेदावसायादनिष्पयोक्तिगर्भत्वम् तेनकाविस्फुटत्वस्यापिस-
म्भवात्सेवेत्रास्यात्रतिष्पयोक्तमनन्तशाणिनत्वमितिनवाच्यम् यथात्र पानवद्रूपेनवक्र
हिनेवञ्चलेनवशणानविन्तानम् एवमेवतयापिकस्यापिकोपिजनः वल्लभोभवतिय
त्रद्रूपाद्यभावेपिवल्लभत्वस्यानिमित्तत्वमचिन्तनीयम् परं हेतुसाकल्येफलेनोलानत्य
त्रिविशेषोक्तिः नावश्यंकारणानिकार्यवन्तीतिन्यायेनासमग्राणिकारणानाकार्यज
नकत्वंसमग्राणिजनयन्त्येवान्यथासमग्रत्वाभावात् पर्वास्थितेसमग्राणामपिहेतूनां
कयाचिज्जन्यकार्यस्यानुत्पादकत्वेपनिबद्धेविशेषोक्तिः इयमपिद्विविधा [illegible] क्रमेणय
था उच्चकैःनिहितेनपिसोमपालःहितिनिम्नितस्सतजेनभाविनोभृत्फलानिपतिपर

नापिनोहिषङ्कारचयतिहारवैरपिनीवलोकः अत्रहिनन्वाख्येकारणेसत्यपिभाविनत्व
त्वस्यानुत्पत्तिः स्वस्मलस्यचदर्शितकृतत्वेननन्वनस्यतत्साहप्रयस्यसम्भावना स्व
स्मलनदृतिपर्यायवक्रनयोक्तेर्निमित्तम् कृतप्रकालेशापवितोपिकीर्तिस्यान्त्वाभ
वैत्वाहृवलोऽइटेच यस्मिन्करग्राहिणिवितन्वमास्त्रविन्तावटेभूपनयानिपेन्नः अत्रप्रा
कारणादिकारणसाकल्येपिअस्खलनस्यकार्यस्यानुत्पत्तिरितिकिंविशेषोक्तिः किं
वास्खलनस्यकार्यस्यनिमित्तापिकारणाभावेप्रादुर्भावइतिविभावनेतिसन्देहसं
कारेणयानयोःसङ्कारएववक्ष्यतेकिन्तुनस्पष्टमेतदुदाहरणम् नन्नयथा भूरिदुर्भे
वक्रुधस्वभस्वरव्याकुलीकृतयियोपिमेमत्वात् नाभ्युदेतिनिगडगर्वविक्रियानत्वा
सिकन्यमनरायमत्ततिः अत्रोदाताशायत्वादिनिमित्तानुपादानेव्याकुलीकृतत्वा
कारणेसत्यपिनरायमत्तेरनुत्पत्तिः सपक्षहीणिजयतिजगन्तिकुसमायुधः
हरतापितनुंयस्यकार्यस्याभावेनुपलभ्यमानत्वादचिन्त्यम् निमित्तमत्रकुसमा
युधस्यविनोद्भवत्वादेर्निमित्तस्यचिन्तनीयत्वंयदनरोक्तानुक्तनिमित्तत्वेनद्वैविध्य

ग्रं· र· ६४
64

मेव एवं विभावनोदाहरणयोरपि पैशुर्येण सत्यसङ्कल्पनानन्मान्तरैरेवमवन्यत्रो निवि
न्यमेव निमित्तम् अतश्चैव यस्त्वचिन्त्यताचिन्त्यता च नाम वस्तुधर्मः पुरुषापेक्षत्वात्तदे
वहिकस्याचिचिन्त्यमन्यस्य प्रज्ञातिशयवतश्चिन्त्यमेव भवति न च नियतप्रमातृ
देशेन काव्यलक्षणं प्रहतेन च सर्वेषामचिन्त्यमेवेत्यत्र प्रमाणमस्ति अचिन्त्यता
नाम न वस्तुधर्मः सत्ते हेतुवत्स्याद्धि भवेदस्मान्नः कस्यापि सर्वस्य तन्नैव तस्माद्विभाव
नादिस्त्रिविधो न वाच्यः इति सङ्क्षेपः तदुक्तानुक्तत्वेन द्विविधमेव निमित्तमनेनाशा
सङ्कल्प्यादावभ्यूह्यम् इयं च शक्त्याप्तिदर्शनपूर्विकाचायोदाहृता द्वितीया यथा।
नयद्रेव त्रिभुवनसरसङ्कल्पसङ्गीनियानि प्रोल्लासनेवरामयस्तिन्यथापङ्कजान्यत्र।
वन्यो स्फीतालक्ष्मीर्निर्वसिन यथान्नेषु हस्तकण्टनेमे किन्नोकस्मात्त्रयसिपरमे
स्वनिवासेविकासम् अत्राऽत्रवन्योः पङ्कजालंरेषु विकसत्वेन सहव्याप्तिदर्शनमू
वेहालपङ्कजविकासहूपकार्याभावरूपनिबद्धः एवं च जंजस्साविहवसारंसोन
देशयिकिं ति यद्विरि अ अणहानि अपि रिणांमिकत्वेसेयं एवं तयोरैणाकाला

न्यत्वमसङ्गतिः तयोरिति हेतुफलप्रत्यवमर्शः हेतुफलयोर्यौ देशकालौ प्रसिद्धौ तयो
रन्यथात्वमसङ्गतिः नचैकदेशत्वेन प्रसिद्धस्य कार्यस्य भिन्नदेशत्वे भिन्नदेशस्याभि
न्नदेशता यस्त्वन्यकालभाविनः पूर्वकालता सहभावित्वं वा समनन्तरभाविनश्चिरका
लीनता विपर्ययो वा ऐहिकस्यामुत्रिकत्वमन्यथा वेत्यमी भेदाः क्रमेण यथा त्वदन्य
यम्मिलमधोरहहेः स्मानायकस्त्वणकमालिकाभिः चित्रेषु मन्युस्थिरतां जगाम वि
पक्षसारङ्गविलोचनानाम् अत्रान्यस्य बोद्धोऽन्यस्य स्थैर्यमिति भिन्नदेशत्वम् अत्र च म
न्युस्थैर्यस्य सपत्नीविषयो नृपतेरादरविशेषउपात्त एव निमित्तम् यथा पश्यन्नलयर
मालायाः यच्चैव गर्जितेनाङ्कुरो जातः नचैव उल्लसितानि विद्युन्मणिशलाकाभिः अत्र गर्जि
तस्य मणिशलाकारूपं कार्यं भिन्नदेशत्वेन प्रसिद्धमेकदेशतयोपनिबद्धम् इदयम
र्थिहितमारौमालत्याङ्कसमगायवाणेन वरमेरमणीवल्लभलोचनविषयत्वयाभज
ना अत्र कामकदर्शनस्य कारणस्य मदनायितत्वानस्य च कार्यस्य पौर्वापर्यविपर्ययः यथा

अलं॰ सं॰ ६५
65

चैवमाद्येनातिशयोक्तिस्तथोक्तम् तत्रैव अतिशयोक्तिर्वा कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वेऽध्य
ध्यवसायसम्भवादिहाभेदेऽपि तथात्वसङ्गतेरभावप्रसङ्गात् । यथा दलितानि विसारिगुणानि त
थिष्ठालयारायश्येनवाविद्धं श्राश्चर्यं मम समयः गमागमः कौतिलक्ष्म्याः अत्र लक्ष्यागम
नस्य कार्यस्य कौतिर्गमनस्य च कार्यस्य तुल्यकालत्वम् । यथाहशः कुलिशाङ्कुर्विषद्रुल
दानीमीषद्दिशो षड्डेयः सकटाक्षबाणः हन्तीव मर्म सविदारयतीव चेतस्त्रिं भिनत्ति
मर्मस्थानमसङ्गमङ्गम् । अत्र च यदेव बाणस्य प्रवेशस्तत्समनन्तरमेव विदारणादिका
र्यत्वातिरिनिश्चप्रसिद्धविपरीत्या कार्यस्य चिरकालीनत्वेनोपनिबद्ध । मयः करस्य शौमनवाप्यवि
त्रेरणरणेयस्य कृपाणलेखा तमालनीलाम्बरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते । अ
त्र चिरकालभाविनः प्रसवस्यासिद्धः कालता । यथा निशावेल्लविलनपलाश पुष्पाणि
त्वामत्रपाविजानान् फलानि जन्मान्तरभाञ्जि नाकेकेदारता हन्त विभो रसेवा । अत्रैहिकस्य
कृषिफलस्य जन्मान्तरभावित्वे भिन्नदेशत्वेनोपनिबद्धम् । कृतोपभोगामन्दारमालाभिस्स

मरेषु यः स्वहस्तेनाभ्यस्तवान्स्वर्गामसुख्यैवजन्मानि अत्र स्वहस्तेन फलस्य स्वर्गस्यैहिकत्व
म् यद्यपि चैवमादिष्वव्यवसायसम्भवस्तथापि कार्यकारणयोरस्तु विनदेशकालसङ्कर
न परिहारान्निश्चयोऽस्यानुप्राणिनामसङ्गतिरेव न त्वाहि भेदसमर्थकमत्रान्यत्परस्माभिरुक्त
स्तनम् चाहङ्कृ निश्चयानाश्चित्रेन लङ्कारेणाङ्गनः अलङ्कारान्तरेषु तत्त्वभावेन च निरूप्यते
असम्बन्धेऽपि सम्बन्धाद्यध्यवसानान्निश्चयोक्तिनानरायेऽपि तथाभावादलङ्कारान्तरेषु च नभे
दस्याकृतनस्तेन देशकालान्यथात्वतः सर्वत्रैव प्रसिद्धायाः कार्यकारणसङ्गतेः ॥ विना
याः परिन्यागाद्देशादिकमसङ्गतेर्विन्यसङ्गतिरेव ५५ रूपवर्णमेयोः परस्परनिबन्धनत्वम
न्योन्यम् द्वयोरर्थयोः स्वरूपस्य धर्मस्य वान्योन्यनिबन्धनत्वमन्योन्यम् स्वरूपस्य य
था यनेन जायते प्रतापस्तेन जायते यत्नम् प्रतापार्थी जीवलोकेऽस्मिन्परस्परनिबन्धन
म् अत्र यत्नप्रतापयोः स्वरूपस्य परस्परजननाद्दर्शनात्स्वरूपनिबन्धनमन्योन्यजनने
विरुद्धत्वादिति समीचीनमाभात्येन सर्वत्र विरुद्धत्वात्पर्यवसानेऽपि तत्समायातानुग्रा
पिकदाचित्कस्य चिद्धियानेन प्रतापान्यस्यचान्यदा चाप्रतापायायतनमिति पुरुषभेदात्काल

भेदाद्वाविरोधसमाधिः यथा च मा आश्वसिकं कारणं अधरखण्डनेन उल्लसन्ति सीत्काराः सी-
त्कारेभ्यः अथाधरखण्डनेन श्यामलाङ्गीणाम् नवडुपासनयोर्मिथर्मेण नवडुपासनाधिये
वशात्स्वसमन्वायः शास्त्रबोधेन धीरिव अत्राधरखण्डनसीत्कारयोर्धर्मे भगवदुपासनयोस्तु स्वरू-
परस्परस्य निबन्धनत्वम्। यमस्य यथा मा मदवधूमम्बरभ्रमरैः हिंस्यविनाकरिवैः वि-
न्ध्यगिरिः विन्ध्येन विनाकरिणः आश्रवन्ति परभवप्राणानि अत्र परस्परविनोदानां विन्ध्यस्य
करिणां चान्योन्यमहत्त्वापादाने प्रतीयते यथा च विभसेनाद्भुतनिधेरगाधनो किमहत्त्वम्
दधे निरोधने योग्यमस्य गगने पिधानतो नेत्रमेघगगनाङ्गनस्य च अत्र हृदयगगनयोः प-
रस्परापेक्षं पिधानयोग्यत्वं यथा च सेनारेण भरेण वा भयभुवा ज्योत्स्नान्धकारेण वा हृष्टः आ-
त्ययगात्रवस्तु न वाणक्षेलोचने स्वनदा यन्यनद्भवनत्रयस्य परमेन्यातिमयं लोचने येनाल-
क्षितवानन्तरं त्वमपि वा यस्यान्तरे लब्धवान् अत्रान्तरलाभस्य परस्परनिबन्धनत्वम्। मा
सेवकजनस्य किं स्वामिना मानोन्नतिं हृतवान् स्वामिनोऽपि विस्मरोदमानभङ्गलघुकिनो किं
तेन अत्र स्वामिसेवकयोरन्तचिन्तनस्यान्योन्यापेक्षत्वम्। प्रियनमस्सदयो विवेशनतो पर

पुर्वनिष्पन्नस्योपमासाधारण्याय प्रतिवस्तूपमानयाहृद्यत्वमान्या इतिवन्निनैरपेक्ष्येणान्यवैशायनम् य
थावा विपर्ययेऽपूर्वकथाद्भुतस्य वालुकाभूपालप्रारम्भकार पयानयत्नहृद्यनिर्वेशाहृल्ल
विहृलाङ्केवमस्याबभार सर्वेत्रनन्वीशियनमयोल्लल्यकालत्वम् इतरेतराश्रयत्वम् उप
रवनवाहृत्वमस्ययोर्भिन्नकालतयान्योन्याधाराधेयभावः एवमारोचयमेस्यपरस्परज
ननाभावात्परस्परं जननमित्यव्यापकम् उपमेयोपमायास्तु यत्रैक एव साधारणोपमेल
त्रययप्युपमानोपमेयभावस्यपरस्परं निबन्धनत्वम् तथाप्युपमानोपमेययस्समानधर्मा
भिसम्बन्धे वारोपस्यप्रतीतेरुपमागर्भत्वेनत्पृथगभिधानम् सविता विधवतीत्यादौ तु श्लि
ष्टत्वात्तापकत्वादिधर्मभेदावलम्बनेनोपमेयोपमायामन्योन्यविवक्षाविषयत्वम् क
एदस्य तस्याल्लतबन्धुरस्य मङ्गाकलापस्य च निस्तुलस्य अन्योन्यशोभाजननाद्बभूव
साधारणोभूषणभूष्यभावः इत्यत्र शोभनाख्येः एवमागोजनितस्मिन्नूपायमोनन
साध्यत्रूपाक्रियानन्तुचयानप्रयोगमात्रेणतदर्थेस्य क्रियात्वे संयोगविभागादेर्गुणस्या
पिक्रियात्वप्रसङ्गात् श्लिनावर्णा इत्यादेर क्रियात्वेनाभ्युपगमाश्च अत्र चैकस्यधर्मस्यपरस्प

रातेपनं यत्रानकस्यचिन्यरेणकस्विद्धर्मो न नितेननर्नस्य धर्मोन्तरं जन्यते नत्रह्वनश्रति
ह निरूपणापरिहृतिः ५९ धर्मिधर्मभावस्य धर्माणां भाविनियमो विपर्ययः यत्रोपात्तस्य ध
र्मिणो धर्मस्य वा विनियमो धर्मिणो धर्मत्वं धर्मस्य च धर्मित्वं च स एकः यत्र चान्यसम्बन्धी
धर्मः परस्य परसम्बन्धी चान्यस्य स धर्मविनियमरूपो द्वितीयः क्रमेण यथा काचो म
णिर्मणिः काचो येषां तेन्ये हि देहिनः सन्ति ते सुधियो येषां काचः काचो मणिर्मणिः अत्र स
र्वोर्थे काचस्यारोपधर्मित्वं मणेश्च धर्मत्वं पुनर्विपर्ययः यथा च देवश्रीजयपालनृपसम
रे कोपाग्नि यस्य यस्मरसौ तर्ये स्यविलासवेश्मसमपुरो लावण्यरत्नाकरः यत्सुभ्राणांश्रीली
मल्लावारनिपतेरग्रे भवन्यत्र न प्राभेर्हन्तश्रीलीमत्वेः श्रीनमत्वेः केळ्पेतेपुष्पाण्यपने अत्रपु
ष्पाणां शरत्वं शराणां च पुष्पत्वमिति विनिमयः एवं यस्य न स विपेदयिना दावदहनस्तु
हिनदीधितिस्तस्य यस्य च स विपेदयिनादवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य इत्यादौ तु
हिनदीधितेर्धर्मिणो दवदहनत्वं धर्मः दवदहनस्य च तुहिनदीधितित्वमित्यादि तृतीयस्तु द्वि
तीयो यथा अश्रुवैधव्यभवनाच्छितिनाङ्गनः मार्गणोश्च स्मसायानि गुणेणयानिदि

गन्तरम् अत्र गगणस्य कर्णान्तिकागमने मार्गणानां च दिगन्तरगमने प्रसिद्धे नयोर्द्वय
योर्विपर्ययः विपर्ययस्तत्र भ्रूवकान्ताबिम्बोष्ठरागाञ्जनपुञ्जयोगात् रक्ताम्बुजत्वं दधु
रुत्पलानि पद्मानि नीलोत्पलतामवापुः अत्र कमलत्वोत्पलत्वयोर्जात्योर्विपर्य
यः अथ अङ्गानि श्रवणतनुकानि किमपि किमपि गायति मधुलिड्विलासः हृदयालि
लवयति मानग्रहणमपि प्रियाणाम् अत्र गुरुत्वं लघुत्वविनियमः प्राकरी विवर्तनप
रिस्खलन्नृत्यविगलद्विकीर्णमणिकङ्कणावलिः चनतपमञ्जालाजनितेन स्वरीवि
रहानलेन समनप्यतापिकम् अत्र कार्यत्वकारणत्वयोर्धर्मयोर्विपरिवृत्तिः उत्कवण
विह्वलेत्यादौ सहृदयादर्शनस्य स्मरणकारणस्य प्रसिद्धस्य कार्यत्वे स्मरणस्य कार
णत्वमिति द्वयोर्धर्मविपर्ययः एवमन्यत्र कार्यकारणयोरूह्यम् यथा वा नित्यनने
नकटाक्षशालोव्रं सद्भक्तो वनयनेऽरतियुद्धे पेलवापि नितरामथरोहात्तस्तवेणुन
विमर्दसहोऽभूत् अत्र कर्मठत्वेन सम्भावितस्य नयनस्याकर्मठत्वम् अथ परस्यानाहृत
स्यापि कर्मठत्वमिति विशेषोक्तिर्विभावना च परस्परं च कर्मठताकर्मठत्वयोर्धर्मयोर्मैत्री।

ग्रं॰ २॰ ६८
68

योविपर्ययः नेन्द्रियाणि परानि गच्छन्ति महीमलङ्घयन्ति दिवमक्रमन्ते सदेहे सैनिकै स्वरस्य
लङ्घमेनाक्रमन्ते नेत्राणि नरशापस्मृत्स्वसि बह्वन्यत्राणि मद्यन्ति ते नित्यानेद्ध यत्राणिनान
यिकथं श्रीकर्णानि निर्णीयतानाम् अत्र निहत्स्य स्वलतिः स्वन्यस्य निवेशनि च विपर्ययः एवं यमा
न्तराणां मध्यभूतम् परिहृतौ विनियमस्त्यागासीकरणात्मकः अस्मिंस्तु यमे ह्वन्यास
त्रयो हेत्वन्तरस्थितिः ५९ अविलक्षणाद्धि लक्षणकार्योत्पत्तिस्त्वाविन्न्यम् येत्वैकस्वभावा
त्कारणात्परस्परविरुद्धानेककार्योत्पत्तिस्त्वैकम् विलक्षणस्वभावास्त्वाविलक्षणस्व
भावस्योत्पादस्त्वद्वितीयम् कारणस्य कार्यस्य चाविलक्षणीयस्वभावत्वादविन्न्यम् अवि
लक्षणीयत्वं चाविचार्यम् यत्कस्य चिन्न केनचन्न विरुद्धस्योपमर्दकम् यथापि तस्य जनका
त्कं कटुकेन विरुद्धस्य श्लेष्मण उपघातके न यायदेकेन जन्यते तन्न विरुद्धेन कारणान्त
रेण निवार्यते यथा उष्णेन जनितो दाहः शीतेन प्रशाम्यति नहि यदि तस्य जनके न कथं
न विरुद्धस्य विरुद्धस्य चेतनकथंन स्य यहानश्चेजनके कथं विरुद्धमपि यदि विरुद्धेन त्क
थं न दोष इति विचारानर्हत्वादविन्न्यम् उदा अत्रान्तरे केचन वा सिमभावं वने वने कोकिल

मालिकानाम् वाचंयमत्वं च·· वाचंयम

त्वात्मकविलक्षणकार्यद्वयोत्पत्तिः यथा च चिरमणिमाडविविश्लेषमाणेऽपि च न विश्ल

ष्टो विसंयुक्तत्वविपरीतात्र संकीर्णमहमहमिकामिलितविहसितम् अत्रैककरूपान्मधुमदाकार

णात् स्थिरस्थितस्य निर्हेतोः स्थिरनिर्हेतुकस्य सहेतिनिनिविरुद्धकार्योत्पत्तिः यथा वा श्रि

यं नीलाब्जकान्तायाः प्राणप्रियस्योदरोहणा अरातिभ्यश्च सहसाजह्नेति किंशुलेखया।

अत्र नीलत्वेनाविलक्षणाद्धृद्धि किंशुलेखालक्षणकारणाच्छ्रीरदानहरणरूपविरुद्धका

र्योत्पत्तिः अत्रागमनाऽऽगमकौतुकमहमहमण्डलीलापियमेन अत्यन्तसमस्मृतिविरहोत्पन्नवि

पिष्टरूपत्वविश्वरविरुद्धाभिप्रियनमागमनानागमनात्मिकादन्योन्यविलक्षणात्कारण

द्वयादविलक्षणस्यापि विरहसमाधिरूपस्यैकस्य कार्यस्योत्पत्तिः यथा वा श्रुतिरस्त्वाण

निस्वनमस्ते निहन्ति ऊष्मस्यनरेन्द्रयस्मैनम् यत्र प्रसीदसि पुनस्सभानुदारनदारस्व

अत्र शानेरशानेस्थानेन्योन्यविरुद्धाद्धेतुद्वयादेकं हननरूपं कार्यमुपनिबद्धम् तथा चैवैक

स्मात्समादलक्षणाद्दारनानदारत्वयोर्विरुद्धयोः कार्ययोरुत्पादिभिधानमिति प्रथमो

ग्र०
२
९५
69

भेदः प्रथमार्थे चैकस्यैकोपस्य शालिग्रेरणाद्वालिग्रेरणाद्भवो विरुद्धकार्यकारित्वात्सोपि
प्रा यः रणे राज्ञा निर्जित्यमसौहतश्च रिपुवर्गः धर्मः सर्वेणाहृतः अन्येन पुनः यशोविम
ले अत्रविषयेणाजिनानामस्मादन्येषां च याश्चेति विरुद्धकारणत्वाद्धिमलत्वेनाविलत्व
णो धर्मयशोरूपकार्यद्वयमपि निबद्धम् अस्य च कार्ययोः कारणयोर्वा परस्परं विरोधेने
कविषयविरुद्धधर्मद्वयावस्थानाविलम्बितो विरोधाद्भेदः यद्यपि न कारित्वं विरुद्धकारि
त्वं च न कार्येणाविरुद्धकार्येणेति विरुद्धयोर्द्वयोर्धर्मयोरेकत्रानिवेशः तथापि विरुद्धका
र्यकारणत्वेन तथापि विरोधप्रतीतिनेत्वेनानात्येव भेदः अन्यथा कारणाभावे का
र्यानुत्पत्तौ कार्येणाकारणानुत्पन्नत्वे चेति कारणसद्भावे कार्यानुत्पत्तौ कार्येणाकारणानु
त्पन्नत्वेति कारणसद्भावे कार्यानुत्पत्तौ कारणेनाकार्यानुत्पादकत्वे चेति चैकस्यैव
विरुद्धधर्मद्वयसंसर्गो द्विभावनाविशेषोऽङ्गोऽपि विरोधान्न भावापत्तौ एवमन्येषाम
पि तन्मूलानां यथा कथञ्चिन्नरत्वभावापत्तौ एवमन्येषामपि तन्मूलानां यथा, एव
ञ्चैकत्वाद्विरोधप्रवेकः स्यात् तेनासङ्केत्यादिवद्भिन्नप्रवाच्यं विरोधात् ३ इति स्थितं

९५

निमित्तयोरत्र निमित्तनैमित्तिकयोर्विभिन्नयोरेव विरुद्धतास्ति विरुद्धसंसर्गनिबन्धनात्तद्वैविध्या
त्सङ्घटनभेदः अथानर्थपरं तस्योत्पत्तिर्विषमम् अर्थविशेषेणानर्थोत्पत्तिरेकमनर्थविशेषेण वा
र्थोत्पत्तिर्द्वितीयम् क्रमेण यथा आक्षिप्तापि द्धनाशुन रस्वयने दाहार्यद्वेहि ना भालस्वङ्गलना
प्रणन्तर् पि चेहेयावियन्ने हटान् भक्त्याय स्तु दिहत्तमाणमपि मा त्तयोम्न निः श्रामबोत्त
न्त्वामिनो नियन्त्वनं विनयते तेन त्विनो चेहितम् अत्रालिङ्गनादिफलत्वेन परितोषाय
भावे प्रत्युतदाहादेरनर्थस्योत्पत्तिः येनराङ्कुरपि निग्रहे स्तनाङ्कभेदरदभिदा सत्त्वोकृतः।
चक्रिणा स्लदनि विक्रमक्रमेचक्रमक्रममपाकरोतु वः अत्र श्रीवत्सचिह्नात्मकनिग्रहस्य हेतुना
पि उररभरणायास्य निवारणादनर्थोऽपि अनर्थोत्पत्तिः विरूपकार्योत्पत्तिर्विरूपसङ्घ
टनमसाकल्यं च विषममित्यनुषङ्गः कारणाद्विजातीयस्यानन्दस्य वा कार्यस्य
विरूपस्योत्पत्तिस्तृतीयं विषमम् विरूपयोरसम्भाव्यसंयोगयोरनन्तरूपयोः सुसंघटनेन
तुर्थम् कारणानां मध्यान्तराणां वा समग्रत्वाभावः पञ्चमं विषमं इत्यनुक्रमेणमतरार्थम्
क्रमेण यथा उमानिशावैत्यादि अत्र नूपुरलादिभ्योऽरन्तारोनां विजातीयानामुत्पत्तिः यथा च

ग्रं° ८०
70

लिङ्गेषु यत्स्नपनमिन्दुशिखस्य भूपा ऊर्ध्वं न्युपेहानि जन्मकृत्यासेन रेखाम् कानन्त्युरे त्वुवरनाङ्गवज्रर
मलाग्रस्थोतन्महास्तुसलिलाम्बुनिरुद्धजातिः अत्र स्नानस्नपनात्स्नानसहस्रालिङ्गस्नपनं निष्ठा
नि उत्पत्तिरिति विजातीयोत्पत्तिः यथा च उणणाशोनिरद्भ्यानहजनहरदपद्मदुरेमुत्वेपप नहत
हुमुखफविलज्जपहृंग्रहरणाश्रवग्रणं अत्रोन्ननवाङ्गणोद्धिहद्रस्यननवस्योत्पत्तिः रत्नमणिले
स्मि पाताललपङ्कलसहितलाञ्छनास्तङ्गेगेहिकवनोणणनसा श्रा ईवराहस्म सासाणेश्रवि
मणेलस्य पाताललपङ्कलाञ्छनेना सम्भाव्य संयोगः किं नु स्थलकछलपस्तः पनसवड्मेव
किं कोमलः किं किं स्विलवड्लपनवनवस्तूयाधः समपलवः वत्तुहणेपकमूनवरनवनोघा
नेसमानस्थितिः केनायोत्वेदिरड्मः त्वरनराकारेऽपिहारोऽपिनः अत्र चाणकादिमध्येत्वदिरस्यं
नवरूपस्य स्थितिः यथा वा स्वयाहृतिस्थायाविरचिनसितमद्भुदपटे कथञ्चिद्दिश्या लिङ्गस
मग्नायनीयेलभनयन् नदेनमनङ्गः उत्तमसङ्गमात्रेवपुरहो केयं प्रोनेघ्रानोपलभ्याकलया
रेहितिनले अत्र वपुषोऽनन्यरूपायाः हितिनलावस्थानान्मिकाया अवस्थाया अवस्थान्तरेणस
हक्रमेणभावं पर्यायेणसहस्रकूरः पृथ्वीयंत्वलपीठिकास्वचटितेनं लिङ्गेनरेनन्नमः सानायामर

निम्नगाजलमिदं सज्जीकृतं वर्तते अस्येषापूरतः स्थितानवनवानतत्त्रुपुष्पावली स्या
श्चुत्कस्त्वनसनकोऽत्र न दियम्रनोपलब्धिमाभवेत् अत्र स्तनकाभावान्स्नाहे येनामसाका
ल्यम् गणएयोरुत्तणिसाहचर्याभावः केपि वस्मृतिर्विस्मयहेतुः स्वस्म वोद्ययितमान्वन
वर्जमानकार्यकरणायमरोचम् अत्रमानसम्बन्धिनः कार्यकलापस्य च यितमान्वना
भावादसाकल्यम् यथा च नह्यगम्भीरोनगुरुगुणानग्रीणस्मलङ्कानतां किं विहि
णानहृमरसगाणानुजलाणिहीणिकगे अत्रगम्भीरत्वादीनां धर्माणां सरसपाणीय
त्वस्यापि सरसवाणीकत्वस्य वा विरहादसमग्रत्वम् एवमर्थान्तरेष्वप्यूह्यम् यौरत्वक्रचि
दाश्रिताप्रविततं यानलमवक्रविक्राघ्यतेवयाराधराधरजलधरावधिवर्तते स्फीत
स्फीतमहोनभः किं यदिदं यस्य धर्ममेव विधैर्हेरेयौरणमस्तत्स्पृत्य मितियन्नामापिना
स्य गगनमित्याराधाकाशादेराश्रयस्य महत्त्वे विवादेऽपि त्रयाणामल्पत्वमित्याश्रयाश्रयिणा
रतनान्तद्व्यामधिकसोऽन्यधिकालङ्कारेण वाच्यः अत्रप्यननतद्व्यमतुङ्गत्वस्य विद्यमान
त्वादधिमालङ्कारान्तभावोपपत्तेः अन्यथा गगनगणिनोरत्नानुद्व्योविगणमित्यापल

ग्रं.

ङ्गाणानलबलवाणाम्बुणायनग्रसङ्गतानाम् एवमप्याश्रयस्य लघुना आश्रयिणो महत्त्वेनास्यनानु

रूप्यविषमालङ्कारविषय एव आधाराधेययोर्यत्र समसर्गः स्याद्द्विरूपयोः स स्फुटो विषयो

वाच्यमधिकेनाधिकं तत इति संक्षेपः ॥ नञ्श्लेषेन रचयाणां विषमभेदानां परामर्शः कवि

नाविच्छित्तिविशेषेण निबद्धं कार्यकारणयोस्तानानुरूप्यनरूपाः संयोगस्तामर्थः साक

ल्यं समम् अननुरूप्यसंयोगस्य साकल्यस्य च कदाचित्कत्वेनाशमनीयत्वादाहरणादा

लङ्कारता क्रमेण यथा असौ मनुष्यमात्रेण लङ्घनीयः हि सागरः अनायासेन? प्रतापादशाकण

स्य भवनेऽपि लङ्घिताः मज्जपिञ्जाणां मुहुः पिञ्जरे शिञ्जिफिलाणामि फिलस भाववण

आश्रनमिम्म सहस्रनाकस्मरूपासे यथा वा सन्ध्यासमयोद्रेकसमप्रबन्धमवाहयक्ष

छमप्रेमकृशाङ्गी विलासिकीयावकपङ्कदिग्धपादप्रहारस्य न देवकृतस्य म् कथा

लो विलासिकीयो वकपङ्कदिग्धपादप्रहारस्य न देवकृतस्य म् एषयथा क्रमं सागरलङ्घ

नानामलङ्घनस्य भवेप्रेतकन्यादिकस्य सज्जानीयस्य धर्मस्य यावकरसोपादास्तेसा

गोद्रेकसमानां समानगुणानां चोपादः एवं चानुरूप्यकार्योत्पत्तौ विच्छित्तिविशेषव

वशेरुत्वमिति न वाच्यम् लक्ष्मीर्योऽङ्गनानामातुङ्गगेहहरीनहारितोथिविलग्ना गङ्गाश्रमयश्रमय
ङ्काङ्का सतताश्रहोऽकूरुमत्वंमहोऽश्रहिंणोऽश्रवडुहितादिरूपाणां लक्ष्यादीनामनुरूपाणां शो
भनानां संयोगः अशोभनानां यथा रथ्याऽदश्ररण्याणि विपुलाणि कोऽभाश्रणेरवेलोऽश्व।
अपि कूदवीणास्वफलाऽङ्गणवरकापहिविजन्ति अत्र वेलस्य वेलानन्तरमेव निस्वस्य।
वाशोभनस्य काकापवनाहश्णाउपजीवकत्वेन निबद्धाः सोऽहं सोऽनिपुनकृविः परिष
देष्यषागणाग्राहिण्णिलोकाननिवबोधि सर्ववर्तितेनाशोऽवरतावयम् वस्त्वेकेकम
पीहवाञ्छितफलप्राप्तेः परं किं पुनर्यावहृनस्य हेतूनां समग्रत्वम् अर्थानन्तराणां यथा
काननकान्तवदनप्रतिबिम्बभग्नबालसहकारसुगन्धौ सा तु निष्प्राणदिनालिनिधा
नेनिर्विकारमपुनीन्द्रियवर्गः अत्र चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां समग्राणां निहेतिः कायिक
स्य वाचिकस्य मानसस्य प्रवृत्तिनिरूपस्यानिहत्यात्मकस्य वा प्रयत्नस्य विफलत्वं विचित्र
विफलत्वं च यस्य प्रयत्नस्य यत्नासिद्धेः कार्यं न हि हेत्वे कार्यं त्वमेकम् प्रयत्नस्य महत्त्वे फ
लस्य तु स्वल्पत्वं विपर्ययो वेति विषमफलत्वं हितीयम् असाध्यनया असम्भवात् अनुपयोगा

अ्रं १ ७२

द्य फलस्य विगतफलत्वं वर्णनीयम् । एवं च कार्यकारणयत्नभेदेन बहुभेदत्वम् । अर्थोऽवि
रुद्ध विषमादेरनेकभेदत्वाद्दाशिनो भवति । यद्यपि किन्त्वमुषिनुऽविमतवत्फलविपर्या
वपुलस्यापि सामान्यलक्षणमुखेऽत्र न भेदभाक् । दिङ्मात्रं यथा । यत्नेन नेत्रनिमेलनाभिपु
रतः प्राणेश्वरं वीक्षितुं नन्दाक्षीं श्रवणायकर्णोपरयोः पाणयर्पणं वाञ्छति । स्ताकेनेनक
थाप्रबन्धे विधीयमाने समासेवने । हन्तैवं मरणेन सा ... किं किं न यत्कार्यतेऽत्र
त्रनेत्रनिमीलनादेरदर्शकेनादिके प्रसिद्धेन हि रुद्धकान्तदर्शनाद्यर्थं प्रयत्नः । स च ने
त्रनिमीलने कायिकापि यानवाञ्छायां मानसं श्रुप्रहनिरूपामौनमेवने वा ... परस्य
निवारणदाचिकोऽनिर्हानिरूपस्य । केका निभान्दृदयसंपद्दृचाटुकानि च ञ्चलामयम
पिरन्याभिरज्ञनाय । हेयानकप्रयत्नमन्नलदप्रनीतविन्दुं जलस्य लभते च नलज्ञस
च श्वत्रचाटुकादेः प्रयत्नस्य महत्त्वं जलबिन्दुलाभस्य फलस्य तनुत्वं । अत्र च तनुफल
त्वे प्रतिमहत्त्वः प्रयत्नस्य कारणत्वाद्धेतुफलयोरनानुरूप्यलक्षणो विषमालङ्कारो ना
शङ्कनीयः तत्र प्रयत्नाभावात् । पिशङ्गत्वं बलिदमणं पाणाऽऽसरइ बिलपलश्चुत्रा परिप

७२

ल सिद्धुणं विश्रम ॥ ५ ॥ ५ ॥ स्थैर्यं किं पाणिभ्यो अत्र मदिरापीतफलमेव न तु रूपस्य प्रयत्नस्य तत्तु
नं प्रियसाम्रवादेः फलस्य महत्त्वम् पाणिप्रलैखं अकलसमनस्सौरभं योऽपि तीने रम्य
न्त्यार्थस्मरनचरितेनैसौख्यंसांख्यांकरोति यत्र न्योन्यक्रोशलकपुटकैक्का ममायामनी
रे शाक्रस्त्रीतं सवेलनिविलान्यस्य कौनिङ्गनानि अत्र साध्ये वस्तुनि प्रयत्नः सम्भा-
वितः श्रूणपहरितेमित्यादि अत्रावपसेवनस्य फलाभावाद्विगन्यफलनम् यथा वा
वियोगसंख्यानि समम सपदि हृयोरेहु लक्कुमिश्रान लोहरो उणमीहत्वबकि विपाविहसि
अत्र सिंहस्य वाच्यत्वात्स्ययत्नोऽनलयर् विषयोस्सम्भवन्फलस्तन्यथार्थ्यार्थो भूनयोऽपनि
बहुः नन्मारनलविन्नादि अत्रानुपयोगाद्विगतेफलकार्यिकः प्रयत्नः यथा वा फग्गु
हुणाणिहोमकोणविकरहममसाफणं दिएणघअलसमुहमलहोरुमसअद्वयकिंपु
नपुवसि अत्रकरेमस्य स्वेदरूपेण निमित्तान्तरेण निर्हेमोलत्तणस्याननुपयोगः अनाधा
रधाधेयमेकमनेकगोचरसम्भाविनाद्यपिकस्याविरुद्धस्य वा तस्यन्तिसविशेषः आ
धारं विनाधेयस्य स्थितिरेको विशेषः यच्चपरिमितवस्तुयुगपदनेकत्रवर्तमाने सहितो

अं. प. ७१
७३

यः यत्सम्भाविताद्धिकस्य विरुद्धस्य वा वस्तुनो निष्पत्तिस्सम्भावनीया: क्रमेण यथा दिवमप्यु
पयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिव कवयो न ते
वन्द्याः अत्र कवीनामाधाराणां सम्भावितरामायेयानोऽस्थितिः यथा वा अङ्गुलीनिवर
नस्मादयिपीनलानि वस्त्रानपवपनिबाहुरयोयपशोभिः बालकागोत्रनिलकण्ठवसन्त्य
मौनेडुहेनभूपपरितापगडः प्रतापः अत्राङ्गारीनामननमनात्वेनाधारनाभावेष्याधेय
धूनस्य प्रतापस्य स्थितिः अस्मिन्नाधारस्याधेयतायां कारणत्वेष्याधेयस्वरूपं प्रतिका
रणत्वाभावाद्विभावनातो भेदः अथ एकमनेकेभ्यः शास्त्रयोयुगपत्सदाररासिनसुनेना
स्तिरानेस्थितिमिदं महत् अत्रैकस्य भयानेकस्यानेकेषु शास्त्रेषु युगपद्धर्तनेनाध्यवसितम्
यथा वा पप्यामिनाभिनहनःपुरनस्वपशाद्रनवेहि:परतवावित्रनेमानाम् उत्तुङ्गमुग्धक
नकाङ्क्षनिभं बहन्तो मासमन्निपगपवर्तिनहाहिवक्रम् वोरत्रचित्राङ्गलिप्पपनिपिश्रह
रिरिमिनिकिमङ्गन्नश्चापोहमोहभरहिनिमिरधिणलिहिमि अत्र चार्यरनेनप्रियरनेनपि
परज्ञनार्थेगमनरूपस्य प्रयत्नस्य प्रहृत्तिस्यानिष्पन्ननयनमोहरणरूपकार्यानरम

७४

विसम्भाविनाङ्गत्वनीत्युक्तम् आलिङ्गसाधनेन विविक्तवर्तिः आश्राक म्पिक म्पिउहिश्रहत्ण
ङ्गणेवरत्नाराग्राश्रर्तिभाउवन्तहर्तिलोश्रम्मा ग्रत्र विम्रहतिनिरूपाणेण विम्नवर्तिकानेमाल
ख्यमानत्वेनननुहस्यसम्भाविनस्यानुभवैर्विरुद्धायाहहेतुन्यतिः अस्यच सम्भावि
नविरुद्धेन्यनरुपोनर्थत्वाप्रतीतेनेविषमान्तर्भावः यद्यप्यत्र लिखनाद्धिरुद्धाहृद्युन्यति
लयापिनविनाशाकाउन्यनिलक्षणेव्याख्यातः आलिखनस्यविरुद्धत्वेपिनानर्वतिमिम
नयाहृद्धिनाशात्वायोगान्नहिवर्यमानस्यालिखनेननानन्तरूपिस्थितस्यैवअनएववचन
व्यक्तिहेशगरमयं हप्रोवोन्यारयन्तीत्यादिरिक अनएववचनकेवलेननुभवन्तिप्रत्युनायं विशे
षोयहृद्धन्तेःइनिवाचयुक्तिभेदमात्रप्रयुक्तत्वाश्चानङ्कारभेदस्येति विशेषणवयुक्तः उन्यतिवि
नाशयोरेकोपायत्वेवाख्यातः यत्रयत्नेनोपाय ... नाकिञ्चिन्निष्पद्यतेनेनैववान्यथाभवतिसख्या
ख्यातः अस्यात्यनिकारणाद्धिनाशः विपर्ययोवेनिद्वौभेदौयथा ऊलपपोलिनेभङ्गाम्लानिमतिः
क्ष्क निशालिनीभजनबलमलंस्फोतालक्ष्मीः अभूतनमखोडनं प्रहृतिसभगासेनभावाश्रा
मीभिरयंजनोव्रजनिस्तनतांटर्पराजेलएवनवोऽपणः अत्रोन्यनिकारणाद्धर्पस्यविनाशः ह

(क) अलंकाररत्नाकरः १ त : ७४ सं० पर्यन्तम्

अ० र० ७४

प्राग्रण्ये मनसिजेनीव यान्ति हृष्टा वैध्याः विद्रूपात्तस्य नयिनीसलास्तैर्वामलोचनाः अत्र मनसि
जस्य हरेणैव विनाशकारणेन न एव चोत्पत्तिः विशेषेणासत्र विभावि त्रिधा अत्र न इभिएणकारणे
न्युएणे विशेषेणाकारणं जेनननेणान्तरे कौशिकयेनएव अत्र मदनस्य विनाशकारणान्तरपिवि
लानाडुत्पादः वक्ष्यमाणेशकालंकाराद्भेनयोपरिबद्धः गाढकान्तदशनक्षतव्यथासङ्क
टादरिवधूजनस्य यः। ओष्ठाविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशन्युधि रुषा नृपनाथ रम् अत्रापर
शनेनाधरपोडयानिह्नुति विद्युत्पादका हिनाशः बालइति स्तनताम्रपतिन्याज्याभिरक्षणीय इति
भवत्युजपेजरे रक्षास्थानभिन्यारे श्रीहर्षस्य विजेनं प्रस्थितेन्याया संराज्यवर्धनं प्रत्युक्तो राज्यवर्ध
नेन बालाय प्रस्थानं निषिद्धं सम्भाविते नेनप्रत्युत सौकार्येण प्रस्थानं निर्मिमनया समर्थितमि
ति सौकार्येणाकार्यविरुद्धं क्रियावे निर्भेदानन्तं व्याघातस्येति नवाच्यं नत्या हि यदि प्रस्थानं रूपं विरुद्ध
मेव कार्यं बाल्यादिना क्रियते न तदपमेव व्याघातेन भेदान्तरं मापि प्रस्थानाभावनिमित्तस्या
नोत्पत्तौ विनाशकारणादुत्पत्तेः अथ वेत्थ स्थानाप्रस्थानयोर्द्वयोरपि विरुद्धयोर्बाल्यादिकस्य कार
णस्य सद्भावात्प्रस्थाने बाल्यादेरनैकान्तिकत्वं विवक्ष्यते नहि एकस्य कारणस्य परस्परकार्यद्वयजननेना
रविन्यालङ्कारस्यान्तर्भावइति न व्याघातस्य भेदः यथा चात्र वक्रोक्तेर्भेदस्तथा राउदाहरिष्यते ॥

(ख) अलंकार रत्नाकरः १तः ५४ संख्या पर्यन्तम्

प्रतिबंधकादेर्विधानासामर्थ्यमशक्यम् कार्यस्य प्रतिजनेनत् वन्यकसंभवादन्यतो वा निमि
त्तायकर्तुमशक्यत्वं तदशक्यमलंकारः यथा क्वचिज्झिल्लीनादः क्वचिदनलकाकोलकल
हः क्वचित्केकारावः क्वचिदपि कपीनां कलकलः क्वचिद्घोरः फेरुध्वनिः स्वयमहो दैव घटनाक
ष्टंकारं तारं करणं च किन्तः कोकिलयुवा अत्र झिल्लीनादादीनां कर्णाकर्षुत्वेन प्रतिकूलानां
मुद्गतत्वा कोकिलस्य क्वणनासामर्थ्यम् यथा वा श्रीगौरी प्रार्थितो भगवती बालस्य चूडाश
शीनिष्कर्णास्य च वासकिर्नवनवोल्लोला तथा जाह्नवी गौर्यैरेव किमन्यच्चातां स्वयमपि स्वामीमस्य
भैरवः कष्टमद्विपमङ्गुपसेवकजनस्यैतस्य कामस्याङ्गति अत्र सेवाद्वाराणां सर्वेषां स्वामादिरूपत्वे
नानन्तरूपत्वात्कारणान्तराभावात्स्वसेवाया अशक्यत्वात् यथा वा विस्मारणे वमसृत्रविः विणिश्च
लिङ्गबिलः क कारणोऽन्यस्य विस्मरणकारणं जातं पुनर्भणकोणिः आतं अत्र विनाशकारणादि
त्वानां यदिमदस्योत्पत्तिः नत्केनान्येन निवार्यत इति निवारणासामर्थ्यम् यथा च वाष्पैरवशैः
स्वैरेणाजनितः शीतांशुना वर्धितः प्रालेयाचलसन्निधानशिशिरैश्चन्द्रानिलैः प्रेषितः अला
पेणापरास्तनद्रवमयेनाप्यायितः कोकिले स्वस्तापो मनसो यमस्य कनमः शीतोपचारक्रमः

अ०२० अत्र शीतोपचारनिवारणीयस्य संतापस्य शीतेभ्य एव वृद्धिरुपगतस्यानुपशमनीयता तत्र
पूर्वस्मिन्नुदाहरणद्वये झिल्लीनादादीनां कोकिलकलकलेन प्रतिफलनत्वात्सेवानन्तगुणत्वेन यो
ग्यादीनामशोभनानां साकल्यात्समालंकारः उक्तस्य तु विनाशाकाङ्कार्यान्यतो व्याघात इति
कथमलंकारान्तरम् उच्यते यद्यप्यत्र साकल्यं तथापि कार्यशक्यतालक्षणस्य विच्छित्त्यंतर
स्यादर्शनान्नात्र समालंकार एव किंतु कारणानां सामर्थ्यस्य वा कार्यत्वेन साधारणत्वात् उपकृतस्याश
यालंकारस्यापि तत्त्वम् उपात्तश्रवणादेः प्रत्यादेर्विविक्तविषयत्वाच्च समस्य एवमनयोरपि
व्याघातस्य काटत्वमतायां पर्यवसानादन्यत्र सावकाशत्वाच्च न उक्त्यापि तस्याशक्यस्य नतद
न्तर्भावः कर्तुं शक्यः युक्तं चैतत्समपरिहारेण व्याघातलिखितस्यादर्शनान्नात्र समान्तर्भावो व्या।
घातत्यागेनैव समेऽपि संभवान्नापि तद्रूपतानामस्य हृदयसंकीर्णत्वेनैवनन्यविन्यासेन व्याम्रि
तस्यापि उक्तस्वरूपाणामपि मनवक्ति सिविश्रागमेविश्रमस्य इत्यस्य अहत्य इत्यपमिप प्रियकर
णुकात्र तु भिन्नादेरदर्शनात् अत्र कुञ्जनारमणो नवकेणापि वा प्रियविषये प्रियाकरणमश
क्यतयोक्तम् नापि झिल्लीनादादेर्निमित्तस्योक्तत्वाउक्तनिमित्ताविशेषोक्तिः कारणासद्भावे का

यीन्नस्यैतेनत्पाभावादिहत्वप्रतिबंधकाभावकारणाभावाद्वा सर्वव्यापिदोषदर्शनादेः कर्त्तुमशा।
कत्वस्यवाक्यार्थाभावात् वाचोयुक्तिभेदेनप्रतीतिभेदाच्च किंच प्रतिबंधसन्निधिवियोगव।
शादिहवह्नेर्नोभवति कारणताप्रतिबंधकोयद्येवंतत्सन्निहितस्सतिकारणेनफलस्यैवेनाइति
तेनालंकारांतरमेवेतिमायु चोयगुणयोरन्यथात्वव्यत्यासः यत्रदोषगुणत्वंगुणस्य दोषत्वंचभ
वतिसव्यत्यासः अस्यदेशभेदेनकालभेदेनवा दोषगुणयोरन्यथाभावेचत्वारोभेदाः क्रमेण
यथा सस्ख्रद्वजाजद्दूसोतिससि जजहराणोमरतणतमेभणिस्समणंसि सलापणजस सर्वेश
समहर्षितंगुणोयंवेत्थयोगिना प्रकीर्तितेत्वस्समहान्दोषस्त्वपृथिवीपतेः अनयोरन्यासोम
रणस्यइष्टत्वेपि अस्पोश्लाघनीयत्वेनगुणत्वम् योगिविषयतयासमहर्षितत्वस्यगुणस्यराज।
विषयतयाद्रष्टत्वमितिदोषगुणयोर्देशभेदेनान्यथात्वम् नत्ववाचवहूपुत्तसद्वमापरोरामि
त्वादिर्धर्मस्यत्वगुणस्याद्यत्वेनजीवितादेरधिकगुणस्यानरदण्डप्रतिबंधइतिप्रतीपालंका
रस्तत्कथंव्यत्यासः उच्यते अत्रमरणादीनामिवंसमागमारोसमहस्याद्गुणानिमित्तस्यमरणस्यत्व
त्वनपवत्श्लाघनीयत्वेनत्वगुणस्यायोगात्प्रतीयमानभावः अत्रैवसमरणमपिश्लाघनी।

अ॰ २॰ यमस्याहस्तकान्यत्र दोषोऽन्यस्य गुण इति प्रकाशितम् नन्वनुदारिस्य स्यापामरगोवमान्यतया
स्वनगुणस्यादरः इहनन्वनन्तरणमपि स्लाघनीयमिति देशभेदेन दोषस्य गुणत्वमेवेति तत्तो
भेदः अनादाभूषणांपुंसक्षमोलज्जेव योषितः पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव अत्रान्य
दोपराक्रमवैयात्ययोः पराभवसुरतविषये गुणत्वमिति कालभेदः मध्येसभंस्तकविको॥
विदमंडलीनां मौलौ निवेशपाकिमपि मतिपरिस्तैः घन्यानितोस्मि भवताफविरैर्वचोभिः
नानंतदेववनशान्यमिवाधुनामे अत्र सम्मानस्य परितोषत्वेन गुणस्याधुनामानयितरनीत।
वाक्कुलायमानत्वेन दुष्टत्वम् इहन सकोप्यावि परित्रगणकारणं सदृश्यत्वभिमदोस्समदो
पार्वणापरस्परात्मक अविश्रविरुद्धो अत्र सङ्कृतस्य गुणस्यापारम्पर्येणापात्मकदोषजन
कत्वेन विरूपकार्योत्पत्तिरूपो विषमालंकारो न व्यासः गुणस्यैव देशकालभेदेन दोषता
याम तस्याभावात् तदन्यात्यासमायानुसमता दोषगुणयोर्नित्यत्वपक्षम् उक्तत्वच यत्रका।
स्यापि दोषत्वं तत्संबधिनैव गुणेन गुणो दोषेणा वा समाधीयते समपमार्यते स दोषस्य गुणस्य
वा उक्त दृष्टाभावान्समता क्रमेण यथा यः कोटिहोमानलधूमजालैर्मलीमसीकृतपदि २

शंसतोनि नकीर्तिभिः क्षालयति स्म शम्भवं विदं नारायणनिर्योजनाभिः अत्र कृपाणानकवह
न्यायस्मस्तवेन रोमाञ्चसंस्मृतमालिन्यस्य तज्जनिततैवकीर्तिप्रवाहेन क्षालनमिति दोषो गु
णेन समाहितः यथा च यद्दृष्टपथिकविप्रयोगदीर्घीकरणवशादद्भुतमधोरधर्मः सका
लिन रजनेस्स चक्रनाम्नो विरहतन्त्रकरणेन न स्पर्शनः अत्र मधोस्स्वाधिकारे वर्तमानस्य प
थिकविरहवर्धनाद्युत्पन्नस्याधर्मस्य चक्रवाकविरहतनुकरणाद्विहृतिः पादाम्बुजे मज्जति
सुन्दरीणां सोत्कण्ठा समासीनास्तरमीषु मधुमद उत्कं वनं वीक्ष्य नर्मविदं विटं वनं प्राप दां खेदमेव
अत्र जलकेलिप्रहृतसुन्दरीपादनिमज्जनात्मयोत्कण्ठासमस्य गुणस्य तदीयमस्त्वदर्शनेन निर्वृतिः
यथा च अत्रानन्तयार्थं पारापतनचाटुकादिकं वर्तनापादपतनेनार्जितस्य प्रमादादास्य गुणा
स्य चाटुकान्तर्गतेन गोत्रस्खलनेन हारणमिति गुणो दोषेण समाहितः अस्यास्त्वनाविन्याले
कारान्तर्भावशङ्काकार्या यतः अपरेण समाधानविवक्षा गुणदोषयोः समन्तायामविंशेन
तदभावादित्युक्तेनेति सजातीयविजातीयाभ्यां तत्कृतमष्टकः यत्र दोषगुणयोस्सजातीय
विजातीयापेक्षया तत्कृतं स दोषस्य दोषान्तरापेक्षया गुणापेक्षया वा गुणस्य गुणान्तरापेक्षया

ग्र॰२॰ दोषापेतयावोत्कटत्वाञ्चतुर्भेदड्डहेकः क्रमेणयथा ग्राम्यत्वंग्रियभाषितायहसितेमाकृतमा
3 लोकितंस्त्रियंवामयिज्ञातयन्नभवतीनैततयाहंतवदम् एतत्किंततयात्वदामविभवोत्सेकौ
यसर्वसत्ता अड्डाकामकडुखुंयोपहसितेड्डःखाकरोत्यके: अत्रसाम्यत्वेभावादित्वक्तदोषा
पेतयाडुखुंयोपहासमसोत्कटत्वम् एततुवारिणियात्तदिगंतंरविशतवक्रिमथोत्रजतदिति
म् रविरसाविपनाचगुणेषुकासकललोकचमत्कृतिषुदिति अत्रवारिपततनादीनांदोषाणा
रविरसावित्यस्मात्पतीतेनविश्वप्रकाशत्वादिनागुणेनाच्छादितत्वादत्रापेतयात्वक्तत्वम् अंते
रंतरितप्रथेष्वपततनानाथेषुनिर्मृष्टता स्तनेसनाहपृथिवीभुजोयदजयत्तत्तेकियत्कौशले न
स्त्रिंतंनिरपत्रपस्ययदसोगीर्वाणवदिग्रहात्सम्यामणोपिकृतस्तयाघसमरेसाहायकाधोद्यमः
अत्रपृथिवीपतिजयरूपगुणापेतयाशक्रसाहायकाधोद्यमात्मकस्यगुणस्योद्दिक्तत्वम्
एतत्पानासक्तनिर्भरविरविलसदिक्कारिग्रीणिताभ्रे श्रीगर्भस्थभ्रमभ्रंलिहलहरिपरिस्थान
मस्येवकिंच कस्येनेत्राणाक्लिष्टंभ्रिष्यितिमपारसविन्नाथपाथस्तदीयं किंनेतत्कुमभयोनेःक
रजहदसीदृतिनावामतोभूत यथाच। चापाचार्यस्त्रिपुरविजयीकार्तिकेयोविजेयः शास्त्र २

यत्नस्मरनमदपिभ्रूरियं हन्त कारः अत्रैवैतत्किमस्कुतनवतारेणकाकंठबाधावद्धस्यार्थस्य व
परस्मृनाहननेवंहासः आद्येपानालकृदिमभ्रविनादीनां गुणानामाकरमात्रस्फुरणाशक्तत्वेह
पेणदोषेणानवत्वम् उत्तरत्र च यद्यपि शोऽस्मानां रेणकाकंठबाधमाकस्याभावाद्विषमालंका
रः तथापि विषुरविषुशिष्टानादीनां गुणानां तत्र्वीवयाक्येन दोषेणाच्छादितत्वाच्छस्यायान्येः
नयतीनेरुद्रेकस्योकटत्वम् अत एवोदाहरणान्तरेषु यद्यपि तत्त्वात तत्त्वयोर्दोषगुणयोर्विरु
दयोःसंग्रहनाद्विषमत्वाद्यासंभवस्तथाप्येतितिकेन दोषेण गुणोनवानुषामात्वादितत्वाद
स्यैवविविक्तितविशेषइत्युद्रेकोपि उद्गच्छनविरणाणाडे अत्रमत्रसमीकिमह्ल्योर्व्विस्य
गुणमहाद्वःखंत्रेपनायंकपद्विसिरी इत्यादावुदाधास्तमयत्नपद्योईयोरपि गुणदोषयोपं
कृतदोषकर्तृकयादोषात्मिकया स्त्रीप्राम्यातिरोहितत्वात्तुच्छत्वम् एवमन्यत्रापि संकीर्णत
मभ्यूह्यम् उपमानोपमेयत्वसंयोगेन गुणदोषयोः नत्वोद्रिक्तस्य दोषादेरतिरेकाद्विभिन्नतर
तिपरिकरश्लोकः निहतावमोदस्वल्पम् एकस्य दोषस्य निहते दोषान्तरोदयो गुणस्योदयो
गुणान्तरनिहतिश्चेति दोषनिवारणे दोषान्तराविर्भावाद्गुणाश्रयेण गुणान्तरनिर्दृतिराधिक्या।

ग्र॰२॰ भावत्वम् उदा॰ देववदृशणावर्णानमलविषयमाविर्भूतं नारद नवयोषावकटकणं निमधुपस्तात्या
विज्ञानस्यजि वांयंतेयदि चापरोभिरभिनस्तेवामराज्ञैवे कहेलहजवलिकंकणकणत्कारस्तरा
ङ्गमव: अयनमिमिरमसमपकासोण धणावहंड्गामरहलीनलकेली उण पमहधनजं दणम
गजोऽस्य पूर्वमयकर्णोन्नेवि--- कवित्वेनदोषात्मकानामधुपानांयद्यपमारणंतदाकंकण
कणत्कारात्मकस्यदोषांतरस्योदय: अपरत्रहनालिंगनस्यागुणस्योत्पत्तौजलकेलिरूपगुणांत
रनिवृत्ति: अस्यचैकदोषनिवृत्तौदोषांतरोदयादिरूपतयादोषस्यैकनिमित्तोत्पन्नैवगुणोनिनि
वारणादिलक्षणात्मसमनन्यालंकाराद्भेद: यद्यपिचात्रदोषादिनिवृत्तेर्गुणादिरूपतावक्तव्यार्का
तथापितत्रदोषस्यगुणस्यवासत्तोनिवृत्तिविरहात्तनिवृत्तौदोषत्वंगुणत्वंवेतिभेदएव अस्मिंश्च
मधुकरादिनिवारणादे: कंकणकणत्कारादिदोषांतरोत्पत्तिमुखेनविफलत्वेपिनविचित्रालं
कारताशंक्या तत्रादिसंभावितस्यफलस्यासंभव एवइहतुमधुकरनिवारणादेस्तुकुरणाना
दिश्रवणादिद्वारासफलत्वेपिगुणाकर्णानादिप्रतिबंधककंकणकणत्कारादिदोषांतरो
त्पत्तेर्भिन्नविषयत्वम् यद्येवमेकस्यदोषस्यनिवृत्तौक्रमेणदोषांतरंगमनात्पर्यायस्यायंवि ५

षयः सत्यम् तथाप्येकदोषादिनिवृत्तौ दोषांतरादेराविर्भावात्मकतनकार्यसम्पत्तिलक्षणाया
स्वल्पतायाः अप्यनिष्पत्तिरेव अथवैकदोषादिनिवृत्तिकालेप्यपूर्वस्य पुनर्निवृत्तौ पर्याय
शंकास्ति तथापि भेदः यत्रद्वयं यत्नविशेषलेशः प्रयत्नवैफल्यवपुर्विविच्यमस्मिन्नशंकाय
दिहप्रयत्नः प्रवर्त्यते दोषनिवारणादौ स चास्ति वैफल्यमतः ऊनत्वम् अप्राप्तार्थतत्वत्याना
द्यनादरः यदा यद्रूपे वस्तुनि प्राप्तेपि तस्याप्राप्तवत्त्वेन तदाप्राप्त्यर्थं तस्यानादरस्तदनादराक्षे
लंकारः अस्य चान्यथानुपपत्तिमूलत्वेन दोषाद्यंतराविर्भावोपि ति एतल्लक्षणादिरिक्ता पूर्वत्र लब्धांतर
प्राप्तिफलप्रयत्नानादरस्वरूप एव भेदः नहि तत्र कंकणाकणकारायर्थं प्रयत्नः उदाहरणम्
श्रीकश्मीरनरेंद्रचंद्र भवतः प्रत्यर्थिनो हंत ते प्रत्ताकोशालशालिनोपि नितरां जाड्यसमभ्याग
ताः भूभर्तुः कटकाग्रतस्तव यातात्प्रकंकिंहनादाकुलाद्भर्तुः कटकाग्रमेव च गताः यत्सिंहना
दाकुलम् भ्रमदरागाकुलमानसस्य नेत्राचलेस्तव यतेन्यदेव सम्प्रतणेष्ठुः कमलाविलोक्य
नयनस्य वस्त्रांतरमप्युतस्य पूर्वमसिंहनादकटकांतरप्राप्त्यर्थं तत्तत्वस्पाशावमस्यतयोगता
नादरः अत्र शस्त्रिन्नेत्रांचलांतरविकीर्षियारब्धस्यानादरः आद्यंतप्रोक्ते कि निर्मितान्यत्र यत्नैव

अ॰२॰

फलादिविंबालंकारसंकीर्णता यथा च मम वणाहिसामलेणं इयमणिपंकिमहेणड्डालेणइ।
कुमिइ मत्तिणा अणामणामकिणाकलंसिअवोद्ध्रम अत्रस्तनाभिश्यामलेन ललाटेन तन्म
त्वमपि तत्किणाकालस्यवता मावमित्यवगमाद्दकतिविभिन्नस्यानादरः एवं सर्वयोरपि ज्ञा
तामेदरागतादेर्निमित्तस्योत्तरमेव प्रवृत्तनिमित्तेन त्वयमनवसरणीयम् मकस्वीकारस्या
दरः अधिकगुणप्राप्तेन त्वक्तेन तत्कस्य तद्यत्रमेव पुनर्हीकारस्यागमात्रेणवा पुनरपादा।
नमन्येन वात्मकस्य ग्रहणं इति त्रिभेदश्चादरः यथा। संपत्ति आपिविज्जइ मणाक्खेपसप्पुत्ति
कोहेसोणि अपइणाविरसज्जइ परपुत्तिसाविरज्जपगाम अत्र पर्णापरपुरुषाय वात्मोसम्पत्ति
कानिजमन्योस्वक्योरपि पुनः पर्णायलाभे स्वीकारः अधिनोद्वऊलस्स दाधिकेयोम अं
हृष्टमपर्णेन भंगी: सतदागिरिज्ञानघात्तिभंगीमधुगंडूषः सेवनाचकोत्त अत्रसमर्पितः।
स्यमदगं हृष्टस्य भंगीभपवस्वीकारः श्रोणीविंबं तिज्ञनितत नतांसेवनेम ध्यभागः पद्मा
कामरफगनयः स्वीकृतालोचनाभ्याम् एतेवतः ऊवस्स विवनामदिनीयं नवचकेनद्राग्रा
णांगुणाविनिमयः कल्पितो यो वनेन अत्र श्रोणीविंबादिनात्मकस्य नवनादेर्मध्यादिना।

स्वीकारः विनिमयशास्त्रस्यापत्यकस्वीकारः मात्राभिप्रायेणव्याख्येयः यस्मिन्नंतरस्यागोपित
दत्तपादानेनपरिहृत्यभावात् यथावा यत्नशास्त्रमितिकामविमर्देनतुर्दुरं पुरिहरतितम्।
एवः नह्यभावकतत्रापि विदग्धयाभोगेपनाशनिजकेवहृततानाम् अत्रतु पुरुषस्य कवित्वमतिस्थूल
कत्वेन दोषत्वेपि अन्यस्याविदग्धायायामणिनगोपनेनगुण त्वमितित्यस्यास अत्र प्राणिनस्या।
कस्वीकारादार्वः यथा सकाकपताननुगुणमवस्थानस्यानवालोपिनं रेहमूतः अस्मादिते :
कालिकयागृहीतस्वैरीकृतः किंतस्यकाकपतः अत्रकाकपतस्यान्यकस्यस्वीकारः यथा का
यकारणेनयाप्ययोर्विधिसंभवास्त्रबंधसंबंधस्यसंभवेपि विच्छिन्नंतरस्यावस्था किंत्वनह
दस्यापिपर्ययसंभावनाधीनस्यास्वीकारनिबंधनस्यचारुत्वातिशयस्यसंभावनान्नोभेदः अत
एवानयोर्भेदयोर्गतस्यपुनरागमनात्वप्रतिप्रसवः अत्रस्यकस्यपुनरादरणीयत्वान्नस्यव्यप
त्याप्तिमात्ररूपस्यस्थितिः अत्रतत्कस्यपुनरादरणीयत्वान्नस्यचपत्यापि नदृश्यप्रयोजकत्वात्या
पान्येनास्यवाक्यार्थत्वाच्च नसंगतैव संपन्नत्राविवेक इत्याद्यावगुणरूपस्यापिविगतस्वेनरसा
वेनादरणीयत्वान्नदेशकालादिभेदेनदोषस्यगुणत्वमितिनसर्वत्रव्यत्यासेनाप्याकांतवि।

ग्र.र. यथैव दैवेनतरादन्यस्यापितथात्वमनुकृतिः। केनचिन्निमित्तेनकस्मिंश्चिद्वस्तुनिकस्यापिद्र
व्यस्योदयेनिमित्तान्तरेणान्यस्यापिताद्रूप्यमनुकृतिर्यथा शरश्रेणीपातेस्तवनिर्वलितेनत्रव
6 पुषिप्रवेशःशास्त्राणांकथमपिभटानांसमभवत् नारङ्गीनिर्मुक्तासमनुकृतमपूलीहृतहृशा
ल्लवाप्यासीन्नेपुप्रहरणविलंभःखाणामपि अत्रभटानांशास्त्रप्रवेशाभावान्यतियोद्धृभ्रकुम
मरजसाप्याकुलितत्वान्यहरणविलम्बइतिद्वयोर्निमित्तभेदेनैकरूपत्वम् यथावा पक्वेदेन
च्छदस्यस्फुरतिनवपदार्थमन्यन्यकोपा देकःपाणिःप्रणतंशिरसिकृतपदःदेवमन्यत्तप
व पक्ष्मपानान्निमीलत्यपरसविषहृवीतिवदतिरम्यंतृतलानिकापिवामातनरवतसवोय
समंध्याविधाने। अत्रापरस्फुरणादावेकत्वमंध्यावदनेनिमित्तमपरत्रतज्जनितेर्ष्येतिनिमि
त्तभेदेनवामदक्षिणयोरर्थयोस्तुल्यत्वम् अत्रचसङ्घटितयोस्तुल्यत्वमित्येवंनृपतयात्व
स्ययोःसंघटनात्समालंकाराद्भेदः निशासुभास्वत्कलनूपुराणायसंचरोभूदभिसारिका।
णाम् नदंसुखोल्काविचितासिधाभिसव्याहतेराजपथःशिवाभिरित्यत्रयथाभिराजपथस्य
मसित्रसुरोपेनाभिसारिकासंचरजनितयोःसशङ्काभासरत्वयोःशिवानिमित्तकत्वेनापित ६

द्वयं तथापि तयोर्निरुद्धयोः पुनरागमनाद्दृश्यमाणः प्रतिप्रसव एव यत्तु स्थितस्यैव वृत्त्य
स्यानिमित्तान्तरेणार्पितयावत्तन्निमित्तान्तरस्यावस्थितोपोद्बलकत्वात्समाधिरेव यथा जवि
तृ भ्रमयितृलोष्टप्रेरणानाम् रूढस्य वेगेन निस्पन्दस्यानुवृत्तत्वम् एवमपि अकामिनीशारणाद
नवेधेण अत्र रतिसद्भावनिमित्तकस्य नेत्रनिमीलनस्य स्थितस्य निद्रया हठीकरणे नेन निरुद्ध
स्य पुनरागमनं प्रतिप्रसवः अनिरुद्धस्योपोद्बलेन समाधिरिति इहाप्यस्यापीति निरुद्धचित्ते ननु समा
मान्यं न तस्यान्यस्य चेति यदेपि च तथाविधो भवति चेन्निमित्तान्तरान्तरानुक्रमतिरिष्यते यदि सम
एवंभूतस्तस्य प्रतिप्रसवभूमावस्थ न देवतस्यापि च तेथात्वमपि कारणादपरतः समाधिस्त
स्यै प्रासस्य प्रतिबंधः प्रसङ्गः देशान्तरादिप्रत्यपद्यते क्वचिन्निमित्तान्तरस्य देवतरात्मति
बंधः सप्रसङ्गः लब्धरूपायाः क्रियायाः क्रियाया अनुभवस्य स्यादिप्रसङ्गरूपायाः संयोगाद्र
त्पद्यमानकार्यप्रतिबंधात्मकस्य वाप्यस्यैव भेदः यथा पिनाकिनो मूर्तिषु मर्पितैरर्पितेन यत्र
नेत्राग्निबलाद्विलीयते किरीटकोटिरत्नमयिवेविधोः प्रभाभिराश्रयानसिद्धो गतरायणे अत्र
नेत्राग्निबलात्सर्पिष्हतेः प्रासायाङ्गभावपः प्रतिबंधकः संभावनयोपनिबद्धः सिद्धतया

अ॰२॰ यथा डाहरूपसंगो अलिआणणेनपसेहरास्स ससिणोज्जोहरसरिसलिलभरेणासम विहडाउ
पति अत्रदाहरूपहेतोः आमैागंगानलसंसर्गात्रिहतिः यथावा नन्वेस्भटसिंहनादसभितः स्का
न्वानगजांघिकेमूर्च्छांकामपिलेभिरेसरभसंसवैकजपृकंभिन्नः यत्रसेर्यलवंसमो चन्तनवा
दैरावणाः कारणेनत्रोह्रामरवीविचक्रमुखरः पूर्वोस्त्रयोवारिपिः अत्रमूर्च्छाहेतोः सिंहना
दस्त्रवणास्यागंतुकस्यप्रहृत वरणाध्मिमगनेप्रतिबंधः एवंत्रप्रतिबंध्यप्रतिबंधकयोर्दयो
रप्यागंतुकत्वम् द्वयोरप्यागंतुकत्वमुभ्रहम् एकविसमोक्रियातिपत्तिसंकीर्णः यथा ॥
ननुतांडवडंबरव्यसनितोदेवस्यचंद्रीपतेः स्फोतिस्त्वस्यविशालभालनयनोद्भूतेनमस्कृम
हे यत्नेजः प्रसरेणशोषमधुरापिहंतागमिष्यत्त्वणोदनःप्रज्वलदौर्वरारूमतन्नाभ्यसोभविष्य
न्नचेत् अत्रतांडवत्वाणेनयनज्योतिरुद्रेकस्यशोषहेतोरागंतुकस्यानवंतेमानेवानलसंग
नेप्रबंधः उभौयदिव्योम्निपृथक्प्रवाहावाकाशगंगापयसः पतेताम् तेनोपमीयेतत्तमा
लनीलमामुक्तमुक्तालतमस्यवक्षः इत्यादौचहेतुप्रतिबंधाभावेनसंभाव्याः क्रियातिपत्ते
र्दर्शनात्रविषयापहारः नचनेत्रानलादेः कारणस्यसद्भावोपिनयनादेःकार्यस्यानुत्पत्तिरि

दि॰

डुपभासन्निधानादङ्कुनिमित्तामव्यविशेषोक्तिमवोन्यापयनीत्याशंकनीयम् वैकल्यप्रतिबं
धविरहितस्यैव तन्त्रः कारणत्वेन प्रतिबंधसन्निधाने कारणस्य सद्भावाभावात् अत एव तत्सा
मग्र्यपि कारणे कार्यानुत्पत्तिरनुपपन्नतया विरोधगर्भत्वम् इह तु प्रतिबंधकवशेन कारणा
भावादनुपपन्नयोगात्र विरोधसंसर्ग इति प्रातीतिभेदात्सिद्ध एव भेदः प्रतिबंधवशाद्याते
फलाभावे विरोधधीः यत्नास्तित्वेन प्रसङ्गो विशेषोक्तेः पृथक्कृतः। अत एव प्रतिबंधकसद्भा
वेऽपि कार्याधानसमर्थतया अविवक्षितत्वेन शक्त्यादप्रातीतेस्त्वाशंकायाः स्पिवैलक्षण्यम् स्थितस्या
प्यापत्तिः प्रमादेशाः हेत्वंतरादित्यनुगतम् स्थितिश्च प्रवृत्तेर्निवृत्तेर्वेति द्विधा सती प्रवृत्त।
प्रवर्तितत्वनिवृत्तनिवर्तितत्वभेदेन चतुर्धा नैव तत्र स्थितिनिमित्तस्थितसमर्पितस्यावाप्ति
वृत्तस्य निवर्तितस्य वा निवृत्तिः प्रवृत्तिश्च प्रमादेशाः क्रमेण यथा अंगापअन आइस्मि कि।
मिग रुइमरुमरुअविलायोहि अअइपणोल्लहमइमाराइ आइविपिआप यथा च उच्चअंगे
त्थेनी इत्तंगामसम्मणोहस्सारहराडमितिडइरेणमअणउहोहिइमक्काइ अलंचणोचंरे पूर्वत्रांग
लघुत्वसमानगरुत्वस्य च प्रवृत्तस्य मधुसरविलाससनिमित्तकोपोरवलाघवापादानप्रति

अ॰ १॰ पादानन्दानानिष्टत्विरस्मिन्निति अत्र च गुणोऽलंकृतत्वं लयोऽस्य गुणत्वमिति विपर्ययश्चाया संकीर्णा
९ नापि उत्तरयवलांचनस्य प्रहृतस्य निष्पत्तिर्नैव विभ्रमाच्छादनस्य तेन संभाविते तत्प्रतिभालिंगित
8 त्वम् एकाक्षराणि विरूपप्रश्नविसदृशे विनिष्पत्ते श्लेषे गुणे श्लेषो महासमुद्रावा गुणेन तिनेचोऽत्र पुरमि
अत्र प्रवर्तितस्य च्छिद्रस्य गुणप्रकरणस्थत्वेन निष्पत्तिरूपनिबद्धा न विरुद्धविषयप्रस्तावे हस्ताङ्केऽस्मा
निर्वाणपकमपराणामिष्टविजयश्रीमंकलागमस्यैतामोवोक्तमवशेन प्रहृतिः लावण्यकां
तिरमलामलिनाय्यमाभृद्दीनामासाखीति विलिखनन्नुपत्रलेखाम् अत्रैकेशयस्तु नरिमागतेऽ
विवप्रभाधिकतररुचनरत्नकौमौले यत्र पत्रलेखालेखनस्य भावेन लावण्यायास्सस्य निवारि
तस्य प्रतिमेंदुप्रभामत्वेन प्रहृतिः अत्र चैकस्यैव दोषस्य निवृत्तौ दोषान्तरोदयात्तत्त्वमपि
उपोद्बलनं समाधिरिष्यते सोऽस्त्र वर्तते षष्ठी चात्र कर्मणि कर्तरि च तेनाश्रितस्यागन्तुके
नाश्रितेनागन्तुकस्य वा करणस्य कार्यजनन प्रवृत्तस्य कारणान्तरेण कार्यस्याधानं तस्य वा
तेनोपबृंहणं समाधिः यथा मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः उपकाराय दिष्ट्ये
चमसे रोमैर्च नगर्जितम् अत्र प्रसादनाय पादपतनाय अस्य कारणस्य स्थितस्य मानस्य ८

निराकरणार्थं कृतप्रयत्नस्यागंनकेन घनगर्जितेन कार्यसौकार्यं कारितया परिपोषणं य
थावा स्वर्णारूहणपरिस्मिमेण कौशपिने विणिस्वविश्रान्ते स्थि अहहरिद्रमणा वर्द्धरेण
सामावोच्छिणा अत्रारोहणपरिश्रमाद्युत्पन्ना: स्वासा: कार्यं हृपाहरिदर्शनेन कारणेनारेणो
पोद्दलिता: अत्र सोपानारोहणरूपस्य कारणस्यापोद्दलनं सोपानारोहणस्यातीतत्वात् प
तस्य नवोच्छिन्नइत्यनेनावगतम् तेन कारणेन रघोगा कार्यसौकार्यमित्येवमादावप्याप
कं लक्षणम् हिंदोलनक्लेवसंदूरीणां नसंबविंदुराणो विनियोपे अनडिपणहाविण नाणसा
हृष्यपुच्छलिय अत्र कार्यभूतानां स्वेदबिंदूनां हारमुक्ताभित्यपोद्दलनम् चेचकटाक्षम
राभिरामरामाम्बाम्भोजपरम्पराभि: इतस्तत: प्रसृमरांसिशोभा बर्मप्रसादाद्धिग्णाम
वापु: अत्र मुखेवरेभोजशोभाया अपोद्दलनं कृतम् स्वर्णलीलाभरणमभित स्फोटयितास्त्रमा
भ: सत्रापद्मावलिम्नगमहृव्यजितत्रमक्लेवे: केलितोभ: कुवलयहृशांमार्गवैकार्यमा
रे पुंवज्ञावं चरितमभित: परिपूर्णं निनाय अत्र विपरीतरते पुंवद्भाव: प्रवर्तित: केलितो॥
भेन स्त्रीसमुचितलीलाभरणत्रोटनेन अत्र मांभोविलासितम्नगमदपत्रावलिद्रावशमक्ले

अ.२. णोपजनेनोपबृंहितः नखलेखिसितासितवृत्ताविहृदोल्लायितमीलनाणद्वले लिखितागुरुप
त्रलेखयोस्तिमिरमध्वनिनेकपोलयोः अत्रकस्तागुरुपत्रलेखाविविच्चितकपोलसंसर्गेण
तमस्स्वरूपस्योपबृंहणम् विशेषस्यान्येनसमर्थनमर्थान्तरन्यासः यत्रविशेषाभिहितः सामान्ये
नव्याप्तिप्रदर्शनेनोपनयासमर्थ्यते विपरीतंक्रियते सोऽर्थान्तरन्यासः इहोक्तोऽर्थोपबृंहकत्वेन कदा
चित्कारणस्य कार्यस्य वोपादानेनकश्चिद्विशेषस्य काऽपि सामान्यस्य। नत्र कार्यकारणयोरुप
पादकत्वेनोपबृंहकत्वे वक्ष्यमाणानीमादेनलंकारः विशेषस्य सामान्यप्रतिप्रतीतिविषदीकर
णोपनयोपबृंहकत्वे सामान्योद्दिष्टानामेकस्यनिदर्शनमुदाहरणमित्युदाहरणालंकारः
सत्त्वोपमामस्तावेद्ववाद्युपादानेनशाद्वडहाहृतः अनुपादानेनतु समानन्यायत्वादर्थस्यप
वनत्वर्थान्तरन्यासः एतेनव्याप्तिप्रदर्शनरूपंसमर्थनंविशेषकार्यकारणानामपिप्रतीतिवि
शदीकरणात्मकं च सामान्यादेहितत्वेनोपादानात्मकं च विशेषसामान्ययोरिति सर्वं चैकलक्षण
त्वविधानाधिगमाभावादलंकारभेदप्रवर्तने विशेषस्यैव सामान्येन व्याप्तिदर्शनेन तदात्मोपाद
नमर्थान्तरन्यासः अयं साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विविधः क्रमादिशाद्याद्युपादानेशाद्दस्तद्भावेनार्थश्च ५

निवन्धिपि: व्याप्तिप्रदर्शनस्यात्तु सर्वपक्षस्याभावेनैव विशेषाभावात्प्रभेदद्वैतत्वम् क्रमेण यथा।
सरलाणामप्यङ्कुष्ठितानामङ्गं न हि दोषेण किंवण ज्ञातिर्नसि हेतोर्हि ध्रुवाज्ञ प्रश्लोकाविलोक्य
णीयपिहितैः प्रस्तुतस्यानलत्वाणस्य विशेषस्य प्रस्तुतस्य सरलानामित्यादि सामान्यरूपोऽर्थः।
प्रस्तुतः पूर्वसमर्थकत्वेनोपात्तः यन्नःपोपादानाच्च व्याहतत्वम् योऽसौ जात्याचरणरहितोऽनुहर
वर्णनामा विद्वेषसंचयनभवनामार्थितैर्निर्मुक्तः पादाघातैः शममुपनयन्धानमारहति।
यो मे वासंगात्किमपि महतां यातिवक्ष्याम हत्वम् अत्राप्तरोरर्कप्रसादादिवयद्राक्रमेणासामा
न्यस्य धर्मकत्वेनोपस्थापितस्य समर्थकं यद्यपि महत्त्वे वा कारणत्वेनोपात्तं क्रोधकर्षणोपदेशकत्वेनोपा
त्तत्वाप्यनेन हेतुलंकारः कारणस्य सामान्यावलंबनेनैव समर्थकत्वेनोपादानात् एवमन्यत्र।
कार्यस्य कारणस्य वा सामान्यद्वारेण समर्थकत्वमर्थान्तरन्यास एवेति विज्ञेयम् तेनामरुक
मणिहिमांशुस्तुक्तामिश्रा सत्तामा अगाहमानारुका अरुणाङ्कुराङ्कुरा इवामानि अद्यैरपि अत्र।
समर्थोपक्रमणस्य विशेषस्य कार्यकारणानि नन्दरदेशभावः सामान्यात्मत्वविवक्षितिशाह।
नयावैयर्थ्येण समर्थकः विधायसमुत्तलमतकेन कंववर्षदेवानामसमरूपसमर्थिनाम अत्र

ग्र·१० र्वेनामर्थांतरं नातिविडंबनं ह्यानडिन्यल्लवचेचलाः स्त्रियः अत्र विधर्मीणां सामान्येन समर्थन
मू कश्चिदध्यवसायगर्भोपि भवति यथा उदिते भास्करे कापि गम्यते तिमिरोत्करैः तेजस्वि
10 नमन्तालोक्य प्रभवंति मलीमसाः अत्र तेजस्विमलीमसरूपोर्थो भेदेनाध्यवसितः सामान्य
रूपेवे धर्मेण समर्थकः एवं सामान्यस्य विशेषसमर्थकतायामर्थांतरन्यासत्वे विशेषस्य वि
शेषांतरसमर्थनं प्रतिवस्तूपमादृष्टांतयोरेव विषयो नार्थांतरन्यासस्य ननु अथवा ना
वियमेत ह्दहति हिमानी हिमूमिरुहरश्मिमासै विशेषस्य विशेषांतरेण समर्थनेनान्यारूपेण
ण्यार्थं भवतीति न वाच्यम् चित्रत्वस्याभिहितस्याथवा न चित्रमिमादिनन्मूलेन नाभिहित
समर्थनासंभवाश्च अतएव विहितनिषेधादेवमादौ निश्चयालंकारहेतुकमेव चारुत्वं ना
र्थांतरन्यासात् जिदोमदोणाङ्कोबिणाङ्कोइबिमधहागुणाविमक्को कीरसमुद्देविविमि
र्घ्रयणाविब्विसहरमिरव गुणानामेव दोरान्माहुरिभुधौनिब्रुप्यते असंजानकिणक्कपःम
र्विसप्पितिगोगंडी इइत्यादौ पुनरुक्तं नीत्या सामान्यविषयायाः प्रतीतेः समर्थमणाविधूर्मणे
चविशेषेणाविषदीकरणेऽवतारणस्यैवार्थत्वम् कार्यं विनाधरन्यस्य विशेषस्य यदन्यतो १०

पादाने हेतुः सोऽर्थान्तरन्यासस्य सामान्येनेतरस्य तु सामान्यस्य विशेषाद्विषदीकरणं विधीयते
यत्र अर्थोदाहरणस्यानन्तैवादिप्रयोगविरहेणो निर्विवेकः सर्वथाऽसंभवो संभवो वा व्या
प्तिः यद्यत्र समग्रपक्षावलंबनेपि कस्यचिद्धर्मस्य संभवो संभवो वा निबध्यते सा समग्रपक्ष
व्यापना व्याप्तिः यथा वर्जनीयो मतिमता दुर्जनः सख्यवैरयोः श्वा भवत्यपकाराय लिहन्नपि
दशन्नपि अत्रोभयोरपि पक्षयोर्वर्जनीयत्वोपपादनयोः संभवः यथा वा भूभारोद्वहनाय वारा
न जटावंधाय वा श्रीपतेर्निद्रालोः शयनाय वा पुरस्ववंशस्य तान्मानमुद्भावयन् यः सत्तां सनिधिं
निद्वप्यफणिनामग्रेसरः सोऽप्यहो पाताल प्रभुरस्मि कर्मपुरुषो हन्त्वित्यहं तां जरः अत्र भूभा
रोद्वहनाद्यनेकपक्षाश्रयणोपि परवशत्वस्य संभवः यद्यपि चैवमादौ साकल्यसंभावनात्तथा
पि संभवस्य सर्वपक्षव्यापना व्याप्तिरेव प्रधानम् न हि तत्र सर्वपक्षव्यापने प्रयोजकम् असंभ
वे यथा । आसीन्नसस्य समन्तकस्य रपतिः संग्रामसंदर्शने सेहे तत्र न गाढपीडितपतद्वीका
रन्त्रैस्त्रकः आद्व्ढस्फरवासंगरणारमत्कद्देभगंपत्रदानेनाप्येष पलायनप्रणयिनाहूरे।
समन्तात्तिः अत्रोभयथापि संग्रामासंभवः अत्र च यद्यपि स्फुरवारणरोहादिक्रपस्य प्रयत्न।

अ.२. स्याविफलत्वाद्विचित्रालंकारस्तथाप्युभययथाप्यसंभवस्यैवाकार्थीभूतत्वेन तत्संकीर्णता।
॥ ग्रामेः यथा च बाणेणनाऽऽरुणिविकत्वेइनासीपुरगेणाविंदोडाचलिडोजद्याइभावराइथाण
जहराणकअर्थिग्रावलेइ अत्रहयोरपिपत्वयोरात्तदर्शनासंभवः यथा च यद्विस्मरामितत्व
गी जीविनाशाकुतोमम यदिविस्मरन्यतीवामिनी विनयमनेनकिम् अत्रस्मरणाविस्मरणा
पत्तयोनिवृत्तेरभावः एतेषु शोभवोर्णाद्वगम्यतेशाद्धोपात्तयथा अनिष्टेदर्शनेनकेडाहेष्ट
विच्छेदभीरुतता नाहष्टेननदृष्टेनभवतालभ्यतेसुखम् अत्रदर्शनादर्शनयोस्तत्त्वसमाला।
भः अस्मात्सविलपत्तेषुसंभवासंभवस्थितिः तत्समग्रपत्तेषुनत्वमग्निर्विवक्षिता अत्रा
त्वेतेस्वमादेनदिम्यसेग्रामसंदर्शनत्वाम्यभावात् नोचेद्ग्रामित्वत्वलमेवाततस्मायामेः
प्युडाहृष्टदृत्यादिष्टमिति विवेकः साधनात्साध्यप्रतीतिरनुमानम् यत्रासतीनोर्थस्या
पर्थेनूपस्याधनाख्याहेनार्थेनावाहतेनस्वयमनुगम्यतेतदनुमानम् क्रमेणयथा चंडी
शाकोदंडमवाप भंगसत्यप्रभावाज्जनकात्मजायाः जगामरामस्तदसन्निधानात्तेवदंयदा
खिडलकर्णकेपि अत्रचंडीशाकोदंडे प्रतिज्ञानकाः कारणंतसाध्येनहिद्युकस्यरामसंदृयत्र ॥

षिताद्दृष्टाकार्यानुपपत्त्याऽदृष्टाद्दृष्टापिकार्यानुमीयते तथाचयसेदृष्टयन्तुषिक्तं ठितत्वं सकर्थं
चेडीशाकोदंडभंगं कुर्यात् यथा च। -- तावदपांगकेलिवातायनैवसति कामुकलोक
पालः कर्णावतंसकं स्मेरोपनिबद्धवाससेवापरोयदि दृष्टह्रदयद्गायनोयम् अत्रगायनमेव
द्रूपकार्यदर्शनान्नेसेवनीयकामुकलोकपालवस्थितिः कारणरूपानुमीयते अत्रचययपि
मृगयाद्याः संबोध्यमानत्वं तथापि न परार्थानुमानरूपो ह्येवालंकारः स्वयंप्रमाणान्तरेणाप्र।
तिपन्नं वस्तु परस्मान्नवगतं प्रतिपाद्यते तत्परार्थानुमानम् अत्रतु मटसेवकदर्शनात्कामु
कलोकपालावस्थितिरवगतेति प्रतिपत्तिप्रतिपादनत्वं न तु परेणानवगतस्य स्वयं सपत्ते घस्य वस्तु
नः प्रतिपादनम् एवं च वस्तुप्रतिपादनस्याविशेषाभावात्परेणानवगतस्य प्रयोजकमिम
नुमानमेव एवमुदाहरणान्तरेष्वभ्यूह्यम् परेणाप्रतिपन्नस्य वस्तुनः प्रतिपादनम् परान्त
मानत्वपोहि हेत्वलंकारेष्यते यथायं प्रतिपन्नोऽर्थ इति यत्र निवेद्यते तत्रानुमानं तेनस्मात्
प्रतिपत्तिनिवेदनमिति संग्रहः अनयोश्चहेत्वेर्थस्य यत्रादेरूपादानात्काहेसापनत्वम् क्रम
वति एविमर्थमि सङ्कोचिमसोरभप णामस्वविशेणाद्भवति तस्मिन्दिहसम्यावस्या इत्थ।

अ.१. गाद् अत्र नायकदर्शनाख्यस्य कारणस्य सत्वे कार्यस्य शरीरासक्ताख्यस्य विरहस्तावत्तस्योपलंभेनाभावो
12 वसितः अत्राप्यदृष्टवती अदर्शनं ज्ञानत्वान्नत्वाप्येतेन दर्शनत्वयोगोपितमस्माभिरवगत
मितिमतिपत्तिमन्यथायनमेव यथा च। नजानात्यागमसर्वस्वसमाप्तिरितिचेद्विधेयः किंपांडुरा
णिपद्यानितेनस्पष्टानिकानिचेत् अत्रकेषुचित्प्रदेशेषु रक्तत्वाख्यकार्यविरहः पांडुरत्वोपल
ब्धाकारणत्वप्रसरागस्यासंभवोनुमितः उभयत्रापि हि शास्त्राद्यनुपादानात्साधनस्यार्थत्व
म् अत्र च गाथायामुपचारादिविरहेणविशुद्धत्वेपि विच्छित्तिविशेषसद्भावान्महत्वम् अ
येषुत्वतिशयोक्त्यादिरूपत्वेन विच्छित्तिविशेषाभावेनतर्कानुमानवच्चालंकारत्वम् यथा
योयत्कथाप्रसंगोच्छिन्नच्छिन्नायतोस्मनिःश्वसितः संभवतिकिं मतिरक्तत्वचनयाहृष्यपमेह
तत्र एवं हेत्वलंकारादेरौचित्यम् यथैतालहरीवसांचलदृशो व्यापारयंति भ्रुवं यत्तत्रैव पतंति
संततममीमर्मस्पृक्छेदोमार्गणाः नत्वक्रीकृतचापमंचितशिरः प्रेंखत्करः कोपनोपावनप्रत
एवशाममनयरस्मन्प्रसचायंस्मरइत्यादौतन्नैप्रोत्थोत्कुलिखितत्वेनशरमन्यरस्वशरपतनाद्वी
यमेवंपेयपिसंबंधइत्यतिशयोक्तिमूलत्वादलंकारान्तरविविक्तमितिनवाच्यम् परमसायकंलिं १२

गे हेतुः परानवगतस्य वस्तुनः प्रतिपादकं गमकत्वं लिंगं हेतुः परग्रहणमनुमानं वैलक्ष
ण्यार्थम् तेन स्वयं लिंगात्प्रतिपत्तिरनुमानम् लिंगेन परप्रत्यायनं परार्थानुमानं तद्रूपं काव्य
लिंगपरपर्यायैर्हि त्वलंकारः यद्यप्यनुमानस्यैव स्वार्थपरार्थरूपत्वेन द्वैविध्यं तथापि प्रतिपा
दि---------- ण्यप्राधैः पृथग्लक्षितः तथैवेहापि लक्षणम् यत्तु परैः प्रतीतप्रत्यायका
दनुमाना------ प्रतीतस्यार्थस्योपपादकत्वाद्वैलक्षण्यमुक्तं तदसदेतत् तथा हि किं
वक्त्रा प्रतिपन्नस्योपपादकं लिंगमुत बोद्धव्येन तत्र नाद्यः वक्त्रोपपत्तिः सहितस्यैवार्थस्य प्र
माणान्तरेण प्रतिपन्नत्वादाकांक्षाभावात् न हि स्वोक्ताद्वाक्यादाकांक्षा परप्रतिपत्त्याश्रयप्रसंगा
त् नापि द्वितीयः बोद्धव्येनापि प्रमाणान्तरेणाप्रतिपन्नपदार्थः तस्मादेव वाक्यादवगतत्वेन प्र
तीतोपपादनाभावात् प्रतीतोपपादकं काव्यलिंगम् प्रतीतप्रत्यायकमनुमानमिति प्रविवे
क एवानिर्णयात्मकमेव वैलक्षण्यमाभीयः अस्य च पदवाक्यार्थरूपतया लिंगस्य द्वैविध्यं प्रत्या
नां विनयापानाद्दत्तणाद्बरणादपि: सपितापितरस्तां सांकेवलं तन्महेतुवद्दसादैापि तत्स्य
कारणस्य विनयादानादिः कार्यरूपः प्रायो हेतुनैव विद्यावद्रूपनिपदार्थस्यार्थमेव हेतुत्वम्

ग्र॰१॰ वाक्यार्थस्यालंकार्यत्वमर्थवैचित्र्यमित्यनयोर्भेदः क्रमेण यथा वनस्थलीरत्नतु साजगन्ति जगन्मयत्वे
गरुडध्वजस्य श्रियो गतागतेन विभाव्यते या सौभाग्यदेवताः कथं पादहिकेव अत्र वनस्थल्या ज-
13 गद्रत्नकत्वं जगन्मयत्वेनैकारणत्वं प्रपराधो हेतुः पितृदितिजप्रस्तुते वनस्थलीलालनस्य वि-
नम्र नवाचासंभवमात्रेण गरुडध्वजविशेषणत्वेन जगन्मयत्वे तस्य पर्यवसिते पर्यवसानाद्वा-
क्यार्थस्य रत्नगौचित्यम् वृत्तः स्थलाः पवनगन्धमृतिलादिमर्थान्तरमस्यं जनयापारया
मानाङ्कनिरितिवाच्यम् यतो ज्ञापनस्थापितमावत्तः स्थलीरत्नत्वं रूपवाच्यार्थहेतुत्वेन वाच्यो-
पस्कार्यैगत्वाङ्गीभूतया अलंकार्यत्वाभावादलंकारत्वमेव एवं विपरीतीयमानार्थगर्भी-
कारभावेन युतः ॥ संजीविनो सपिविग्रस्त ग्रस्तारक वेदग्रस्तगावावाराससस्तमदः क्षेम-
णकं वागग्रजीविग्रंसाहदस्यादौ कंठागतजीवितत्वादेर्विशेषणस्यार्थे परत्वादिरित्यत्वसर्व-
त्रोक्तं विशेषणतया हेतोरभिधानसंभवाद्वैचित्र्याभावेनालंकारत्वमिति विचारनिपुणाः य
स्य वैशिष्ट्याद्विरूपवाच्यमर्थं प्रति व्यंग्यस्योपस्कारकत्वमिति वेलक्षण्यात्परिकाराद्व्यंग्योपस्कृ-
तस्य वाच्यस्यैव तन्मेव प्रति हेतुत्वात् नस्वतद्रूपेवमात्मकस्य भेदेवमेयः वाच्योपस्कारकता १३

अंगपमसमंदेवपरिकरेत्तेया अंगपाल्लिष्टोवाच्योवाच्यप्रमेवहेतुरितिसंक्षेपः अपिश्रमते
सिवयंस्त्हाणोप्युक्तापिसख्योनविवेदकाचित् मनाहिमानचरसांतरालंयशांतरंगोभग
वानंगः अत्रावेदनेकार्येरसांतरमग्नत्वंकारणत्वेनोपदिष्टंश्लिष्टोपादानाच्छाद्योहेतुः अत्रैवर
मशाब्दस्यजलवाचित्वेनजलमग्नत्वमितिमग्नस्योक्तानवेदनमवितमिति शाब्दशक्तिमूलंअंगपम
भेदाध्यवसायाद्धितत्वेनप्रतीयते यथावा संकल्पजन्मानबभूवबंधुःशत्रुःस्मराण्यानवत
स्मान्तः अत्रबंधुर्लभकांतसंगमसंगमस्त्यायवयबाधे अत्रबंधुत्वशत्रुत्वयोःकारणयोः
कांतसंगमस्मरणादिःकार्यंरूपोयच्छिन्हो पादानेनशाब्दोवाकार्थहेतुः अन्यतोनुपमरूनि
मानत्वंचंद्रपबमरलेकलामयः साकेशोचनकपोलयोस्तलेसंक्रमय्यसमतामवाप्ति अ
त्रामतोमुखत्वेनयनविरुद्धानयनकार्यसाम्यापादकंपलसंक्रमणरूपहेतत्वयोपात्तमितिवि
रुद्धकार्यास्यविरोधीलिंगंयथा हरीहिदपियप्रसमाणवच्चअपलवोफपसमंजत्वमित्तणाहा
माभवमस्तुमिपत्याणस्वसहसंश्लिष्टोगमण अत्रनिषिध्यमानस्यरोदनस्यकार्यात्याःप्रस्था
ननिहत्तेःचलपल्लवाच्छेनकारणांतरेणजन्यत्वमितिकारणरूपयार्थहेतुः अयंवात्रमा

ग्र.२० नहेत्वलंकारयोर्विचारः श्राश्रणीयोयदुक्तमर्गनप्रवशाद्दोश्राराणामपदार्थत्वात्परस्परसंबोध।
नीयत्वाभावेपिपदवाक्यार्थरूपस्यालिंगस्यपरप्रत्यायकत्वेनहेत्वलंकारः यत्रतज्ञानेन
15 नमित्यादिपदप्रयोगमहिम्नास्वप्रतिपत्तिनिश्चयः तत्रानुमानम् क्वचित्परिम्लानंपी
तस्तनेत्यादोस्वपरामर्शानिश्चयोहेत्वलंकारोयुक्तइति अनिष्टापादानमापत्तिः कस्यचि
त्किंचित्कर्वतोयदनिष्टमापद्यतेसाप्रसंगात्मिकानिष्टस्यापादनादापत्तिः यथोक्तपराभुप
गतेनपरस्येतिनसूचितम् अनिष्टापादानमितिणिजर्थपर्यालोचनयार्थादेवावगतेः उक्तं।
चतुविच्छित्तिसंबंधेणप्रसंगमत्रकस्यालंकारांतरस्यलक्षयिष्यमाणत्वादिहापत्त्यभिधानम्
प्रसंगस्यपरार्थानुमानान्तर्गमत्वेनेपिसाधनात्मकात्स्वादनिष्टापादानात्मकत्वयाद्दूषणा
त्मकस्यविच्छित्त्यतिशयत्वेनपृथगभिधानम् तथाचानुमानेहेत्वलंकारांभ्यांत्वनमित्याद्य
भावेनलक्षणैवप्रतीतिः अनुमानादेस्साधनस्वरूपस्य दूषणात्वन्तुषः आपत्तेस्त्वयंकोभेदो।
ज्ञेयः प्रसंगान्नूपायाइतिभेदाः उदा। यदहमपनिर्वातेनयनेनपत्तिनायादि भवामः किंनत
नैवयनेनपत्तिनावयम् अत्रानुपयोगिनायनेन कृपणायदिपसिक्तदस्माकमपितस्मिन्यते ५

स्तमितं प्रसक्तं यथा च माहोहितनरुणि देव दिरेण आओत्तिमाणामस्यादिश्रा अस्माद्धृसंवि।
हगीगऊेविश्विय प्रवानिष्ठस्वविरहागनेर्गतस्य पुनरागमनापाद्यनात्यतिप्रसवसंकीर्णा
तायथाच। स्वर्णस्वर्णमितस्तनोनरिनरिहावदीयतांदीयतामित्यघाषि हिसोमपालविरह
तंकोपिगभीश्वरः नोचेदात्मभयाश्चलिष्यतिरयान्मेरुस्तनः कप्रजाः कल्लोणीकपयोप
यःकविरयःकाशाःकृतेप्यर्थिनः अत्रसंभाविनाद्यर्थानुग्रहाद्धिरुद्रस्यार्थुपयातस्योत्पत्ति
रितिविशेषालंकारात्र प्राणिनोर्थिनां स्वर्णदानादिसमभिव्याहारोनुग्रहायक्रियमाणेषु
षामेवादिविघटनमुविनापयातायपर्यवस्यतीति कृतेप्यर्थितइत्यनिष्टापादनादापत्ति
रेव वाक्यार्थीभूता तंवेत्संचरसेहृषणालक्षुताकानामदिरंदत्तिना आलेःकंकणभूषणानि
ऊरुषेहस्तोनकाचित्तितिः यस्मैवोक्तिरसाजडाश्रमपशुः किंनामलोकत्रयी दीपस्यावुज
वलभस्यजगतामीशोसि किंब्रूमहे इत्यत्र दिग्गजादीनां नलघुत्वादिकमपितत्र विनका
रितंतनैवैवस्यार्थान्मनीयते इत्यनिष्टापत्तेराधेता देडाहपिकयापन्ननमर्थापत्तिः स्वषकेदं
ङनंभत्तणहपभत्तणमर्थान्तिरमितिन्यायोदंडापूपिका यनेनन्यायेनकस्यचिदर्थस्यापि

श्र.२. ध्यत्वावर्थाद्र्थान्तरस्यापतनमर्थापत्तिः अस्याश्च प्रकृतात्प्रकृतस्याप्रकृतात्तथाविधस्य प्रकृ
तादन्यस्य विपर्ययेणवार्थाद्र्थान्तरस्यापत्तिरिति चत्वारो भेदः प्रत्येकमर्थान्तरस्य सामान्यन्यू
नाधिकत्वेनेति द्वादश भेदाः तत्रापि संभवे संभवो संभवे च संभवा इति चतुर्विंशति अत्रापि शा
ब्दत्वार्थत्वादिभेदाद्बहवो भेदाः दिङ्मात्रं यथा भुजङ्गेन्द्रदण्डलम्भमित्यादि अत्र वपुर्हेम्पातात्प्राकरा
णिकाद्धनाद्धनाद्धनानस्य तथाविधस्यैव समस्यापतनम् अत्र वा समवासिनो लोकान्तरव
सम्भवे लतानामपि तत्सत्वात्संभवो प्रकृतव्यवव्यवस्थतरस्य सिसिदिश्च श्रग्गाडोबिवत्ताण
लइआडे जोष्ठरहरहकरसोबिडोइरणकणाइण आणलोवम्म अत्र चन्दनलताकम्पना
त्प्रकृताद्द्वियोगिनीकम्पनस्याप्रकृतस्यापतनम् नितम्बन्मागशावाद्दाम सकलोपि स्वथाक
रः काशाकिर्नलज्जस्यसमाहितकलस्याशिलीमुखैः । अत्र स्वगात्तीप्रतिव्याप्तिरेकोपमानन्तयोग
तस्य प्राकरणिकस्य तथाकरस्य जयात्तलज्जस्य विकलत्वेन स्मृतत्वे दक्षिणस्याणविडोनाम्बर
अम्बहयोसि अह हि अआइणिका अवाणउवनोसि जाणकाणिहुंवंनाणणा अत्रदाक्षिण्यागम
मेनापि निर्हेतुनिर्भवतिनिषेधं तवानुरागनिबंधनागमेनार्थाल्लोकोनेवव निर्हेतुनिर्भवनीति प्र १५

कृतास्यकृतस्योपादानम् हारितेणागमनोपत्तयोवाच्यसङ्गावागमनस्याधिकत्वम् एतानिसं
भवेसंभवस्य असम्भवे असंभवस्य यथा सभशनिशातवज्राधारा विहरणसुवर्णपादप
लवेव अपिनयनिपुणाहूतानादसुकृताम्यकृतस्यप्रसादशीलसोमदेवहुतानन्तस्यनस्या
वगमात् नयनिपुणेषु श्रियस्थिरतासंभवे प्रमादिषु स्यासंभवः एको विकाद्रामरोणादे
इ गेहं पशाहितेणवंनोकाननेणवाहातलिम लोअणेः नअलेपि अअमा अत्रैकस्यकुलस्यार
स्यदत्तिणवलनाङ्गमनासंभवे हयोरपिलोचनयो स्तयाविषययोरर्थादसंभवइति न्यूना
दधिकस्योपादानम् अर्थो यथा लंबडेअंगणामहवीणदारुणलाडोन्ना आवआमामोपुत्र
पुलोअणेविहिहइवरोणा अत्रपाण्डानां ग्रलकनत्रिहुसैवानामआदिहरापात्तसिस्यर्थो
दवगम्यते यस्माच्चकेनविहरिहितम् दंडभत्तणेनाहयभत्तणावगतिसंभवति सदसेश
नमिति वन्यूनस्याधिकेनभावान्तसिद्धांन्यूनस्यापिसिद्धिरितिसंभवोनुमानेनभवतीमन्तुमा
नमेवालंकारोनसएषगर्थापत्तिनामेतिनदसत् समान्यनाद्धार्थान्तरपतनेसंभवाभावात् न
हियथाधिकेन्यूनस्यसंभवस्तथान्यूनादावधिकादेः दंडापूपिकेतिचसमानन्यायतयाउप

अ॰२॰ लक्षणमिति समस्तनयोरपि परिग्रहः कस्मिं प्रमाणे तद्वितीयमन्तर्भवतीति ताः किं कमनवमार्ग
नेष्टकष्टकल्पनाकथंतनं केषि ऽविभावनो विभावनोपायं तर्को हि प्रमाणस्योपकरणं न पृथक्
16 प्रमाणं इदं भक्षणोत्प्रेक्षाणामपि भक्षणानुवितेनन्निमित्तं इदं भक्षणोऽपि भिन्नदेशावस्था
नादिनाकेनचिन्निमित्तेनाक्षेपो भक्षणस्यापि वाह्वकेलिप्रदेशो राज्ञो निरवानस्याणुवत्सम्भ
वात् तस्माद्दोषविभावादित्रयं तर्कात्मिकाभिवेवानुमानादेः प्रतीतिभेदादिरूपार्थापत्तिरिति।
स्थितम् इदं रूपं नयेन वलनानुमितिसामर्थ्यतो जायते यत्र भावसमसो प्रयाणानुमितो यत्सम्भ
वान्तरतः अर्थापत्तिरलंकृतिरथ गीयते नो लक्षणीयेतस्मात् किं गं यदयं व्युयेरनुमितः सम्भा
वनान्तोदितरतिसंक्षेपः असंभाव्यहेतुफलप्रेक्षणो विधिः यस्मिन्नातिप्रेक्षणेन तस्यानिमि
त्तफलं चनस्य प्रेक्ष्यमाणं पुरुषप्रवृत्तिः तयोर्हेतुफलयोरसंभाव्यत्वं यत्र कस्यचित् प्रेक्षणे सा
विधिः प्रेक्षणमात्ररूपस्य विधेरस्यात्वाभावान्नालंकारतानवाद्यं विधाभासः तथा निषिद्ध
स्य विधानाद्यदेवे विधानमिहत्वसंभावितनिमित्तत्वे पिना निष्पन्नम् असंभावितनिमित्तस्य
विधानमात्रस्य पर्यवसितत्वे न विहितनिषेधाभावान्निश्चयाद्भेदः प्रेक्षणव्यतिरेकाणा 15

वैदाहरणावस्मयत्नविफलत्वस्य संभवाद्धि विघ्नस्य भिन्नविषयत्वे सत्यनन्तदन्तर्भावः ।४३॥
पृथ्वि स्थिरा भव भुजंगम धारयैनां त्वं कूर्मराज तदिदं द्वितयं दधीथाः दिक्कुंजराः कुरुत त
त्रितये दिधीर्षां देवः करोति हरकार्मुकमाततज्यम् अत्र हरकार्मुकारोपणे हेतुके पृथ्व्या
देस्त्रपनादिकसमक्कावसितमसंभावितमेव स्थैर्यादेः प्रेषणप्रयोजकतयाविवक्षितमत्र
प्रेषणफलस्य पृथ्वीस्थैर्यादेरसंभाव्यमानत्वम् नम्रनैस्साधयितुं शक्यत्वात् असंभाविफ
ले यथा शशांकोऽपामलिमानमानयति भोः मा ईर्मषीहवेके मीं त्रेने यमस्य प्रयुस्महरतस्येत
मलानोद्युतिम् वंदं वर्णयन्तत्त्वणाश्रके णशाः कुलवाशलापहके येनदृष्टमहस्महेदशादि
शाल्वहङ्गमद्दोकिताः अत्रप्रेषणफलस्यपणमापणमलीकरणादेनयोगलत्तणस्याश।
कावेनासंभाव्यमानत्वम् यथावा। गजमहस्थिस्त्रवरिसर्धत्वमेणोलोहदिग्रं अस्मन्लह
रलेबालइअसारस्सारेहिमिवरे अत्रानत्नविषयेवचनस्यापनस्यप्रेषणावशेनप्रहसमसं
भवाद्विविडगजेनेवराकीमारणनिषेधेवप्रेषणसंभावितफलम् नवाज्ञात्मोपर्गिगज्ञे
नमानिष्ठत्वम् नवीमारणनिषेधहेतुकनयार्थनीयत्वानन्तविधाभासः इह्त गजज

ग्र.१. लहनंहिक्लृप्तवविविस्फरविज्ञलेश्यादि अंगुहिहूहड्वज्ञ चरिग्रकद्धिणोंग्रम्भणाहयं
हिग्रंग्र अंत्रभावप्रेषणफलत्वेपिरहस्यणीयोनरानुपादानाकृत्नेनादेरनिष्टत्वेनविधाभा
17 समकीर्णता अस्यभाव्यफलोयत्नोवाचिकः प्रेषणंविना विधिप्रांशमभाव्यफलंत्वप्रेषणं
विधिरितिनिर्णयः अन्यनिषेधार्थोमिविधिर्नियमः इष्टान्तानन्तापन्नविधिः सवेहिया
वेव पर्यवसितस्तदाविधिः यत्रान्यकस्यचिदर्थस्यनियमेनत्वानस्यविधानंक्रियमाण
मर्थान्तरनिषेधार्थमपिसम्पद्यतेतदानियमः यत्रोप्राप्तस्याप्राप्तिमात्रपर्यवसितोविधिः अ
प्राप्तार्थश्चाप्राप्तापणांशमन्यनिषेधपर्यवसायितविधानेनियमः सर्वप्रकारस्याप्राप्तस्यवि
धानमर्थान्तरनिषेधमात्रतत्परंपरिसंख्येतिनिर्णयः अत्रधात्वर्थानन्तापनार्थस्याप्रिमस्य
पूर्वकमपिन्तापन्नेपरिसंख्यायोत्रसर्वथात्तानवादर्थस्यप्रसूनपूर्वकत्वान्नपपत्तिः अनएव
प्रसूनपूर्वापरिसंख्येतिभेदोनवाच्यः नत्रयत्नमने उन्नरालकारोहित्रुकोसम्मतेनवस
माणानीत्यानियममेव अयंवनिषिध्यमानस्यशाह्योपात्तत्वार्थावसेयत्वाभ्यांहिभेदः ।
यथा । किंप्रेषणस्यहृदयमत्रयशोनरत्वेकिंकार्यमाहचरितंसमंकृतेननदोषाः किंचत्वत्र १२

निरन्तं विषयाणां नैरन्तर्यानानतिक्रमत्वदपरः सत्त्वमाहविवेकम् अत्र कीर्त्यादेः स्वहृद्भूषणतादि
कं नियमेनाख्यातं न त्वापितं सदन्यनिषेधाय पर्यवस्यतीति यस्यापि निषेदत्वस्यापि उपादा
नम् किमासेव्यं पुंसां सविधमनवद्यं द्युसरितः किमेकान्ते ध्येयं चरणयुगलं कौस्तुभभृतः
किमाराध्यं पुण्यं किमभिलषणीयं च करुणा यदासक्त्या चेतो निरवधि विमुक्त्यै प्रभवति भ
किं भवेन विभवे व्यसनं शास्त्रेण युवतिकामास्त्रे विनयशालिनि वपुषि प्रायः परिहृष्यते म
हताम् अत्र महतां भवादौ भक्त्यादिकं स्वमपि सर्वदैव भवतीत्याख्यातं न त्वापितं कविसमाख्येयं
रकिंलक्ष्मं न नाणा गुणाग्रस्यादौ किं सुखं सकलत्रं किं दुर्गो ज्ञानबलालोकोत्थं इत्यादावन्यवेलक्ष
ण्येन देवगमादेर्वैषम्यादिकमत्याख्यातं न त्वापितमिन्यसार्थनिषेध इति नियम एव न तूत्त
रालंकारो वाच्यः प्रश्नपूर्वकस्य नियमस्योपगमनाभावात् वाणिज्याप्रहार्थिदंताकर्तौ प्रश्ना
णा वाच्यवक्ता प्रजावलनिरालिप्य स्वरोत्तरस्मि परिसंख्या इत्यत्र एवमादावुत्तरात्प्रश्नोन्न
यनत्त्वप्रश्नोत्तरस्य वास्तवाभावादन्यलंकारत्वम् एवं परिसङ्ख्या पंचका बिभ्रम अवगन्तव्यं परज्ञ
स्मिको कोवो को विप्रयोगाण्ह त्वं कीस प्रश्नाणामोसत्री इत्यादौ मालिकाख्येऽनन्तरं वाको वाक्यं

ग्र० १० वाविच्छिन्नभावादनलेकाग्र एव अतः ज्ञानज्ञापनावलंबेन नो ऽप्राप्तो नियमः प्रेक्षणमवेनय
या अतः इष्यमाणमञ्जि अहिहिरण्यग्रहं हिरण्यम् अपलपन्न मामहि हिरण्यमस्ति अत एवामञ्जिह महसा
मञ्जिहिरिति अत्र वाच्यपक्षेणान्यमपक्षे मन एव शास्त्रान्तरनिषेधे प्राप्ते पुनर्विधिः परिविधिः स
र्वेषामक्ष्यपक्षे शास्त्रान्तरशास्त्रान्तरप्राप्त्यर्थः मदीय एव शास्त्रेण स्वस्य संबाधिनी नित्यं पक्षे
पि रागान्यतया रागो विवेकाभावेन पक्षे प्राप्तस्य वक्ष्य शास्त्रायन स्वस्यस्व शास्त्रा निषेधन
विन सर्वथा प्राप्त्यर्थं पुनर्विधानमिति नियम एवेति सिद्धम् अत एव वाचे नियमे प्रत्यक्षपूर्वकम
नरम् अनेन भूतमवाव नष्टमक्ष्यनन्तरम् तानतानवृत्ताय तत् परिसंख्येति तत्र प्रत्यक्षपू
र्वकता पुत्रकाले नाम नियमः स्फुट इति संग्रहः प्राप्तस्य परिसंख्या अन्यनिषेधार्थमिति विधि
रिति वा तद्धक्रम इहापि पूर्ववदेव यत्र सर्वथा प्राप्तस्य प्राप्तांशपरिहरणस्याप्यसंभवे वि
धानं क्रियमाणमर्थान्तरनिषेधमात्राय पर्यवस्यति सा परिसंख्या अत एव नियमाद्भेदः तथा
हि पंच पंचनखा भक्ष्या इत्यादौ परिसंख्यायाम पंचनखनिषेधपरत्वेन न पंचनखभक्षणक
र्तव्यपरतापि तथा वेहि पंचानाम् भक्षणप्राप्त्यभावस्यान्नियमे तत्र श्रीहीनवहन्ती इत्यादाव ९

वद्यानस्य सर्वथाकार्यतया दलनादेर्निषेधः न तु निषेध्यमात्रतात्पर्यम् अत्र द्यामाभावे विध
मसमाने: अत्र च निषिध्यमानस्य शालूनमार्थत्वं चेति द्वौ भेदौ प्रश्नपूर्वकत्वेन भेदद्वयस्यात्रा
नन्तानेरूपतया सर्वथामाम्बभावान्नियमविधयतया यथोदाहरणम् अथ बहु चरन्तो स्य वा
पयाणोस्मकि नवलन्स्त्रगायूथवीतिन सबलं भुविमलभः परिश्रमो भूत्र त हरिणस्मरणे
श्वापशोभः अत्र मृगमार्गमत्रार्थमटवीमटतोद्वयस्यापि मलभत्वमात्मीयो परिश्रमस्येव तत्त्वम
त्वकथनेन मृगमृलभत्वस्य निषेधः -- नम् विसमासमस्सीमासजोणचाडकारमि
ग्रहि अपणाहृद्रीपोमातिडे ---- णावरकरवालगहणासि अत्र बहुग्रहणकरमसारणा
सान्द्रपतेत्तीनमृत्तापनं दैन्यादि --- नकं बहुमसारणानिषेधार्थम् यथा वा विलंघया
निष्क्रानिव नयसांलीलावतीनां नयनोत्पलानि विभ्रनियमामापि वक्रिमाणमेकमहाकाल
नटार्थचंद्र: अत्र लीलावतीनयनमहाकालगतार्धचंद्रयोः स्फुटं लंघनकुटिलताधारणा
योत्तीनयोरपि तानि योराणांतरभावचापनार्थम् पतेषुतानत्तापनेन परिसंख्यामात्म
घणेन यथा अस्मार्थकरणस्य तोरांहामावेदस्नेह वसिमडे होडिडजरश्चर सपदस्व

अ·२· मुहुर्वंदकनीय् अत्रवक्रमरहास्यत्रकरणे स्वत एव प्राप्तस्य वेदस्य यत्नेषु घ्रणेन तन्न हृदस्ये।
19 स्त्रार्करणस्य निषेधार्थम् अत्र चासंभाव्यफलत्वेन प्रेक्षणस्य विधिसंकीर्णतापि शिथिली
कृत नूनीवाशायस्मिं कोपेन्न सद्भवि निमुक्षिरांसि सत्व्यानि यन्नेषिन नतिंत्र्पाइमारोपचत।
च्युतिरिकल्पंषनत्वभत्तणवक्रिरोननिपत्नंत्र्नो विरुद्धत्वेन पातिकत्वेन योगपद्यासंभवे
न पत्नेष्यत्तानत्रापनस्याभावान्नियम एव न तत्परिसंख्येति मंतव्यम् अविरोधेन युगपत्प्रा
मयोर्विधिरेकः अन्यो निषेधपक्षस्य नियमस्त्वनयोर्व्याप्तिन इति विवेकः प्रत्यापत्तिः प्रति
प्रसवः निह्नुतस्यार्थस्य पुनः प्राप्तिः प्रत्यापत्तिः सा प्रतिप्रसवालंकारः यथा। विभिन्नव
र्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरंत्या रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिन्यिरे वंशक
रीरनीलैः अत्र निह्नुताया रुचे रत्नकांत्याकारितत्वेन निह्नुताया पुनः प्राप्तिः यथा च यत्र
गेस्थरफणामनहृदलत्वस्मरेणतनलिनापि सर्वतः आर्द्रतां गजमदांबुभिर्गिनाभूमिरप्यधिक
मापगौरवम् अत्र निह्नुतस्य गौरवस्य मदांबुवशात्पुनः प्राप्तिः कांत्या विलिप्तानि विलो
चनानाममापाटलानामतिरोहितेन सकुंकुमानीव पुनर्भवंति यस्यारिनारीकुचमंडलानि। ५

णादावस्येतादृसंकीर्णतासज्ञेया यथाच जगन्नीणडइव लवंदणावबलप्रणेविरनक
णीणचिंतितास्यसपस्यइकालेयणपक्वाग्रजणस्य अत्रातिबलदशायांप्रहृतस्यलन
चिंतनस्यार्थावसेयनिहृतकस्यनाकरणेप्याविर्भावः एकस्यचयवलस्यनचिंतनस्यबाल्य
नाकरणद्वयेनैकस्मिन्क्रमेणभावात्पर्यायसंकीर्णता यत्रगेयरमेणादावस्यादन्यहरिष्यमा
णानुसारेणचपर्यायस्यविविक्तविषयतानामन्योन्यमन्तर्भावः यथाच द्वारंवेत्रिभिराहृतेव
हिरपिमकलितवगंडैर्गैर्जैरेतः कंचुकिभिः स्फारेमणिवेरयासिनाभूमयः आक्रांतेशयने
नहिद्विषोमंदिरे राजन्नेवविचिंततनमणायिनीभूमेपिराजस्थितिः अत्रराजमंदिरस्यभूतानां
नानासमर्थ्यावसायिनायांवेत्रिगजादिनिहतैनोभ्यन्नेपयमगतेकारणाभावेकार्योयाभुतः
अनुतेरूपनिबंधाद्विभावनात्संकीर्णता नानाफलप्रयुक्तः प्रयत्नस्तत्र अनेकस्यफलस्यत
त्तत्याप्राप्यस्ययत्रप्रयत्नंप्रयोजकत्वंतन्नेयम् प्रयत्नस्याप्रत्यायारात्मकत्वेननविचित्र
लंकारभेदत्वेनविगणितम् नस्यहोच्छादेतकस्यप्रयत्नस्यैवफलादिकंरूपम् इदतिवच्छा
भावेपिप्रयत्ना त्तस्यकार्यहृयोत्पत्तिः यथा यस्यासमंसमरकर्मसिद्धत्तमोणेरीषद्यंफणि

ग्र.१. भिन्नापि वस्तुनः यतः कृतिनेत्रनयनकबंधस्तं द्रष्टुं कृतो नाथ महाभटसिंहनादः अत्र
20 रसोवशेन नेत्रनिमीलनरूपस्य प्रयत्नस्य दर्शनश्रवणाभावयोर्योगपद्येन तत्र यत्नानव
म् यद्यप्यत्र नेत्रनिमीलनरूपः प्रयत्नो रसः कृतोपमानं निद्रायमाणं क्रियमाणोऽस्य दर्शनाद्यभा
वविषयत्वेन तत्रत्यस्य युक्तः तथापि नूनं निष्पन्नत्वेन नोत्पाद्यमानयोर्दर्शनाश्रवणयोरेकस्याप्य
माभावान्नुलस्तद्यौगपद्यस्यात्र योगस्य संगताभवत्येव तेनाप्रयोजककफलनिर्वृत्तिरत्र बंधा
दिति विशेषालंकारेणास्य दृष्टान्तस्य संकरः एवमन्यत्रापि विवेच्यम् यथा वा तद्दर्शितं जगद्भिक्षा
प्रभृति अपारदृष्टस्य मोक्षदफलम् इति असंदृशा अविभाग अपरिकल्पबलि ग्रामदृष्टकिन्नी अत्रप्र
कारभेदेन निरोधो मार्गवेशस्य च निवारितेन यथा वा प्राणत्राणसमर्थ प्राणाणामुद्धृताध
रविहितअयस्य अंगाणाप्रमअवरिमोरोहिद मदबलतो दिरे अवलभदर्शनाद्विलोचना
विभिरविषयस्यानंदारैर्युगपदुपयातिः यथाव अवडक्ति पेक्षि आमाकरसमाहानलपुलोप
हसोविम्बहिहहोहिरतवपिंसडाकलिजिदिसि णादसगाकअगाहताडणादिप्रदावपीड
णाणशरोमरो अवरदअं सोसंकोर्के अकुभिअर अनयोर्जन्तविलोकननवस्तनादिप्रयत्न २०

द्वयस्यापि समसदर्शनत्वात् तावद्धारणे दोषः ते चेन्निपुणपतत्स्य तथाभवत इति नानाफलत्व
म् द्वितीयस्मिन्नन्तरे दोषयोरेककारणजन्यत्वे चिंत्यमपि अत्र च योगपद्येन फलद्वयस्य तस्य तयो
रन्ते: समसख्याद्युपरितो हितत्रसमसृष्टीयमानयोरेकप्रयत्नकार्यत्वं प्रयोजनकम् क्रियाणां व्या
पारस्य प्रयत्नजन्यत्वाभावात् विदलितमकरारिकृत्वं तत्व बलमिदं मामप्रिमलं च प्रबल
मखिलानि तराधिपमलिनानि चेतांसि ज्ञानानि इत्यादौ कार्यकारणभूतयोर्गुणयोस्समसृष्टय
दर्शनात् अत्राविबलविमलत्वं बलमवमलिनत्वेकारणम् क्वचित्समसृष्टयेन संकरेण दो
षः प्रसंगात्स्यादथः प्रसंगः प्रयत्नस्यानुषङ्कम् यत्र प्राधान्यात्केन चित्फलेन कस्यचित्प्रयु
क्तस्य प्रयत्नस्यार्थान्तरकार्यकारिता प्रसंगाद्भवति सप्रसंगः तत्रायं तृतीयो विशेषः तथाहि
इह कुत्रचित्तस्य तयोर्द्वयोः फलयोः प्रयोजकत्वम् क्वापि प्रवृत्तिसामर्थ्यादिविषयप्रयुक्तोपजीव
कत्वमेव तत्रायुक्तत्वम् द्वितीयः प्रसंगविषयः तृतीयस्य प्रयोजकभूमिसमत्विशेषालंकारस्तृती
यभेदागमम् एवं चानन्निषण्णतयाप्यत्र फलान्तरमुत्पद्यते तत्र विशेषः यत्र तु चिकीर्षितमपि प्र
संगात्संपद्यते तत्र प्रसंगः फलान्तरस्य निष्पत्तिश्चिकीर्षाविरहेऽपि या सविशेषश्चिकीर्षायां

प्र·२· प्रसंगस्तत्तत्तः स्वयमिति अत्र भुक्तासु इह हरिचंदनपंकचर्चामाणिक्यहारवलयादि च प्राक्रवधाः।
२१ योऽभूद्दिवापतिवियोगविषाददंभोज्योत्स्नाभिसारपरिकर्मसनक्रमासीत् अत्र वियोगदुःखना
टनाय दिवा प्रयुक्तस्य चंदनचर्चादेस्तदेवमभिसारिकाकर्मत्वप्रसंगाज्जातम् दिवसेर्चनप्रयुक्तो
दीपो निशि दर्शयेत् प्रसंगेन अर्थान्तरन्यासनयाद् हरिचंदनचर्चाफलांतरस्फुरदिति परिकरांको
अत्र च कालभेदेन प्रसंगः तुल्यकालत्वे यथा एकत्र कार्ये गुणिनो नियुक्ताः कार्यांतरं द्वागपि सा
धयंति स्त्रीणां हि केशाभरणानि हारापयोधरानप्यभिभूषयंति अत्र स्तनयोः स्वस्य भूषार्थमले
करणप्रयुक्ति स्तामर्थ्येपि केवशोभाप्रयुक्तेन हारेणैव नयोरपि तन्निसिद्धिरिति योगपद्येन त
स्तलस्य कार्यद्वयसंपत्त्यभिधानात्प्रसंगः ततोऽङ्गवस्त्रवर्णनालेमरुत्तरंगेस्समार्जितोमदप
यः प्रकरणोलिस्वा नम्रीभवन्निभमस्तकोयदिह खजृंभसिंहरविंदभिरूपलक्षकरुते चरिचीम् तथा
प्रत्यग्रचूतांकुरकर्णपूरेशोभैककाण्यायतलोचनानाम् भोगस्तदा ब्राणवशात्प्रसाधूदयोगा
लीलावसनेःस्मरस्य अत्र नमनावतंसनयोश्चिकीर्षितयोर्विधानेनाचिकीर्षितस्य परिज्ञाप
कारोपभोगात्मकस्य फलांतरस्य निष्पत्तिप्रतिपादकात्स्फुटैव वा चोयुक्तिरिति विशेषालंकार २१

एव विरुद्धयोस्तुल्यत्वे पाक्षिकत्वं विकल्पः यत्र द्वयोरर्थयोर्विरुद्धत्वात्समुच्चयाभावेन तुल्य
बलत्वादेकस्य बाधासंभवाद्विषयैकतराकलनेन पाक्षिकत्वं स विकल्पः उदाहरणम्।
विश्रम्य हि स्थैर्यं नयाम सग्रामणीललनाबिम्बाधरे हि अग्रस्य दृढ संगसंगमो वा मः सुवा कोविदा
मत्तो अयमद्य नसेनापरसो भयथापि निर्वृतिर्मेऽस्तु प्रियसंगमयो तुल्यत्वेन तत्प्रबलयोर्विरु
द्धत्वाद्विकल्पः ननु संभवद्द्विरुपायद्वयकथनान्मरणादेराशंसनीयतयानुपादानाद्विकल्पा
भासः यथा वा निंदंतु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवंतु लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् अ
द्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः अत्र निंदास्तुत्योर्द्वयोर्वा
पर्यायेण निष्पत्तिविनिर्णीतिर्द्वयोरपि पाक्षिकोऽभ्युपगमः कृतः न चात्र निंदास्तुत्योर्योगपद्यमिति
वाच्यम् नहि एकस्मिन्काले कर्मणि ग्रहणमनयोर्नीतिनिपुणेन निंदास्तुतिक्रियैव किं तु कदा
चिदभिमानाद्यनुसारेण प्रवर्तमानस्य निंदास्तुती तत एव न समुच्चयो वाच्यः विरु
द्धत्वे यौगपद्याभावात् नापि निंदा लक्ष्मीगमनादेरनिष्टत्वेन तत्समादावेव तात्पर्यं विवक्षया
विकल्पाभासः मार्यवर्णनीयेऽर्थे निष्पत्तिनिमित्तमेव न तुल्यतया विवक्षितत्वात् इत्यत्र शोभा।

अ॰२॰ मूर्ध्निवसन्नस्यशान्त्यपरिवापाराः कैः स्माभ्यर्णान्तरमंसर्वंस्वधायसांविरचयन्त्वद्ग्रोबजन्वाम्बु
22 धिम् आशाम्यस्ततन्वकोरनिव हैहैंष्णोरघ्योगैश्चवा संस्तूयापिसवेतसांविततत्वेनेतीति ।
कलानांनिधिरितिनकल्पः शंभुमूर्धवासस्याभ्यर्णाद्ध्रस्पर्शादेर्योगपद्येनवस्तुतोभावात्
वाशब्दस्वद्वयोर्विरुद्धत्वाख्यापनार्थः तेनात्रैवधर्मालंकारसंकीर्णोविरोधः विस्मृति अत्र
अणसोऽहं विलासमीश्वर सवणमालंपणामद्दमद्दमहृतः वाअहरंवाऊवलअच्छीसा
म् अत्रभोगमोक्षयोरुद्धरकन्यत्वेनावर्णनीयत्वेनपरस्परविरुद्धार्थत्वात् एकत्र ।
रावलंबनेऽपत्नियुम् अत्रवकार्यविषयोवास्तवोविकल्पोविच्छित्तिविशेषेणोपनिबद्ध
इत्यलंकारः अग्रेगेयस्तरसकवयःपार्श्वयोःदाक्षिणात्याःपश्चाल्लीलावलयरणितंचामर
ग्राहिणीनाम् अत्रैवंचेत्कर्थभवरसास्वादनेलंपटत्वेनोपेक्ष्यन्तःप्रविशासहस्मान्निर्विकल्प
समाधावित्यत्रभवरसास्वादनस्यप्राधान्येननिर्देशात्तदभावेसमाध्यवलंबनोपनिबंधात्
द्वयोस्तुल्यबलत्वप्रतिपादनाभावात् श्लिष्टमुदाहरणम् धर्मयोगपद्यमव्यस्थापितकर
त्वचसमस्तस्यः क्रमेणोदाहरणम् दद्दअसिमिदिःभमितविमलंरंतंचमानसंहद्दपाअपाहि २२

प्रथितस्मितच्छविरिं अत्र जकडि अत्र वल्लभदर्शनाकाङ्क्षणोत्सुकत्वयोर्विमलत्वरक्तत्वयोर्गुणयोः
श्लेषाध्यवसायात्तत्प्राप्तिन्न्यस्तम्भस्य यः किंचित्कोपतरंगितभ्रु विभवत्वावर्मवल्लीति धीर्यदा
जल्पितं धान्यर्यत्नरहितं ज्ञानत्वं दाकाल्पतान् ह्रागच्छतिनाधिगच्छतिरिति संमोहमागच्छ
ति ज्ञाणं वा च्छति मर्त्तेभिच्छति निजोपाये परं हृच्छति अत्रागमनादीनां क्रियाणां योगपद्यं क्रि
याणां च कविदश्ववधानेनक्रमभावित्वमपि योगपद्यम् ननु स्वल्पकालत्वेनैव ह्रागमन
मोहत्वा च्छादीनां स्वल्पकालत्वाभावात्काधिका प्रतिशायनादिकाधाभ्रमणागमनं स्थानो
दिना तु सहभावइतिशेते भृष्यतीत्यादावपि नैरन्तर्यमेव योगपद्यम् येषां वल्लभयासहत्व
णमिवतिमेतपात्रीवते नेषां शीतकरः शशी विरहिणां त्वल्केव सन्तापकृत् अस्माकं त्वत्र
वल्लभानविरहस्तेनोभयभ्रंशिना सिंहराजन्नरदर्पणोक्त निरंशोनो स्मान्नवाशीतलः । अत्र शी
तलत्वोष्णत्वयोरभावः साहित्येनोपनिबद्धः प्रभामहत्याशिवस्पदवदोपरिविमार्गप्रयवत्रि
दिवस्य मार्गः संस्कारवत्त्वेव गिरामनीषिणया सहत्वम्भ विभूषितस्य । अत्र भूतत्वविभूषित
त्वयोर्गुणादिर्गुणादिरूपत्वाभावेन धर्ममात्रयोः योगपद्यम् एवमादेशेच धर्ममात्रादेशेकम्

अ.२. यत्नजन्यत्वाभावात्तत्वादस्य विविक्तविषयत्वम् अत्र सन्निहितया पार्वत्या स्तनतवजनने
नत्तपार्वतीमयत्नेन दैवादहं तत्र नायाव पलायमनेत्वमापि पुरुकस्य अविरलविलोल
93 जलदः कालः समुपागतश्चायं । अत्र विभाव्यस्य वियोगस्यागमनक्रियया सहभावः ।
अत्र कामुकजलधरयोर्भिन्नाधारत्वात् पूर्ववत्रैव विषयत्वं बहुवल्लरस्सजातस्य बहुराकरवि
पयद्वि अरहर साभ्र मरगाङ्कितो मिषत्राबद्भुश्च अत्र मिहत्वस्य गुणस्य बहुनात्वेग ।
णाभावेन सहयोगपद्यम् द्वितीयो यथा हरागतवानिति हिजइति क्रोशीति विद्वानि
निद्री णोपायइतिवराश्रितइतिस्वामिंऊइम्बीतिच भूभर्तुर्गणिबांधवस्य भवतः कलङ्क।
समस्यार्थिनां भर्तव्योहमिति प्रसारयहशौ किं वा परैः स्तुतैः अत्रैकैकस्य हरागमनादेः
प्रसादकारणत्वे परिहार्णोन्योपि सर्पयापककार्यकारित्वम् नवास्य सद्योगासद्योगसद्
सद्योगैर्भेदो गणनीयः अनयोः समसंकीर्णत्वाद्रूत्तरस्य विषमगर्भत्वादन्यथा स्यालङ्कारसं
कीर्णतया भेदगणनाप्रसंगात् विषिमयः परिवृत्तिः अन्यत्र दानपूर्वमेवादानं विनिमयः
इहतुकचिदागरएवमपि कचित्कृते प्रतिक्रियान्तिरिति उभयरूपो विनिमयः परिवृत्तिः ॥ २२

गत्वंकत्वेसमेनसममस्याधिकेनन्यूनस्यन्यूनेनवाधिकस्यस्वीकारेत्रयोभेदाः कृतप्रतिकृतो
न्तदोषाभ्यांदोषस्यगुणाभ्यांगुणस्यकृतिरितिद्विभेदत्वम् गुणकरणेदोषस्यदोषविधानेवा
गुणस्यासादनमितिभेदद्वयंप्रथमद्वितीयविषमालंकारभेदविषयम् दोषेचदोषस्यगु
णेचतस्यकृतेकृतिःस्यान्यविहितिरेव गुणेनदोषस्यविपर्ययेवायत्नोचरोसौविषमस्यभि
न्नइतिसंक्षेपः। दोषगुणयोरपिप्रत्येकंसमन्यूनाधिकत्वेनत्रिभेदत्वेनभेदैवपरिवृत्तिःक्र
मेणांयथा यत्रादत्तेनिशिमत्तायेंदुमणिशीकरैः चमोदबिंडबालानांगंडयोश्चंद्रकांत।
योः अत्रसोपेन्दुमणिशीकरैर्वमोदबिंदूनांसमानांस्वीकारः बहुविहूकणश्रवणस्य।
श्रवणदाणेश्निनगासर्धद्विवोजश्रहिलिज्ञिइणवद्दि पङ्कचलणिचूलीमा अत्रबहुविध
स्यकनकादेरधिकस्यदानेनतुच्छायाश्रवणश्लेरादानम् नमस्विपवयसोजटायुषः स्वर्गि
णःकिमिवशोच्यतेबुधैः येनजर्जरकलेवरव्ययात्क्रीतमिन्दुकरणोज्वलंयशः अत्रजर्जर
कलेवरव्ययादधिकगुणस्ययशसःस्वीकारः जहजहमश्रमहरणंकुणइअलीमाभिवार
णेद्दस्यपतस्ससोधिनरदनहुकसायाश्रममस्मर अत्रमदहरणेनापकारिणोभ्रमरस्यैव

अ॰२॰ गजेन्द्रेणाकर्णचालनैः प्रत्युपकारः कृतो यथा च पद्मोद्भवो विहितपद्मकुलावस्थाने हैरम्बस्था
२५ स्थितनवं रजनीभुजंगम् आदाय वज्रघटनेन करं गृहेष्टैर्लज्जा समार्जि निजगोत्रपराभवोत्थाम्
अत्र करं गृह्णतीव दन्तनिर्माणेन पद्मावमानकारिणश्चन्द्रमसः पद्मभवेन प्रत्युपकृतम् अत्र
नोभयमनेन समस्य करणमधिकेनोनस्योनेन वाधिकस्येति दोषगुणयोः प्रत्येकं भेदद्वयं
स्वयमेवाभ्यूह्यम् इयं च कृते प्रकृतिः क्वचिद्दोषविषये प्रत्युपकार एव पर्यवस्यति यथोदा
हृतम् क्वचित्प्रत्युपकारो नित्यापकारनिराकरणे पर्यवसायी भवति सेन्तमाशाशिशिरश्मि
भिः प्रतिनिशं राहूदयं पाययति पालेयेव हन्ति स्फुटां कमलिनीकान्तिं दन्ति प्रामये मेघाच्छाद
नमिच्छति स्फुटलसत्ताराकुलेचावरेपाम्यसौ विरहोदयाद् पवनेदावाग्निमाक्रान्तति अत्रता
केवलं शशिप्रभृतीनां प्रत्युपकारार्थं राहूदयाद्याक्रान्तत्वं यावदात्मनोऽभिमतं तापादिनिष्ठम् प्रा
र्थम् अस्याश्चकृतप्रतिकृते रवके सैव धर्मस्यान्योन्यनिबंधनतालक्षणादन्योन्यादन्योन्यवस्त्व
नरकरणात्रूपतया भिन्नपव विषयः यद्यपि च परिहृतेः कस्यचिन्मायाम्रा दन्यस्वीकरणेऽक्रमेणो
क्त्वानेकस्य भावात्पर्यायश्चायालिमिति तन्वं तथापि त्यागस्वीकाररूपस्य विवक्षितत्वं स्वभावा २४

स्थगलेकाधरं तथा वक्त्रविनिमयाभावेनैवैकस्यानेकसम्भवो दर्शयिष्यते क्रमेणैकम
नेकत्रान्यथा वा पर्यायः क्रमेणैकमाधेयमनेकत्रानेकस्मिन्नेकत्र यद्भवति स पर्यायः इह क्रम
ग्रहणाद्द्वितीयविशेषसमुच्चययोर्योगपद्यं प्रतीयते तस्माद्विविक्तविषयत्वम् तेन युग
पदेकमनेकत्र चेद्भवति स द्वितीयो विशेषः तथैवैकत्रानेकं भवेत्स द्वितीयः समुच्चयः न चैवा
र्थस्य निह्नुतस्य पुनरागमने प्रसवः अर्थान्तरस्य तु पर्यायः प्रस्तादेशो न स्थितस्यान्यथा सम्प्रा
प्तिः न क्रमेणानेकस्याधेयस्य स्थितिरिति भूमिकाभेदः अस्य चानेकाधाराधेयरूपतया द्विभेद
स्याधाराणामाधेयानां परस्परं वैलक्षण्यमवैलक्षण्यं वेति द्वैधेऽपि चतुर्भेदाः। क्रमेण यथा।
भीरुमरुतं तु रुमहोत्तु मम हाणवि अम्बाचलं सहत्याहत्य स्तबियउ अट्टडक्कार आरढो तिलद्
ग्रेकस्य तिलकस्य क्रमेण सहस्रानेकाधारस्थितिः यथा वा। जीवाद् ग्रहणामिश्र सुरस्त
चकोरविलसत्प्रभ्रमीमीलत्कणाजपंकश्रवणानलावितलकरावाहिविभासाय दिहसं चको।
रविसरान वेवाद्वकेकोइटलवीपिच्छेमणाहन्नादिपट्ठमपञ्चमन्नामेद्दइदि मनणातमा
गयणा असमाउत्तं गमहहरिणंकमणी सिगअणासगाजयसिणवरपरिभमंति अत्थन्ता।

अ.र. करोत्संगाद्विलक्षणोत्पन्नस्यागमनमार्गे स्थितिरिति क्रमवतोराधाराधेययोर्वैलक्षण्यम् प्रातश्चं
द्रमरीचिमिश्रद्युरुचो बालप्रवालप्रभा मध्याह्ने विमलावभासा नसमये सांद्रेन्द्रनीलद्युतिः राधै
25 रुद्धरिद्धितां गमयन्नागा रान्नकाराश्चिरं दन्ताः खडितकान्तकेतनस्य वध्विका परास्तेनव:
अत्रैकस्मिन्नेतद्रूपे आधारे धवलतादीनामुत्कृष्टानामेव क्रमेणावस्थितिः किमित्यपास्याभ
रणानि यौवने पुनर्नयावार्द्धके अभि वल्कलम् वदप्रदेशेषु स्फुटचेन्दनारके विभावरीयषु
रुणायकल्पते । अत्राभरणनिर्हीनो विलक्षणस्य वल्कलस्याधयस्य धारणेन चात्रपरिहृति
रत्नभूषाविप्रयोगस्य तद्हेतुतानन्यस्य सहेतुं नरताः प्रहृतिः पटयधुस्यागनिमित्तकस्त इत्यत
एवं च कार्यकारणभावाविवक्षया विलक्षणाधेयागमेन न विरूपकार्यरूपं विषमम् अविल
क्षणत्वाभावमेव न विसमम् यौगपद्याभावाच्च विलक्षणानामाधाराधेयानां विरूपसंबन्धाद्रूपे
विषमत्वविपरीतो वा समस्य इति विषयविवेकः आरोहावरोहादिः क्रमः क्रमेणोत्तरोषज
नेकस्याचिदर्थस्याधिकस्यानामाधनमारोहः विपर्ययोऽवरोहः आरोहावरोहादिः क्रमेणोपनि
वध्यते स क्रमः यथा तन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूटकेनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा मा २५

गर्णीवसमहृदयं च घलक्षणोयकं चेष्टावावसिवाविपुनः खलानाम् अत्राश्लिष्टहृदयादेकत्वेनैत
राधिकस्य पदस्य कालकूटस्यासादनम् यद्यपि वा त्रैककालकूटमनेकस्मिन्भवतीति पर्याय
त्वयाप्युत्तरोत्तराधिकस्यासादनलक्षणस्यारोहस्यापि केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपादिष्टेति
स्यात्तावता काथीभूतस्याशिथिलिः भ्रमति हृदयावर्तं तावत्सत्वलन्यथकं पराक्रहृदयसंराणोप्ति
क्वाम्बुवीमि वेषान्वेपते अपरपृष्ट्योरालेकपूर्वविरायकवाचिनावचनमपरादिमभुतोक
येममभारती अत्र यदाहर्वस्मादाधाराविष्टमपारोत्तरासाहनेनारोहादिक्रमस्तदापर्यायेणं
कीर्णतायत्रवनिहृतस्यैवाधारोत्तरसाहनेनत्रभृद्रः क्रमः तेनैतयत्कांताकेशसंस्कारस्यप्रथम
स्यपासितं श्यामीकरोति प्रथमं सोऽपि सितं करोति ततः इत्यत्रप्रबंधेनोज्झत्वतोऽस्यपर्मस्यसोऽप्य
पनिहृतस्यैव सितकरासाधनमिति क्रम एव न तु पर्यायस्यापि प्रवरोहः यथा शिरः शार्वं
स्वर्गात्पशुपतिशिरस्तः क्षितिभृतं महीध्रादुत्तुंगादवनिमवनेश्चापि जलधिम् अधोऽधो
गावद्द्वयमुपगतानान्नमधुना विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः अत्रांगादेहत्व
रोत्तरवस्थानासादनम् यथा च ममप्रवृत्ते पदैत अस्मि दारसगाप पटेऽप कममेगासिंग्र

अ॰र॰ सेवसमूहवकत्वेप हत्र त्वेलसामी अत्रसेवकजनसमूहस्य यथाक्रमपङ्क्तिस्थानासादनेनावरोह
26 नस्पर्शेववदायोदेशागमनेन आदिशाह्वादरोह्यावरोहक्रमनितिकाविषयक्रमो यथा प्रथमं पीय
तेहस्थानततोनासिकयापरा अनन्तरं च मनयायत्तोपेषुमस्तगोहशाम् अत्रनासिकादिनापान
ममयेहस्तादिनापानस्यानिवृत्तेः क्रम एव न पर्यायः प्रागस्माभिः पुरान्तनस्वभुजकीर्ति
भिः जितोवोदयराजेन स्वकान्तावदनैः शशी । अत्रकान्तावदनजयवेलायां भस्मजयादेरनि
वृत्तेः क्रम एव यथा वा वयस्त्रिधामित्यवधारितं पुरस्तात् शशिभीतिविभाविनाकृतिम् विभ
विभक्तावयवं पुमानिति क्रमारम्भेनारब्धस्पर्शो विभ्रमः अत्रैकमेव क्रमेणानवद्यमभिव्यक्ते
र्थेकः क्रमः एवं क्रमेणाभ्यञ्जनादेरपि स्थितिः न चात्रानेकार्थान्तरभिन्नस्त्वयमेवार्थक्र
मोवधारणीयः यदेकस्मान्निवृत्तोर्थ आधारान्तरमाश्रयेत् स पर्यायो निवृत्तोन्यक्रमो यो बहु
षास्थित इति संग्रहः यत्र यथार्थं व्यापारपर्यायः क्रमोऽसौ रलं विजनतरायतत्वस्य यथा चरणेन ता
गरस्ते क्रमकेश्यमनो श्रीलासरावदनचुम्बनविभ्रमेणावक्रिमवेशावनवासनिशान्तशास
क्तेरात्मकस्य तपसः फलमयलब्धम् यथा वा स्फुरदद्भुतरूपमन्मतापजलनं तांस्तजनता २९

न्वयविषयम् विपिनामग्र्यजेनखेमनोभूर्व विसमंपरसविताह्रदस्यतिश्च अनयोर्वङ्क्तिमवे
शादीनामद्भुतत्वपत्वादीनां चाभिहितानामनुनिर्दिष्टचूर्णादिभिर्नवमनोभवादिभिश्च क्रमे
णसंबन्धाद्यथासंख्यमिति व्याख्या तस्मात्तस्य चारुत्वविरहेणविच्छित्तिविशेषाभावान्नालंका
रतानयाहि यथोद्देशः क्रमेणाद्यावपरेणपुनर्यदि क्रियते प्रतिनिर्देशो दोषः प्रक्रमभंगा
तः । अथ दोषनिरासार्थं क्रमस्तद्वत्सवर्तते यथासंख्यमलंकारो न सा दोषनिहतिनः तस्मा
न्नालंकृतित्वमस्यैकैकस्य पदस्यास्य यो न रूपतादिविरहान्नेनेदमलंकृतिः एकैकस्य विशे
षस्य सन्निधौ यद्विशेषणम् यथायोगाभिधावाच्यस्सोलंकारस्ततः पृथक् वैचित्र्यविरहान्नै
व मिष्यते च न्यमन्वयोः क्रमेणा युगपद्वापि नहि बुद्धिर्विशिष्यते । प्रस्तुतविशेष्यपदनिकट
एव विशेषणपदोपादानेन नैराकांक्षेण प्रतिपत्तेरस्येवाविशेषः यथासमसंख्येन विशेष्याणां
विशेषणानां च पृथक् पृथगुपादानेऽप्यवहितसमन्वयेन साकांक्षत्वादिति किंचार्थयथा।
संख्यो ख्योलंकारः किमर्थस्य शब्दस्य वा न तावदर्थस्य कालंकृतेन रसादेर्वादिवदर्थस्य क्र
मासंभवात् न द्वितीयोऽनुप्रासादिवच्छब्दस्य चारुताप्रतीतेः तन्नाभिधेयक्रमो येनालंका।

अ.र. रः स्यात् किं तु क्रमेणाभिधानम् न चाभिधानालंकारः कश्चिदस्तीति तेन रोहत्कुलाभिगौरे
हस्तापतिफरैणरत्नपानालङ्कृतौ प्रोद्यद्बालांशुरश्मीर्दिशिदिशिदृशानैरभिरायागजानां ग्रा
सित्राकाशदेशे विकसितकुसुमाराशिभिस्तारकाणां नाथस्त्वत्कीर्तिवल्लीफलतिफलमि
दं बिंबमिंदोस्तथाद्यम् इत्यादौ मूलादीनामभिधानस्य क्रमेणारहणाभिधेयस्येति न क्रमा
लंकारः शाक्यः रूपधर्माभ्यामाधिकां वर्धमानकम् क्रमेणाथ यथा किंत्वद्रं किं नु राजंतिल
कमथ तथा कुंडलं कौस्तुभो वा वक्रं वा वारिजं वेत्यमरयुवतिभिर्यद्दलिहे षिदेहे इर्थं मो
लौ ललाटोश्रवसि हृदि करे नाभिदेशे च हृष्टपायात्तदर्कौ बिंबमथ दनुजारिपुर्वर्धमानैः
क्रमेण अत्र दानवारिवपुषः क्रमेणामरोत्तरस्यार्थस्याविशेषस्य स्वरूपेणाधिकाम् यद्य
पि चात्र दनुजारिपोरर्कबिंबस्यारोहावरोहप्रतीतिः तथापि न क्रमः स्वरूपाधिकास्य संभवा
त् वर्धमानकादिषु च विच्छित्तिविशिष्टक्रमसंभवादुत्सर्गोत्सर्पक्रमालंकारप्रतिबाधत्वेना
पवादत्वम् अनसीकसमसभंमलवेरदनत्वकचमेचकद्युति ऋयबालतमालमांसलेप्सर
ते संप्रतिसर्वतस्तमः अत्र तमसः क्रमेण निविडतात्मधर्मोपचयो निबद्धः अप्युपात्तस्व २१

स्तनोपि गिरयः स्वर्गोपि शैलस्ततस्तस्माद्विस्वपदं ततः किमपदेसादप्यमनुन्नतम् तस्मा
त्सर्वेनपर्वमात्रहृद्यात्मन्नुगंभगीनितत्कस्मात्पुनस्तन्येवतार्थपदवीं चिंतामणेनन्वेते
अत्र बहूनामुत्तरूपेण क्रमोपचयः उक्तेः कोटरएवकैटभविद्विधत्ते त्रिलोकीमिमामणुष्
ठपरे बिभर्तित्तमपि प्रायो भुजंगेश्वरः श्रीकंठस्समस्तकंठस्तत्रमभवदेवनयातेस्य दाक्षिण्य
णोत्रुपरेषु पौरुषकथाश्लीकरोविदिता अत्र कैटभरिपुप्रभृतीनां पौरुषाख्यस्य धर्मस्योत्क्रम
णोपचयः यथा च । राज्ये सारं वसुधा वसुधायां पुरं पुरे सौधम् सौधे तल्पं तल्पे वरांगना
नंगसर्वस्वम् अत्र वसुधादीनामुत्तरोत्तरस्मादुत्कर्षाख्यस्य धर्मस्याधिक्यमिति धर्मोपचयस्सम
वादन्यैरुत्तरोत्तरमुत्कर्षः सार इति सतितस्मत्सारालंकारस्यास्मिन्नेवांतर्भावान्न पृथगुपा
दानं कृतम् अस्मिंश्च वर्धमाने सारेंतर्भावमेति न पुनरिदम् अनंतर्भूतं सारे परिमितविषयेम
हाविषयमिति परिकरः विपर्ययो वारोहः रूपधर्माभ्यामित्येव रूपेणायमेणाऽवरोहोप्येकस्य ब
हूनां वापचयो वर्धमानकविपरीतो वरोहः क्रमेण यथा आदावंबुनिधिस्ततस्स्वसरसोत
नस्मात्सरः पल्वलं पश्चात्सुकरिणीनतोथविमलं कुंडं ततो वापिका तस्मात्कूतेमवंनेरेवबु

अ.२. लकस्यमीयमानः तणाहृष्टोयेनमहार्णवः कथमसौकुंभोद्भवः कथ्यताम् अत्रैकस्यमहा
र्णवस्यक्रमशः स्वरूपेणापचयः बहूनां ॥ यथा । उद्यगादिद्रिसमौ समसिणोजलणोजलणा
द्विरीयते ऽस्तोबिनभूवेस्क्रम नष्टविरोहंतविस्फुरसि अत्रानेकेषांशशिप्रभृतीनांस्वरू
पस्यापचयक्रमः । धर्मेणायथा । मूर्ष्टिमेघमभवद्घटद्भवकज्जलोत्पलतमालमेचकम्
नम्नगादितिवलपश्यपलस्यतेमालवीविक्रूरकंपितेतमः । अत्रैकस्यतमसोघनत्वगुणाप
मोपचयः अनेकेषांयथा ॥ विपुर्णाम्ब्दधैरन्यैः केश्चिज्जगज्जनितंपुराविधृतमपरैर्दत्तंवा
येविजित्यरणेयथा । इहहिभवनान्यन्येधीराश्चतुर्दशभुंजतेकतिपयपुरस्वाम्येपुंसां
कएषमदज्वरः अत्रबहूनांमहत्त्वाख्यस्यधर्मस्यक्रमेणापचयः इहच्चत्वविंबविदादह
रणाद्दहरणत्वान्तगुणादिनायः पदविपर्ययः स्थितस्यस्यलदर्शनाशंकयानन्यथा
भावोविधेयः संभावनयान्यथावतिशयोतिशयः । क्रमेणोनस्मिन्नुनरस्मिंस्संभावनया
संभावनयावातिशयोतिशयालंकारः नइदंतुत्रेपमसमोमकामिरिस्ववज्जमनासगंसंप्रह
नस्यमापसं अरूपेसंमाजनेडलते अत्रजनमप्रभृतीनांमभावसंभावनस्याशंसितत्वेयदि २८

तत्वाभावंनकरोषि तत्वमाभावंकार्षीरित्यादिनाप्रमाभावादिसंभवस्यातिशयउपनिबद्ध
स्संभावनयायथा। सुअणाणकम्पइस्थिअअअहइर्पइसंविअणाविनइ अइहचिनेइण
जम्मअइहजंपेइलज्जिनइइ अत्रकोपादीनांक्रमेणसंभावनातिशयः यथा च नभवति
भवतिनचिरंभवतिचिरंचेत्फलेविसंवदति कोपःसत्पुरुषाणांतुल्यस्नेहेननीचानाम्
दुःखरहिलवइस्सतिलक्खोडःखेदिदहोइत्थाहीणोलद्धोविअलद्धोच्छिअअज्जइज्जइहदि अ
इंतहरणहोइ इत्यादौप्रियलाभादीनांदुःखेनलभ्यते इत्याद्युक्तेरर्थादसंभवनातिशयः
उत्तरोत्तरस्यपूर्वपूर्वंप्रतिविपर्ययेवाशृंखला उत्तरोत्तरस्याश्रयत्वादिनापूर्वंपूर्वंप्रति
पूर्वस्यपूर्वस्यउत्तरमुत्तरंप्रतिवासापेक्षत्वेशृंखला अत्रपूर्वस्यपूर्वस्योत्तरोत्तरंहेतुकत्वे
कारणमालानयायथा पूर्वपरस्यविशेषणतयास्थापनायोगेनएकावलीपूर्वस्योत्त
रोत्तरंहेतुकत्वेमालादीपकमितित्रयःशृंखलाबन्धेनामीरलंकाभालक्षितालेषुवश्यंखला
त्वपरिहारेणप्रत्येकंनवविच्छित्तिविशेषोस्ति येनालंकारभेदःस्यात्‌यदिवाकार्यकारणवि
शेषणविशेष्यभावादिविशेषाश्रयणेनभेदेनाभिधानम् तर्हितेनोत्तरमायायापेयता

ग्र·२· स्वस्वाभिमतादिसंबंधावलंबनेन शृंखलायां बहवोऽलंकारा उपसंख्येयाः प्रसज्येरन् अत
इह लक्षणस्यास्यार्थं शृंखलैव लक्षिता अस्यां महाविषयायां तेषामंतर्भावोपपत्तेः । अपि च
99 मालारूपकवदेकास्मिन्नत्र बहूनां योगपद्येनास्थितिस्तत्र मालात्वं वक्रमस्थितिमिश्रत
नद्वाभावात् कारणमालाद्यभिधानमसमंजसमेव शृंखलादयो वा न भेदा इति नद
युक्तं उपमादिष्वतिरेकेण कार्यकारणभावाद्यवलंबनेनापि शृंखलायाः संभवात् अ
नन्वोपमादिशृंखलाभिमते विषये उपमादीनां शृंखलया सह संकीर्णत्वम् न तूपमा
दिभेदत्वम् यथा । सलेव जलहरणसेलणव जलणिहीव्व रविणाह जलहीणव ।
पणआलं समुग्गिमणिंत माणिलडो अत्र क्रमेण शैलजलधरादीनामाश्रयाश्रयिभाव
उपमानत्वेनोपात्तः मन्मथः प्रविशति स्म सुभ्रुवां सा कुरंगकदृशां वदनेषु तानि चेतसि
महीतिलकस्य तस्याप चित्तमथ रागपदायौ अत्र मन्मथादीनामन्तरेणान्तःप्रवेशः स
कथं चैवं अपरिहेश्राणाकारणमित्यादावुक्तरीत्याऽकारणत्वम् इमिणा सरएण ससी
ससिणा वि णिसा णिसाइ कुमुअवणं कुमुअवणेण पुलिणं पुलिणेण व सहइ हंसउलं । २९

अत्रोत्तरोत्तरं पृथकभावः आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः आगमैः सदृशारंभः
आरंभसदृशोदयः अत्रोत्तरोत्तरमुपमानोपमेयभावः कलिमनाल इपरोपरामंहिम्
कलिमलं विडंबयन्त्याणि नकनकशलाहिमवती शोषफलावनलश्री अत्रोत्तरोत्तरं पीडनं।
एतस्मिन्नपि चापपाकचन्द्रं बोधयो महीमंडले योयद्वाख्यातनिक्षिप्तेन मनसा सातां तानदाक
णिय सर्वः कोपि जनः श्रियं भगवतीसातां त्वमप्यर्थितमेव वक्षःस्थितानितानि च दिशां पारं
दृशानामपि । अत्रोत्तरं वाक्या बालाहारनया जगद्विपर्यैराम्बाम्पतिः शोषिते एतास्ते
पुनरभूनेयकर्णिकातीवघ्रातैर्वर्हिभिः तेच रहरचहरवर्मवमनैर्नीताः तयंलव्यकैरथ।
स्फुरितैर्विदत्नपितनैर्नात्मोगुणानीरते अत्रोत्तरोत्तरं वचनम् नरतालननालीलाजो
घणासपज्जात्तणेरसापत् नाकलाविलासिधाइ विवधपेरिणामेन रसस्रोत अत्रोत्तरोत्तर।
सोपहासकत्वम् सोयेय अक्कविदपिनत यत्रनोद्यानमुत्तलेनोद्यानं नवरतिलकायाम
यस्मिन्नवाला नासोवलेऽप्रभवति मयाकंदनीलांवुजाना स्पष्टिकनैर्दिशि दिशि सितसर्प
महद्दिक्कटाभिः अत्रोत्तरोत्तरं स्थायादीन्यत्र ध्यानवताटैर्विशेषणानां विमर्शेयकारण

अ.१० कारणमुल्लासः यथा मारणोगुणोराजा अद्यगुणान्विना प्रतिमामणिमेवाप विमलेनामलकश्चपे
३० मरोणिमणिमेवाऽनहाणि अत्रपूर्वस्मोनोनं कारणतयोपनिबद्धम् एवमन्यत्रापि विष
यो यो भूयः अन्यकर्मस्वीकारलक्षणः यदाकेनचिदर्थान्तरस्य धर्मो गुणादयः स्वीक्रियन्ते।
तदा तद्गुणः सवान्यगुणास्वीकारोर्थान्तरगुणानामयोगो भवति अन्यथोभयविरोधः स्यात् अ
तद्वान्यगुणोपरक्तेवस्तुस्वरूपतएव प्रतीयते मीलितेतुवस्त्वन्तरं तिरोधीयत इति भेदः।
उदाहरणं एकत्रस्फटिकतटांशुभिन्ननीरा नीलाश्मद्युतिभिदुराम्भसोपरत्र कालिंदीजल
जनितश्रियः श्रयन्तेवैदग्धीमिह सरितः सुरापगायाः अत्रसरितां स्फटिकादिगुणस्वी
कारः यथा वा। इन्द्रद्युम्नस्य नामिद्युवक्त्राश्चेन्दलयायस्य सहायमस्यन् वपुश्शृंगार
मयं समनस्येसन्तापकत्वं हरवह्नियोगात् अत्र हरवह्निगुणस्य सन्तापकत्वस्य स्वीकारः
यथा वा चन्दनामलकभुजगनिःश्वासानिलमूर्छितः मूर्छयत्येष पथिकान्मधौ मलयमा
रुतः अत्र मूर्छितस्य कीत्मूर्छोत्पत्तिः तपजनुणगुणादिलहिम अरवडवग्निकाल।
कुडहिहम सिंमाणिणांजनयदिवहूनमानरोपि यन्नमारयसि अत्रतापनमारणयोरस्वी २०

कारः एवमस्मिन्नपि विसंदर्शनस्यवितपमस्यकारंजित्यंग्रहिप्रअप्ता अव्यरिपविदिग्रपमहृहत्रनिरि
प्योनरनोसि । इममेवमादेः एवलादेरक्रमस्य दयनिहितत्वादेः कारणस्य सद्भावोपि नरक्रत्वा ।
दित्वानमितिसमतिरेतैतोनदूपानननहारो तद्रूपाद्यत्तद्रूपालंकारोनवाच्यः इतुमाकल्पय
त्वान्यनिविशेषकिनितिविशेषोकावंतभावात् तद्गुणानतद्गुणाद्विकिनिभेदेनद्व
यगलंकारत्वेनानाविधाकार्यानन्यनिसद्भावेनालंकारस्थानेत्यप्रसंगात् तस्मादेषएकस
विकार्यस्यसतितेनावतत्वनिर्णयत्रयत्रतत्रसर्वत्र विशेषोक्तिः इतैतोसत्यपिनानयस्यगुणानुह
रणं यदि विशेषोक्तिरमोऽस्तु स्थानवाच्योपिहितद्गुणः एवलोसीत्यादेःस्ववार्थविरूपका
यौन्यतेर्विषमालंकारएवनतद्गुणः एवलस्यरागवत्वाभावे प्यत्यरंजनात् रागवत्वाद
न्यरंजनेरितद्गुणःस्यात् धर्मसाम्याद्भेदप्रतीतिर्मीलितम् यत्र गुणक्रियादेर्धर्मस्य समान
तयार्थस्यार्थान्तरेणाच्छादितत्वाद्भेदेनाप्रतिपत्तिस्तन्मीलितम् यथा । अभेदमूढबलवका
भिरागताभिरीषद्धलितालिपंक्तिभिः ईर्षयुरमाकृतनर्तितालकानलक्षितेव्यक्रमवाम
नकानी अचवनमप्रगताघुवनिर्लसताभिरुन्नस्याकारत्वाद्भेदेननलक्षितेदृत्युक्तम् ननुचोक्त

ग्र·२· ष्यते विषये मलयजरसविलिप्ततनवो नवहारलताविभूषितास्सिततरदंतपत्रकृतवक्र
31 रुचो रुचिरामलांशुका शशभृति विततधाम्नि धवलयति धरामविभाव्यतां गताः प्रियव
सतिं प्रयान्ति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसारिकाः इत्यादौ पुरोदाहृते गुणसाम्यनिमित्तस्यावि
वेकस्य सद्भावात्सामान्यालंकारः न तु मीलितम् अस्य हि सहजेनागंतुकेन वाविनभूतेन तथ
र्मेणात्मतत्तुगुणस्य वस्तुनोऽधिकगुणेनाच्छादनेरूपम् यथा अपांगतरले दृशो मधुरव
क्रवर्णा गिरो विलासभरमन्थरा गतिरतीव कांतं मुखम् इति स्फुरितमंगकं मृगदृशः स्वतो
लीलया तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ये कंदरासु निवसंति सदा हिमाद्रेस्त्वत्पात
शंकितधियो विवशा द्विषस्ते अप्युत्पुलकमुद्वहतामकंपं तेषामहो बत भिया न बुधो
ऽभ्यमित्तः ॥ अनयोरपांगतरलत्वादिना स्वाभाविकेन मदजनितस्य तस्य वाच्छादनान्मीलि
तम् न च सामान्यमीलितयोः परस्परान्तर्भावः स्वरूपेणावगतस्य हि भेदाप्रतीतिः सामान्य
म् बलवता तिरोहितत्वात्स्वरूपानवगमो मीलितमिति महाननयोर्भेद इत्युच्यते पृथक् ग
सामान्यमीलितयोर्लक्षणं न कार्यं भेदाभावात् तथा हि यत्र सामान्यं भवद्भिरिष्यते तत्र यस्य भे

रानवगमस्तस्य किंस्वरूपमवगम्यते नवा आदेशघटपटयोः घटयोरेववादिजनिजरूपप्र।
निभासावभेदप्रतीतिः नेष्यतापिस्यादितिनमीलितम् नापिसामान्यंद्वितीयेनिजरूपस्या
नवगमेधिकगुणेनाच्छादनमेवनिमित्तम् नसमानगुणत्वम् नथात्वेतनान्योन्यत्वादेरपि।
समानगुणत्वसंभवात्कथंननिजरूपानवगमः नचस्वरूपाच्छादनेपिसहजागन्तुकत्वादि
षोषादेकाभेदोप्युक्तः प्रतीतोसम्येनैकस्यैवालंकारस्यभेदप्रभेदाभिधानोपपत्तेः परिहृत्या
दिवहृतादिगुनस्यत्वकत्वादेरपिसहजकत्वादिकस्यशक्यतानाच्छनापिगुणसाम्यविवक्ष
याभेदस्यावगमेप्यनवगमाभिधानम् सामान्यस्यमीलिताद्विशेषः मरकतस्याप्यपांगानत्व
लत्वादेर्भेदावगमसंभवात्तेनोदाहरणेषुसमानाभिहारनिमित्तस्यस्वरूपावगमस्यसंभवेदे
कएवालंकारोवाच्यस्तच्चमीलितानामेववक्तव्यंतेरणाच्छादनात् भेदेनानुपलंभस्यबलवत्त्वा।
णांसंगतिः सामान्योमीलितेनतस्याहेतलेननभिन्नेतिसंग्रहः बिंबबिंबानिभेरणेदोला
यथाधयथानारनतरराम अलक्षितस्यानिवृत्तः स्त्रितोऽड नयानयाप्युष्पशरोविभेद । आसांनला
२.१. स्फालननानपराणांमक्ताफलस्यपिंषुशीकरेषुपयोपरानेयपविशीर्यमाणाः संलक्ष्यतेनविभ्र

ग्र·२· द्योपहारः पूर्वत्र दोलाहृतिजितेनाक्षादिना व्याप्तिनाशनाकर्णनम् अत्र च मुक्ताफलानां शी
32 करद्रुपसमानानाम् हीरकान्तभेदावगमः अत्र वाच्यादनीयस्य स्वरूपानवगमो ननु वस्तुनः स्व
पतया प्रतीतिरिति भ्रान्तिमदलंकारतो भावाभावः नसांकर्ये तस्मिन्द्विवेको विवेकः गुणसामा
न्येन प्रतीतौ सत्यामपि केनचिन्निमित्तेन वैलक्षण्यावगमेऽविवेको विवेकः यथा नवांबुवा
हप्रतिबिंबवर्णाय नो गृहमर्मो हरणरत्नभूमौ बालकिलमने स्वर्णसंदरीभिः सालक्तकाः प्रह
षिपादमुद्राः अत्रालक्तकपादमुद्राणां मरकतरत्नभूमौ बालस्ताने नवांबुवाहप्रतिबिंबेन भू
मेनीलिमावगतो स्फुटतया प्रतीतिः यथा वा पिशरदमणि सदृशसमस्तलिप्ता इन्दरसाि
मणगणा रत्नाकरेण कमलद्युक्तव अतिशया अत्र नयनानां केवलस्य निमीलनेन भेदः यथा
च। मदाभोन शङ्के भोभ्राकारैः शिवशाकारैः देहैः पुण्डरीकाणि अञ्जनेयस्य सान्नुष्य अस्य
चालक्तकपादमुद्रादेः वुवाहप्रतिबिंबादिसमये प्रत्यक्षेण निजरूपावगमानुस्फुटपत्वा
नुमानाद्भेदः मदोमोदेनेत्यनेन तरोदाहृतेन वर्तमानेन सह संकारः यथा गोराग्रपानिज।
लवणमौलिन्नेहमकंकणम् कंठस्य षवयस्याभिः काठिण्येनानुमीयते अत्राप्यत्र। २२

मानाश्लिष्टत्वमेव अननुभूतस्यार्थान्तरोपलब्धोपरभागः विवेक इत्यनुपलभ्यते स्वरूपमात्रे।
णावगतस्य वस्तुनो वस्त्वन्तरोपलंभसमयेन तस्मादिदप्रतीतिः परभागः अस्य च स्वरूपात्स्वरू
पस्मात्तथावाभेदप्रतीतिर्भिन्नत्वेन तत्त्वकत्वेन वा भवतीति चत्वारो भेदः क्रमेणोदा अन्यसरि
लाप्रसंगवद्देधकरस्य अमूढद्‌इ अस्य प्रतिमा एकेर्थाऽपणाद्गुणदोषसंविश्रणेति। अत्रान्यस
रिलाप्रसंगाद्वितेन निजायावल्लभायामत्यन्तनयनद्वयर्णाद्दवगम्यते दृशंपते मानसो
न्नता: कलहेनायदि किंचित् गतो चरणयोस्तस्याः प्रत्यनेयावदेतत्सम। अत्रहृत्सदर्शनेन तद्
णोदते: प्रतीतिसंभाविता। एणांगरावसरप्रमस्य इत्यंदरत्नस्य सक्तो तिलकसुंदरी साज्जाव
णवप्रणोमसंवइइ अत्राननुभूतायाश्चान्यास्त्रैलोकीसुंदरीदर्शनेन तत्त्वकत्वावगमात्तिबद्धः
सेत्विअस्मणाइमत्त्ववप्रणोपिमणाणाप्रतिश्र कत्तर्शनेनणोस्य इकालकूटेऽनकविद्धः इदेरि
अस्तो अत्रासद्रूपात्कालकूटात्तथाविपमोवावल्लवचनस्य तदवगमे सृप्तत्वप्रतीतिः चंद्रा।
केवक्रघटनपुरयापितृष्णेनं घटतोऽइवदर्शतिर्दिशाप्रपंच्य यदाहवानकलयापरितात्स।
मानोवमाहृतिमावसमन्यनशोलवर्गः अत्रशैलादीनां पीडाकारित्वेनासद्रूपादाकृष्यात।

अ॰२॰ ह्नवह्नेस्तथाविधायास्तत्त्वेन प्रतीतिः अस्यचोपमाधिकोगुणोपमेयोपनिबंधनत्वाद्व्यति
33 रेकाद्वस्तुतस्तत्रावगमः समयेवैलक्षण्यप्रतीतिरुपमायास्तुको भेदः किंचोपमेयादुपमानस्याद्य
न्यूनत्वं सम्यग्व्यतिरेकश्च उक्तः अस्मिंस्तु उक्तत्वमस्त्येव भोगावैकल्पिकोर्थः सापरप्रतीतावपि
अपि चोपमाजीवितमेव व्यतिरेकः अयं च अस्मन्महिलेत्यादौ तत्परिहारेणापि भवति न
ह्यत्रास्मन्महिलायाउपमानभूतायाः सकाशात्महत्त्वमिति प्रतीतिः एवमुपमानव्यतिरिक्तं
स्यार्थान्तरोपलंभेन तु तस्यतत्त्वं तस्य महत्त्वं वा लक्ष्यते इत्यनवमेतव्यम् निगूढस्य प्रभेदइ---
द्वेदः अत्र किं विदाख्यादिनानेन निगूढमपि कृतास्थित्यातिमिथ्येनप्रकटीभवति सतद्भेदः
यथा स्वच्छलेणपत्रसकमयान्नवद्धस्तलिपणासोसि असहकककञ्चीमाणोहृतिदेवाणं
ज्जोकुकारा अत्रवातायनस्थितां मञ्जुकान्तमकी प्रतितदभिलपितवोर्थरताभ्युपगमांर्थ
मंत्रलिर्बद्धः सूर्योपस्थानमिषेणमञ्ज्वादिनोपिरासकदात्तादिनामयाशंसितः इतिनिगूढ
प्रतिभेदः गहरइअङोम्मिएपसविफलेहरीणाअ उअबहुआइमोहं भमरइपुलतोडोसा अगलंत
गलीहमो अत्रोन्नतकर्पासवाटिकास्थितनिम्नरमणमेत्रासार्थगतानां शितकपांशश्चापि स्र

हृतेषुनदपगमहृतेन नृप्रसिन्नं हृष्टैवकरं भ्रमयन्तीनिकाचिद्विदग्यामसंवोबोपयति यथा च ॥
पाऽङोसाविश्रमपरिंभणा अश्रच्चीहिते एजनमञ्जावढिकलनी इवितधत्रमपरिश्रेरोः अव
केन चिन्मार्थितस्य कयाचिदभ्युपगमः कृतो गात्रेषु दोड्ढिवः एवमादौ च प्रतिभेदस्य शाहोपा।
नवाडङ्केदो वाच्यः यथा च अलिअपम्हलम्म आविणिमीलिअच्छि चीहदूअ मंदऊवामगंडपरित्तं
वणपुलइअंगाएणतणचिराअस्स अबालीकपसन्नमस्य पुलकेनेह्वेदः इह तस्य तत्कार्यसिद्धेः तव
रेतधांस्पामार्गेपुरोभूत्कथः समीरः यन्नाहतेर्धललितालकं तं पर्यस्तबंधः कबरीनिवेशः
संस्पृश्यतं दृश्यरितैक च तुमलिखितया किं विहितो वगारः आर्द्राणि गात्राणि नवासने यद्वस्ते।
चयत्रिलिलकं ललाटम् सएव कस्तूरिकपंकजन्मा दोषः फ़ंवतेऽपितांगनानाः विभर्षि
षियत्स्तोरभमे रागभ्रंगादेशोव्रणोभ्रगुरसंगमेगम् हर्षोल्लदानी दशितोपभोगलदमाऽकुलांगी
रपलप्पकोपम् स्वभ्रूलतावक्रिममार्गशिक्षोरिस्पनकरणेव चैनेरधत्वत् अयस्त्राकेस्तनाभि
धेयत्वेनोद्भेदस्य वंगस्यापि चरमस्तोकबाध्यसिद्धंगत्वेन गुणीभूतस्य धनिः सतन्यथा विह्वल
विलनबंसहिदधेऊ ...पाणरनर विहिमं बारहंहसमिसेणअपणगाहिओनिपाडिअविंडिम्मो अव

ध्व.२. संकेतस्थाने कान्तमप्राप्यैव चटंगरहीनागतया त्वयानुयातं तेहृष्टुं त्वयैव पुनर्जलानयनमिष
34 णेन संगमार्थमेतत्कृतमिति ज्ञातं मयेति व्यंग्यप्रतिपत्तेः स्फुटमाकांतोपनिबद्धो गूढम् यथा
भिहितस्यो गूढस्य वल्लनोन्नयोदानाह्वूढोपेकस्माकांतं वल्लप्रनिबध्यते तत्स्फुटार्थमाह्वूढ
म् तत्र साकांतत्वेपि प्रस्तुतसार्थस्य कार्यादिम्ब्येन कविनैव प्रतिपत्तेः स्फुटार्थत्वाभावात् इ
हृतग्रहेलिकास्वि स्फुटार्थत्वम् उदा सामाय सामली पश्चादक्क पुलइनी इसा वहजेवदलक
शकस्मावयसमसिरे हलिअतन्ने अत्रजं हूवन दत्तसंकेतां वनागतापुनस्त्वमहगत इति प्रका
शनार्थं भ्रमणशीले हालिकपुत्रे हृष्ट्वा स्त्रवेशो भायाः स्यामनूमितिमिन्नवेशो भायपामत्वष्टूपो
वार्थेः संकेतेहहतो नेतनगतः स्तेसाकांताः एवंच ग्रामतरुणं तरुणपानववंजुलमंजरीसना
थकरम् पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया इत्यादावयमेवालंकारो न गुणी
भूतव्यंग्यत्वम् एवमादौ मूढार्थस्य व्यंग्यतासंभावनया अभावादित्यावेदितप्रायम् य
थावा । यासंयोभ्यः किंनदतेनिकांविकुनागेहे कामिनीमादिशंतीम् भित्वाभोनीतह्रदे
त्वत्नगावस्त्राणि यासन्कादिकेमंडक्रोडम् अत्रगोग्रामसदानकर्नव्यस्य वर्णादेन्नकार्यंका। २४

रिणिकं विकेचा सतत्समंडऊंडयतेप: कर्तव्यतयाभित्युक्तोन्तुज्ञातइतिगरळार्थः क्व।
चित्प्रस्पूर्वकमपिभवति यथा इदेशेरणभणि आवेगाधितोणारा प्रजत्तलवक्ष्मा कौ
मस्तडोममसीसयणास्मिणिवेसपरिहिम् अत्रालङ्कपारस्यादर्शनेनप्रुरुषायितस्य
विकेनानभिहितवाङ्गूठेनप्रुरुषायितस्योद्भिन्नत्वात् वृद्धांगरहीनैवमादिनाप्रतिपादका
डबदस्यत्वाभासहसंकीर्णे यथावा। दयाणंहराणअवंपडोसिआपदआइकीसयमक्त
चितलिहिअस्सहरिणो च क्कोरेमाकणदिधी अत्र किमित्यनेनडरात्मनारादो: कंठच्छे।
द: कृत: अकृतैहितेनानिगीर्णस्यचद्रष्यपुनरुद्भावोनस्यादितिगरळार्थ: कस्मिन्नपक्के।
निप्रञ्चपूर्वकउपनिबद्ध: प्रपञ्चपूर्वकतामित्युपन्यस्तवेति स्फुटार्थसमर्पणेस्फुटत्वम् यत्रस्फु।
ट: स्फुटमतिभिरमलत्वेवावाक्येनसततयावाग्गळनयापरस्मै प्रकाश्यतेऽन्तस्फुटत्वम् उदा॥
रवाभरिसमारेन्तुकणीदिहूणामंकहइसमहि रायिहप्रौकसरोमतरिअससजाइतन्त्रजामं अ
त्रसंकनेकालजित्तासमानमुपपत्तिमतिकथाचित्तंध्यायांसरितटमागामिष्यामीतिग।
ळनयावाक्येनप्रकाशितम् नचात्रध्वनि:उतनार्थहृंगस्यापिसर्वार्थवाच्यसिद्धेगतत्वेनत्व।

अ॰र॰ गण्यगुणीभावादलंकारता इहतु ह्युदयश्चाउलमणग्नौसचरभअस्मिसअलास्मितागम
35 नेत्रसमजनइहोइणावाहोइवीमासेः श्रुतिस्वोपपत्तिसंबोधनादेवाकार्थोपारोहाभावात्
तदस्यरणेत्यादोवङ्खेत्यणेत्यादिनावाक्येनैवसकलार्थस्यप्रतिपादनम् संक्षादिनायथा।
यत्रकर्णोत्पलन्यस्तरत्नादीपावलोकिनीस्पृष्टावरः पियोपान्तेमवोभिः प्रतिमव्यते अ
त्रकर्णोत्पलस्थलस्यमादिनावधारतिंप्रत्यभिप्रायः सावोभ्यो निवेदितः यथावा वक्रसंस्
वेद्बिंदुप्रबंधैर्दृष्टाभिन्नकुंकुमंकामिकेवपुत्वेतस्यायं नयंतीवयस्यास्मितामणोवङ्
लेवालिलेव अत्रवक्रलेवालेवेनतपुकदघायितंप्रकाशितम् अत्रवाकारेणापीतेनवा
संलक्षितस्यवार्थस्य परंप्रतिप्रकाशनमितिहिमेदनमितिनवाच्यम् नइदेवरेणेत्यादा
वर्थान्तरेणपादस्पृष्टादिनासंलक्षितस्यापिप्रकाशनस्यनिदर्शनात् कश्चित्तुनः संलक्षि
तस्यप्रकाशनाभावेपिनिजाभिप्रायादिप्रकाशनेपिसंभवतीतिसंलक्षितस्यसूक्ष्मार्थप्र
काशनंसूक्ष्ममितिलक्षणमव्यापकंयथास्मैवयत्रकर्णोत्पलेत्यादौयथावा एणश्चकक
राटजेविकिरविस्पर्शेस्परपस्पृष्टा नतगीपरेहरउज्झतिकनिहरावदरश्चमस्कंवस्मि अत्रवि। ३५

परीतनरनाभिप्रायो निजहृदयार्पणेन नवशोभन इति शब्देन वाच्यतोल्लसितेन एव प्रकाशित
न चैवमादावलंकारता ऽस्याः हृदयार्पणेन रसवस्त्वारूढेनोपनीतेः नाप्यलंकारान्तरत्वम् एवंविधे
षु भेदेष्वलंकारान्तरकथनाप्रसंगात् इह तु यो रूपणेन समेदेनातो ऽयम् एव न वेणागते धर्मा
नेनेनाक्रम्य प्रकटमनकेदपि दिखविबिजनिरूपसवर्णास्मि इदमसिमीलन एव प्रणान्तमिदगते धर्मान
हृविहृरस्य प्रति आलम्बन एव प्रणामो हृत्याकामुकोपभोगसंभावितघासंभाव्यमानस्य प्रा
ह्यानुपात्वे न निषेधो ऽयं पदनि स्वस्थालंकारध्वनिरेव न स्य देदो ऽयं गाऽ देदकसंगतत्वनादेस्त
दानीमभावात् नापि व्याजोक्तिः नहीदं प्रच्छादनेन नायिकाया स्वात्मपर्यभावात् प्रियसंगमनिषे
धमाचरतास्य ऐणाकाप्रसंगमेः नहीदं प्रच्छादनं व्याजोक्तिः यत्राशंकमानस्योद्देश्यस्यान्य
स्यैवाव वचनेन चेष्टादिना वा प्रच्छादनं माचरन् विधा व्याजोक्तिः यद्यपि चेष्टादिना प्रच्छादनं
रूपस्य भेदस्य यस्यो ऽत्र भावः न चाप्यदं प्रच्छन्नात्मकस्य लक्षणस्य समानत्वात् अपह्नुप्रकारा व्याजो
क्तिः इति सत्तानामंगतात्प्रायशः सत्तानां यथा कथंचित्प्रसक्तेरेवमलंकारान्तरसत्तानाम्
पि न तदिहविषयाणां स्वयमेवाभ्यूह्यम् गरबरहागेम्क प्रणारकाबमप्रनि प्रनोप्रणा भागि

ग॰२ अमरू मामा असमनरिंगं यानणोम्भइन्नारसमपइ अत्राशंकास्योद्देरस्या दावेवशरणागतोक
36 त्वाच्छादनम् अचवजारमर्पयनीतिजारस्योक्तेवेननधनि इहन हस्तिंहे प्रतिवेशिनिद
एामिहाण्णस्याङ्गहेहासाप्रियघोनैवशिशोःपितास्पविरमःकोपीरपःपास्पति एकाकिम
पियासिनहरमिनःस्रोत्नसमालाकुलंनीरंधालवमालिविंनजनरडक्केदाननगन्ययः उप
पतिरमणार्थंगमनादेर्वाकोपहारोहाभावान्नवलनादिस्नवेनोद्वेदस्याशंकामानस्पनोरं
धाइत्यादिकयाउभयाच्छादनेनव्याजोक्तिधनिरेव एकत्वाणकवजारदंसणेवइअ
परियमपरिहाणाकदस्मिअचेल महिलइज्जइलीपानसासारे अत्रोपपतिसामीपाभि
सरणसमयेवधाभाविनाकर्दमलेपादिनाशंकामानस्योद्देदस्यप्रक्षालनव्याजेनपूर्व
परिधानपरित्यागः पूर्वंककार्दमिकवस्त्रपरिधानात्मिकयाचेष्टयाच्छादनम् अहअ
अन्नालइणीभसम्यानस्सच्छारइपेस्याइमहिअ अअणोअप्पिणिणोहलानकिंपाअराएणा अ
अभाविविपरीतरतोद्देदस्यपादपरागनिवारणेनाच्छादनम् यथावा । शैलेंद्रप्रतिपाद्य
मानगिरिनारस्तोपरस्ढोच्छलद्द्रोमांचारिविमंस्पुलाबिम्बविपिव्यासंगभंगाकुलः स्ता ३८

शैत्यं तहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान्सस्मितं शैलांतःपुरमातृमंडलगणैर्द्दृष्टोवताद्वः
शिवः अत्र रोमांचादिमत्वेनोद्दिष्टस्य मदनाहतस्य हर्षोत्पत्तिमत्त्वका प्रच्छादनम् तथ्यवा
मनवाजि किं नरगणोङ्गीनेभवद्दिक्कमेरन्तस्सम्भ्रमनमत्तरोपि भगवानाकारयन्मौक्तली।
उन्मीलन्नवदीयदत्तिणभुजारंभां ववितोस्मरद्दाष्पैरेव विलोचनैरभिनयन्यानंदमाखिड।
लः अत्र पुलकस्मितनाभावमत्त्वेनोद्दिष्टस्य मत्सरस्य रोमांचवेपनिर्बंधनेनानंदमहत्त्वकेनवा
षोद्भवेन प्रच्छादनम् इदत्र कुसुमवाणाहोद्रेमोदकी - - - पिप्राद्समर्थणो अहो रेसभ
रसमभिमत्ती आणिवारिप्रवासंसरहस्तद्रणादिं अत्र हृष्टावदर्शनेनोद्दिष्टव्याजोक्तिधनि
रेव उद्वेदस्यनिद्रूपरागस्वरस्यनोदेत्वंनरागिद्भवन्योन्यहस्समयधर्मकोत्कटगुणप्रच्छर्दनात्मी
लितम् व्याजोक्तेरभिसंधिपूर्वकतयाचेष्टादिनोत्पाद्यवाच्यानेनप्रतिभेदस्यत्रहनमनोद्भक्तो।
विविक्तवपुरिति अन्यथा संभावितयोः शाब्दार्थयोरन्यथायोजनम् वक्रोक्तिः अस्याश्चक्र।
विः श्लेषेणाकाकाधर्मसामान्येनवाक्यार्थायोजनम् कविभेदोपचारिके प्रयोगमन्यार्थायोजा
दानम् अत्रवितदर्थांतरपवयोजनम् कापिसंभाविते पीन्येनेकप्रकारावक्रोक्तिः ।उदाह।

अ.२. खेदःकिंखेलद्दयितेनखेलितरविमर्मंडलंजगद्विदितम् नक्रोधःकर्तव्योजलचरमनयोनज्ञा
37 तमच्चामिकोपस्यकंपोयपोयस्यपिपासानसंभवति सेत्स्यजमानिनिमानेकिमनेनसमाधुना
तेन कोनेनितांतमेतैर्वचनैःरूषितेवलस्यतेभवतीकइवोष्यतेनवचनैःरूक्षैरागांसस्यप्रकोप
मू नमयाकार्यपराधःकिमपकृतवतीयमत्रदयितेनोक्ति सत्यमिदमहमिवान्या नशाकोतेर्के
यकःकर्तव्यम् इत्यादौस्लेषेणान्यथायोजनम् मामवेक्ष्यनिकोपतमीशाहुःस्रूयतेबहिः
वाक्यंपरत्नवोढानामितिकांतैरेतूयते अत्रसंगामनिषेधार्थस्यमेतिवाक्यस्यनवोढाभिःका
ढीरित्यादिस्थार्थविसेषपदांतरसंबंधस्येत्वेनप्रवेस्तनीत्यादिवाक्यांतरंप्रयुक्तम् कांते
नैकवाक्यतयाकांक्षप्रयोगस्त्वेनसंगामप्रकार्थत्वेनयोजितम् पक्षश्रीकंठकंठेकृ
विरत्नाभिमतोराज्ञहेमवज्ञातां सद्यस्तापंप्रज्ञानांप्रशमयन्यन्त्रवन्तधाराजलेन ऊर्वे
दिक्चक्रवालाक्रमणमुद्दयतेदेवकिंवाविवाहोमामेवंमालवेंद्रोपरिमलकनरसहिता
ज्ञन्नसिते अत्रवह्नस्यबाहुगतकालनादिधर्मसंबंधाद्दन्यधर्मयोगाद्दाविवाहसहृषा
साधाविसेषत्वेनसमानाधिकरणपदभावेनरूपकादिस्त्वन्यपपनोप्रतिमालंकारोपक्ष ३२

नाकालत्वादिधर्माणां वा विवाहगतत्वेनाश्रयासंभावितावक्रत्वं वेडगतत्वेन योजनाहतेति
धर्मसाम्यादेर्निमित्तावक्रोक्तिः यथा वा आकृष्यादावमन्दग्रहमलकचयं वक्रमासस्य वा-
क्त्रे कंठेलग्नस्य कंठः प्रभवति कुचयोर्दत्तगाढांगसंगः बद्धासक्तिर्नितंबे पतति चरणयोर्य
स तादृक्प्रियो मे बाले लज्जानिरस्ता नहि नहि सरले लोचकः किं त्रपाकृत् अत्र लज्जानिरस्ते
त्युक्तासामर्थ्याद्वसितेन सकांतस्य संबंधिभिरलकाकर्षणादिभिर्धर्मस्य लोकेपि योगात्स्वे
वत्यमिति मयोक्तिमत्त्वेनोद्दिष्टस्य तथाविधपूर्मणाभिप्रायस्य च लोकोक्त्या प्रच्छादनाद्यात्मनो
क्त्या सहसंकीर्णा वक्रोक्तिः उपचारवक्रोक्तिर्यथा नैनैतन्विकचाकचः स्मरयन्नुरसा नादमे
वधनिषेधोहिन्नास्त्वरलास्त्वनार्दममणाय: संसक्कासस्यमीन्वहिम्लेषवविवस्मयासन्नत्वमे।
नोकिंचिद्दिर्भिः कृतनसास्यास्त्वास्त्रभगोत्वदापरमतोगाढमन्मनस्त्वंममाणि: अत्रमत्स्यायावल
वनेनतार्द्रमर्णितस्यारोपितस्यायुक्तत्वापादनेनान्यथायोजनम् मलयपवनः प्रहितेति
सामिमार्गणावसरस्सऊवासेपि अपरिमललोहिडि अमद्देनेणअणिवमामि अत्रमलयप
वनस्य रम्यवासनिषेधकनयानायकया योजनमित्यर्थवक्रोक्तिरेवयथावा। बालाद्य।

अ. तिसहनरामपरित्याज्योस्मि रक्षणीय इति भवद्भूमेयं जनं रक्षास्थानमित्यादि अत्र बालत्वादिके प्रस्था
२० ननिषेधकतया राज्यवर्धनेन संभाविते श्रीहर्षेण अस्थाननिमित्तकतया योजितमित्यर्थः वक्रो
38 क्तिरेव ग्रहमस्थितपंकेनोत्करः किमुदंचत्स्वरणां विनाक्रमः करतलोमभिभूयवर्तनेकरभोस्मि किम्
हृदुंबरः पृथुनामनिद्रस्सनोवहत्यविरोण्होजयनस्य किंचनः सहसार्पितभंगासंभ्रमाद्धि उपर्य
ध्यस्थलिनः स्वभावतः प्रियविरहीवेकालासमत्रिभक्कवहलः किमुसत्वनभ्रुवः सववाधनया
सवामगोननुकल्वद्विरंहस्सडस्तहः अत्रक्षोत्रायस्थितपंकेनोत्करत्वादिवरणक्रमादिवेन सं
भाविनेवक्रान्तनरभ्युपगमेन विरहस्यनयापियोजितेन मलिक्कागच्छामि मधुव्रतालीसलेबाले
हल्लतिकिंशुकस्यमुखेभयं मंवमयाहिकोपारमुत्रमुकंकरपत्वमेनत हारैवनानाडुमसं
कटेस्मिन्नपेणकलेबास्फुरतिस्मयेन उद्याननामसलवैरिणोस्यमयाज्वलन्तुलमकपुवम
न्तः आविर्भवत्यास्तुपेकावलीयमितेहहाकेण्वरणाब्रनामि नदीयप्रापयतापिनापुषायंमयोर
स्समागच्छति कालमार्गः इत्थं हर्षागयाविरहज्वरार्तोस्मत्यमेश्वतन्त्मांवनकौशलिन्याः पुष्पा
---- पुष्पितिमेदिमानमन्यान्यमुक्तोः कलयावभ्रुवः अत्रप्रसनस्यमधुपमालादेवसनोर २८

थं सामर्थ्यमवस्तितेन निषेधे प्रस्तुतं स्वकारपत्रादेरारोपाद्यथापह्नुते विरहिणां मधुपमालादिरूपतयासं
भाविनस्यानस्य सल्योकरपत्रादिरूपत्वेन योजनादर्थवक्रोक्तिरेवं यत्रत्वेकेनेव वक्त्रारोपविषयस्या
भिधाने पह्नुवाकारणं तत्र श्लेषापह्नुतिः वक्रभेदेन वक्रोक्तिसंकीर्णेति सम्यक्स्वभाववर्णने।
स्वभावोक्तिः द्विविधो वस्तुनः स्वभावः स्थूलः सूक्ष्मश्च तत्र कविप्रतिभामात्रगोचरः स्थूलः न स्यवर्ण
नेन कश्चिदलंकारः सर्वस्य काव्यस्य स्वभावोक्तिप्रसंगात् सम्यग्वर्ण्यमानस्तु स्वभावः सूक्ष्मः
स तु महाकविगोचरः न स्य सम्यग्वर्ण्यमानस्य मन्यूनानतिरिक्तत्वेन स्वभावोक्तिः ननु साधा
रणस्य रूपक्रियादेर्वस्तुनष्ठलादिगतस्य शब्देन प्रतिपादनमपि तत्र यथैव वस्तुनस्तथैव प्रतिपादन
मितिवस्तुसंवादिनी यत्र शब्दाद्यनिपत्तिर्भवति तत्रैवालंकारः रसवदादौ तु सामाजिकस्यावि
जवासनाभिव्यक्तेर्हृदयसंवादः भाविके तु परोक्षस्यापि प्रत्यक्षतयावभासनमिति विवेकः उ
दा श्वेकेन्योस्यावमांगेमवनावलपनेः पादस्तस्य हंतः कर्णोत्संगे मलीलं तविकनकमृगास्ये
गमायायघोषम् वाणं रतः कुलसंश्च गुणितमनुजेनादरामीहर्णं महत्णंः को णनावीहयमाणः।
हस्तन्नु वचनने दन्तकर्णीयमाले याव इति विहन्ति श्रयस्मिलस्विव प्रसंजनवमणावाबद्धः करस्त

ग्र॰ र॰

39

मणोलासत्प्रखिरलाग्रनन्दिंवणोसिचरणौ यथा च हेरंभैपिहृप्रीत्यरेन त्वमुखैः कोऽयमानेवलेर
उवेषुच्छ विवंनेनानि विरतोरोमं ऽलीलायिनान् सम्मीलनत्र्यने विसंस्थलवलन्तास्वेन नो
नामिते ग्रीवं निश्चलकर्णौ मीत्यरवलीवर्दस्तत्वमन्यते अन्यालंकारसंसर्गे स्वभावरूपात्वाद्य
द्यपि वाक्यार्थीभावविरहाद्दंगमेव न तथापि न यत्रोक्तरूपनया भाति नत्रांगित्वेन युज्यते स्वभावो
क्त्यादिरलंकारस्तस्मादन्यत्र संकर इति परिकरः ननु च स्वरूपस्वभावस्योपमादिवत्तदानन्यार
मार्थेणवाशब्दहवेनासंस्पृष्टत्वात्कथमलंकारता स्वभावोक्तेः एकतो लिखितस्यापरत्राङ्कता
देरस्यनष्टहेन संस्पर्शात् नर्थोलवोदेरपि नत्संस्पर्शः ते नैवमारोपवर्थव्यक्तिगुणाकृतमेववा
च्यमिति न युक्तं तथाहि यत्र प्रसिद्धस्य वस्तुनः सम्यगवगमार्थं प्रसिद्धगुणोपमानमनु
पादीयते तत्रोपमादिरलंकारस्तद्वाक्यकरणेन रेणापि सम्यगवगमसिद्धिमिति नालंकारत्वेन
गणने शब्दसंस्पर्शो यत्र श्लेषानियोगारोपिनासीति सोपि नालंकारः स्यात् तत्रानेका
र्थत्वतणकादिशब्दप्रयोगारम्भेपेवेति चेत् वाक्यान्तरवैदग्ध्येन सम्यक्त्वभावत्रनिपातकपदसं
भवानन्त्यं एवं प्रतिभाससंभावयितेयं यथोपमानादेरस्य न उपनिबद्धत्वं नोपनिबद्धाद्रुपमानता

तयोर्लिविनादेरूपनिबंधेपिनदोषः यत्रचस्वाभाविकोयमौर्थोदेशाहत्वनिमित्तेसमग्रणत्वे
नकामेकथ्यतेनन्तकविकाशलक्षेभिनोपिग्रणमथ्यमायाटापत्तेः एवंप्रतिभाभाविकादेर
पितेयं विप्रकृष्टस्यप्रत्यक्षतावसानत्वंभाविकम् देशकालाभ्यांस्वभावेनवाविप्रकृष्टस्यार्थस्य
साक्षात्करणायोग्यस्यापिसामग्रीबलेनप्रत्यक्षायमाणत्वेस्फुटतयाप्रतीयतेनुमानसंख्यादि
भित्वस्फुटतयानवग्राह्यादपिसामग्रीवशेन पुनरस्फुटरूपत्वेवावगतिर्भाविके साचसा
मग्रीबलेनान्यङ्गत्वादिपरतोफलितार्थसमर्पकत्वे वाकस्यचव्यवहितसंबन्धादिविर
हः कवेश्चप्रयोजनकार्यप्रतिपादनेनैवगुणत्वं इत्यङ्गत्वविरपरिष्टीलितादेः प्रसभंचैतिसिद्धप्रति
फलेनेप्रतिफलितस्यच प्रोह्यान्नुदेकतानन्तयाभावनावस्तुनः पुनस्तुवण तेनयोगिना
मिवभावनाबलेनविप्रकृष्टमपिवस्तुस्फुटतयेवभासते इत्यलंबहुनास्फुटत्वस्यचप्रतीति
धर्मानादस्फुटस्यस्फुटत्वेनप्रतीतिविरहेणान्यभ्रान्तिमत्त्वंभावनेयाभ्रभावइत्यर्थस्यप्र
तीत्यनुप्रवेशासंभावनोल्लासादभ्यताहहनवलनः स्फुटत्वेनैवप्रतीतिभासः नस्फुटतये
वावगच्छामीतिप्रतीतिरित्यवस्थानस्यस्फुटमेववैलक्षण्यम् अस्यचदेशेनकालेनस्वभावे

ग्र· र·

40

नवा विप्रकृष्टं वस्तु विपर्ययः कालविप्रकृष्टकत्वस्याविर्भूतभावित्वेन द्विभेदत्वेनेति चत्वारो भे-
दाः क्रमेण विसदृशनिपर्ययपर्यायेण ननविस्तराणजमाणवक्षुण्णं वर्तुनरोऽस्मद्दे कवभिगोह्यणे
ग्रामरक्षात्र अत्र बहुरूपवं विपर्ययोगायनं श्रवणस्यानुशीलितत्वेन चेतसः प्रतिफलनात्
प्रत्यक्षायमाणत्वे यथा वा स्वर्गोऽन्तरंगमरमन्नगभीरघोरभीकाविश्लाकरदृषभ्रमणहोणयः
उद्भिन्नभापुरनिरंतरज्ञानरूपसंभारनारकिनसानुरूपैनिलक्ष्मी अत्र कैलासस्यैवं विपर्यस्याद्भु-
तत्वेन प्रत्यक्षायमाणता अनयोस्तु देशविप्रकर्षः किंवृत्तं किं रत्नमित्यादि अत्र भूतस्य वर्त-
मानस्य त्रिविक्रमवपुषोऽवस्था स्वर्गकादिना दिना प्रत्यक्षायमानता यथा च पतिता अत्रणप
अनुमक हर्षितस्मह समीरहेरं तौषि गौष्यानुभ्राणविभ्रामेलस्त्रविंगमेगात्रा अत्र भूत-
स्य स्त्रीलावपतनविहंगोत्पतननिवेशनादेः संभावनेयत्लिखितस्य स्फुटत्वेनावगतिः य-
स्मिन्नथ प्रपञ्चलाचलभ्रमनयः सर्वे स्थितानाग्रणमीसमग्रत्या स्थितकल्पनामुपगताः काले।
नमोऽप्यंबुधिः स्फुजेद्वारशोभानुभानुविगलत्पाथः प्रथसंज्ञ वन्मग्रोन्मानविलोलसंज्ञ
लमिलत्तं पश्यत्यनिस्यास्यति अत्र भाविन्याः अंबुधिसंवृद्धि नाम अवस्थायाः स्फोरत्वेन प्रती-

तिः उत्कृत्योत्कृत्यकृत्तिं प्रथममथपृथूच्छोफभूयांसि मांसान्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभा
न्युग्रपूतीनि जग्ध्वा आर्त्तःपर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरंकः करंकादंकस्थादस्थिसंस्थं
स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति अत्र स्वभावविप्रकृष्टस्य प्रेतस्यावस्था साक्षात्कृता अस्य च प्राय
शः स्वभावोक्तिसङ्कीर्णत्वेपि न तदंतर्भावः सूक्ष्मवस्तुस्वभाववर्णनाभावेपि किं तत्त्वमित्या
दौ विविक्तत्वेन दर्शनात् नापि स्वभावोक्तिरस्मिन्नंतर्भवति क्वचित्संकीर्णत्वेपि प्रत्यक्षपरिदृश्य
मानवस्तुगत सूक्ष्मस्वभावकथनेन वर्णने न तस्यास्ततो विविक्तविषयत्वसंभवात् सूक्ष्मा
स्वभावकथनेन विनापि साक्षादर्थप्रतीतिरिह केवलभाविकांगम् अत्र स्मसमग्रजननानु
भवश्चसिद्धसम्यक्स्वभावभणितौ न भवेत्स्वभावः उदारचरितानामङ्गत्वमुदात्तम् यथा कश्चि
त्कान्ताविरहगुरुणा स्वाधिकारप्रमत्तः शापेनास्तङ्गमितमहिमा वर्षभोग्येन भर्तुः यक्षश्चक्रे
जनकतनयास्नानपुण्योदकेषु स्निग्धच्छायातरुषु वसतिं रामगिर्याश्रमेषु अत्र वाक्यार्थस्य
न यक्षस्याविशेषस्य उदारचरितज्ञानकादिचरितसंगतयोपनिबद्धम् यथा वा अत्रासीत्फ
णि[illegible]पाशबंधनविधिः शक्त्या भवद्देवरे गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहृतः दिव्यै

अ॰ र॰ त्रिं निरवलम्बनाशैर्लोकान्तरं प्रापितस्तस्याप्यत्र सङ्गतिरात्तसपनेह्नमावकं गादवी अत्र स्व
जिदादीनां उदारचरितेवाकार्थीभूतदेशाङ्गत्वेनोपात्तम् मुक्ताकेलिविसूत्रहारगलिताः संमा
५। र्जनीभिः कृताः प्रातः प्राङ्गनसीम्नि मन्थरचलद्बालाङ्घ्रिलाक्षारुणाः दूराद्दाडिमबीजशङ्कि
तधियः कर्षन्ति केलीशुका यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितम् इत्यादावस
म्भवि प्रजापतिनिर्मितसमस्तद्विवर्णनात्समस्तद्विवदस्ववर्णनमुदात्तमित्युदात्तभेदेन वाच्यः ।
असंभवं यदित्येवरूपाया अतिशयोक्तेः सुष्ठु विषयत्वात् न च विरोधादिवदतिशयोक्तिमूलत्वे
पि विच्छित्तिसंभवेनालंकारान्तरता स्यात् समस्तद्विवर्णनविच्छित्तिसम्भावेनालङ्का
रान्तरतामिच्छमाणाया असंभाव्यमानाम हि शेषादिवर्णनेप्यलंकारान्तरं प्रसजति यो
ऽव्यवसायः सुष्ठु स्मातिशयोक्तेर्विशेषणतो यत्र विच्छित्तिस्तत्र योगोरन्यालंकारविषयो सा
वितिविवेकः रसभावतदाभासानां रसाद्यङ्गे रसवत्प्रेयऊर्जस्वीति इह शब्दार्थौ काव्यम्
शब्दस्य वाचकलाक्षणिकव्यञ्जकत्वेन त्रिभेदोपि तच्छरीरैकादेशभूतः अर्थसामर्थ्यले
भ्यधर्मीयथा तलियोगितादीवापस्यादिनत्रार्थस्त्रिभेदः काव्यशरीरावयवः शब्दार्थशरी

धा

गवयवः शब्दार्थशरीरत्वात्तस्य व्यंग्यस्य तु रसादिः काव्यजीवितहेतुभूतत्वेन तस्याङ्गित्वं तद्गता
श्चौजःप्रसादादयो गुणाः तस्यात्मभूतस्य रसादेरुपस्कारकत्वेन गतत्वाच्चालङ्काराः शब्दार्थमु
खेनार्थालङ्काराः एवंच प्राधान्येन व्यङ्ग्यरसादेः स्थितिस्तत्र रसादिध्वनिः रसानां रसादी
न्विति अङ्गत्वे रसवदलङ्काराः भावस्य देवविषयस्य रत्यादेः स्थायिनः प्राधान्यरसाद्यङ्गत्वे
न प्रेयोलंकारः अनौचित्यप्रवृत्तत्वे रत्यादेः रसाभासभावाभावयोः प्रधानत्वे ध्वनिः अङ्गत्वे।
पुनरूर्जस्व्यलंकारः व्यभिचारिभूतस्य निर्वेदादेर्भावस्य गर्भदासवत्कदाचिदपि स्वप्रा।
धान्याभावात्संवेदः साप्यलंकारेणाभिधीयमाने भावस्थित्युदयसंधिशवलताप्रशमा।
त्मनां ध्वनिभेदानामभावः प्रसज्यते तेषां भावस्थित्युदयादीनां ध्वनित्वमेव तस्माद्यभिमा
विभावापेक्षया प्रेयऊर्जस्विसमाहितभावोदयसंधिशवलत्वानि निनष्टयगलंकारणानि।
यदप्युक्तम् यत्र वाक्यार्थभूतानां रसादीनामुपस्कारकाणि निर्वेदादयस्तत्र प्रेयःप्रभृतयोऽलंका
राः यत्र तु रसाद्युपसर्जनीभूतानामपि भावस्थित्यादीनां वाक्यानामन्यर्थेण राजानुगतविवा
हप्रवृत्तभृत्यवत्प्राधान्यं न च भावादिध्वनिरिति तदसत् विषमोपन्यासात् तथाहि विवाह

ग्र॰ र॰

५२

समयेनिजप्रयोजनसंपादनार्थंप्रवृत्तस्यभृत्यस्यनरराजानेप्रतिगमनं नदीनांतदीयकार्यक
रणेन प्रवृत्तनराजेववि वाहप्रवृत्तोभोद्दलकनयानप्रतीगुणीभूतः इहतुवाक्यार्थेतात्पर्यविष
यत्वेनप्राधान्येपिभावस्थित्यादेरसादिरसादिपरिपोषकत्वस्यागानिजप्रयोजनतान्तरसम्पा
दकत्वाविरहाच्चनरसाद्यपेतयाप्राधान्यययाच समासोक्त्यप्रस्तुतेप्रशंसादावलङ्कारेन
राणा ग्राह्येनहेतेनवाक्यार्थीभूतानांप्राधान्यात्वेप्यर्थावसेयसमासोक्त्याद्यपेतयाङ्गत्वमे
वमेवेमिहभावस्थित्यादावपिमन्तव्यम् अप्रधानभूतरसात्यङ्गत्वेभावस्थित्यादिध्वनिः
अन्याङ्गभूतरसादिपरिपोषकत्वेप्रेयःप्रभृत्योप्यलङ्कारा इतिचेत् नरसादेरेवहिप्रधानेन
नरभावविशेषः ननतदुपकारीगुणीभूतस्यभावादेः नह्यन्योपसर्जनेस्वतन्त्रम् वास्वामिनेप्र
तिपारतन्त्र्येणगर्भादासस्यविशेषःकश्चित् ननत्वरसादीनामिवरसादीनांमङ्गत्वेरसवदादयो
लेकाराः अन्यत्ररसादिध्वनिरितिनस्थितेवाच्यमानप्रस्तुतादारवर्तिनस्याङ्गभावउदात्तालेका
रइति सिद्धोविषयभेदः रसादिगुणीभूतयोरिवववल्लवलेकारयोर्यथा ध्वनिरुपमेयते न
तुकदापिलेकारतानथैवपरिगृह्यतामिहवभावप्रशान्त्यादिषुस्फुटानदवयार्यतामितिरसा

दिभेदस्थितिः प्रधानतोयत्ररसादयोगतास्तैरसादिध्वनिर्गौणोभवेत् भवन्तितेषुतत्ररसा
दिपोषकारसाद्यलङ्कारदृश्याहिमाहत्म्यक निर्वेदादीनांसर्वेषांरसाङ्गभावात्प्रयोल[illegible]का
रः तद्यपेतेनवा   च्यः तस्मादेतेषांव्यङ्ग्यतायांध्वनित्वेन स्वप्राधान्यंक्वापियस्माद्भजन्ते एते
नभावप्रशमादयोऽपिव्यङ्ग्यत्वस्यैवध्वनितांश्रयन्तिध्वनित्वाभिहंयदितेषुनहिनलक्षणीय
त्वसमाहितादिः रसादेरंगित्वेध्वनिरयरसादीन्यनियदिगणत्वेनहिस्यादसवदनुगतोला
कृतिगणः गुणत्वंवाच्यैर्थेव्रजन्ति यदिवोदारवदितितेनोदात्तंभावस्थितिशबलतादेर्ध्वनि
तिनिर्णयः क्रमेणोदा संकोचनासंभ्रमणेगाहृवइत्युग्रावारुत्काश्चिकेऊनेवगांबवब्रा
इयिंडेरोश्रस्वरन्हाट अत्रगोपालस्ययेनगमनेनोपोहसनीयत्वस्यवाक्यार्थीभूतत्वाद्भा
वस्ययावत्सर्वैरेवारूढतइत्यादिनाहिमः कल्हणाङ्कम् अनेकानेककल्हणकल्हणाङ्केदतिस्वल
केषु लावंलावंरागितलवयेहारवलीलतानि श्वासैश्वासैरुषितनविवर्तनानाशयत्यङ्गमङ्गं पा
नंपानेयनतिरूपतेसुष्टुकान्ताजनस्ते अत्ररूपतिविषयस्यरतिभावस्यकल्हणाङ्कनयोपति
बद्धः अनुभावविनःस्फुरन्तिगिरयःस्फारालयाम्बोधयःनानेनानपिविभ्रतीकिमपिनक्ता

अ॰
२॰
५३

नामित्युभयं नमः आश्चर्येण मुक्तमेतत्तुः स्तनितमिति निश्चलोमिवावह्नवः नावद्दिभरिमांस्मनस्तवम
नोवारस्तनोमुद्दिताः अत्रत्वपतिविषयायारतेर्भुसि विषयो भावोऽङ्गम् यथावा कण्ठको
णविनिविष्टमीशते कालकूटमपि मे महामृतम् अप्युपात्तममृतं भवद्वपुर्भेदवृत्ति यदि
रोचते न मे अत्रेश विषयभावं प्रति कालकूटविषयो भावोऽङ्गतयोपनिबद्धः वन्दीकृतार
पहृतोन्मर्गहशास्ताः पश्यतोऽपि स्मेक्ष्मिच्छान्तिशरणाः निलान्तिपतिनः त्वुं बतिनेमेनिकाः।
अस्माकं सुकृतैर्दृशोर्निपतितोऽसौ चिन्त्यवारां निधे विषमा विपरीत विलासतरुणितैः अ
न्यार्थिभिः स्तूयसे अत्रत्वपतिविषये भावं प्रति प्रशमार्थोपनिबद्धरसाभासो द्वितीयार्थेन
नोभावाभासोऽङ्गत्वेनोपात्त इत्यूर्जस्वि अलंकारः एतेऽपि च अलंकारः एतेषु सर्वोलङ्कितास्सर्वोल
ङ्कारादिनो लङ्कारान्तरत्वमप्याहुः अपि तु नवरसाभृत्तैरुपचर्यमाणानि निजानि निजव्यपदे
शभाजो भवन्ति। अन्याङ्गभावमुपगतानां तु वस्तुमात्रसङ्करान्तरव्यपदेशं भजन्ते न तु
लङ्कारान्तरव्यपदेशभजन्ते न तु अलंकारान्तरविविक्तनया केवलेन स्थिता निजव्यपदे
शमर्हन्तीति वाच्यं वाच्येनार्थेनार्थसामर्थ्यलभ्येन चाङ्गेनालंकारान्तरेण संकीर्णत्वा

संभवेन शुद्धत्वाभावात् भावे वा चारुत्वातिशयविरहात् काव्यव्यपदेशानर्हत्वम् शुद्धत्वे वाशवि
गलविषयत्वप्रसंगात् एवं च प्रधानत्वावस्थितत्वेन निजनिजालंकारव्यपदेशार्हत्वे सर्वत्रक्वा
पि क्वापि लक्षणोदाहरणेषु न स्यात् नस्यालंकारस्य यद्यप्यन्याङ्गत्वमस्त्येव तथापि सम्भवमात्रे
ण निरपेक्षानेकत्वेन न न न त्र न स्यालंकारत्वेन प्राधान्याभावात् तथाविधस्य लक्ष्यारम्भहलत्र
नत्रकार्यः यद्यपि च नत्र न चोक्तालंकारव्यतिरिक्तविच्छित्तिप्रतिभासोऽस्ति तथाप्युक्तालङ्का
राणां छायासङ्करेणाभ्युपगन्तव्याभिधानेन वा विच्छित्त्यन्तरप्रतिभासस्यास्यैव विवेकोन्तरका
लेन न तद्रूपतयैव निश्चय इत्युक्तमेवेलङ्कारा इत्यलङ्कारान्तरबुद्धिर्न कार्येत्यर्थः नच छाया
सङ्करो यथा यन्यस्यानसस्मयवत्यशोके पदे रणन्नूपुरमायनाही स्वैरं सवक्रेन नतएवमभि
पदं च नाशेषमहीरुहाणाम् अत्र परकरणोदन्तरूपस्याशोककर्तृकस्य तद्धपारस्करणा-
स्य कार्यस्यान्यारोपात्समच्छाया तथापादाघातस्य निरस्कारहेतुत्वेनानुरूपत्वे समर्थनमेणा
क्षिभिं परकरणेन महत्त्वोत्पत्तिरूपस्यार्थस्येति विषमच्छायापीति न विच्छित्त्यन्तरम् य-
थावा काञ्चणाहिणकुवयछसंजनमरसमणागंघरं जनणी आणी आणी घरं समणवहवसहानेसो

ग्र॰ र॰ ग्रंणमह अत्र हिरण्येन तस्य यमदर्शनगोचरत्वानयनात्कारणात्स्महशास्यवसुयादर्शन
पथस्थोत्यन्तिप्रतीस्तमसंद्ध्याया विनष्टपरत्वस्यायावस्तुयायास्मामर्थ्यायमदर्शनागोच
रंगतत्वाहिरण्येनाताराने न स्वीकार इत्यर्थः तेन वस्तायात्परिहतन्नसंद्ध्यायां प्रत्युक्तेना यथावा
येनैव दैवीनयनद्वयेन सा राजमार्गे कल्पयां बभूव तेनैव वानीयमानागतेन दर्शो हर्षोत्क
लितः स्मरोपि अत्र दैव्या राजमार्गदर्शनोपायभूतस्य नयनद्वयस्य स्मरेण प्युपजीवना
त्यसंगस्य दैव्याश्चोत्स्मकारिना राजमार्गदर्शने स्मरस्य नेत्रनयनत्वानायनं निगमादिना
निमित्तानान्तरेणेति हेतुवन्तरेणान्यस्य स्मरस्यापि नयनानिमित्यनुक्तेनेत्युद्ध्यायां संकीर्णेना
भंग्यन्तरेणाभिधानाद्यथा विवोकैर्हंबहुमनुनेत्रंगवक्त्रचुम्बनेन मुखमिह किन्न रंश्रया
याः स्मिष्ट्यानेत्रमुद्रारितेरोपितेनितस्तीमसंगल्लनभरभङ्गभीतमध्याम् अत्र तरंगवक्त्रस्य
चुम्बनेभ्यान्तरगणाभावान्नवक्त्रस्य वालिंगन इत्यप्रकाकतालत्वरूपविषमोपक्रतंतस्त्वे प्रका
रेणान्तरगणाभाव उभयत्रापीतिनत्वार्थान्तरवहुमानमुखेनास्थिताननाद्दरोपनिबंधाद्ध
त्वं नैरेणादरः यथा च दिवमपि रोहानिपरणीनारानिकरोपिलट्टनिपरणीनलेननन्नवव

44

रणस्मरणं मोचनमोचनस्य निर्भवति अत्र चरणाग्रनन्तरिताश्रामिल्लावकारणं च चरणेन
लग्नाभिरसम्भाव्यायाश्च रणेनलमोघफलत्वस्यासंभाव्यमानरोप निबन्धनात् व्यतिरेकस्य
निमित्तान्तपाठतान्नादिनाभंग्यन्तरेणाभिधाने अनयादिशा स्वयमेवान्यत्र विवेचनीयम्
अत्र चालंकारसमाख्ययालंकारापेक्षयाद्विगुणरसाद्यपेक्षयानर्थान्तसंभवात् अलङ्का
राद्यपेक्षयान्तसर्वदोगतनयालङ्कारत्वम् तेनालंकार्यसद्भावेनुग्राह्योपमादेरलंकारस्य
यदेशाः तदभावे तु ग्राह्यग्राहकत्वं चित्रत्वं तानेनयदुक्तमनुग्राह्योपमादेरलंकाराश्चित्रमिति
तदयुक्तं चित्रत्वे लंकारत्वाभावादलंकारसद्भावनिबन्धनेनालङ्कारत्वे च चित्रत्वानुपपत्तेः
तस्मिन्मते तदलंकार्याभावाच्चित्रत्वमन्यत्र त्वलंकारव्यपदेशाय एवेति इहमुख्यो रसादि
संभवेस्याद्युपमादौ नियमात् अलंकृतत्वं रसभावविवर्जितस्य चित्रविषये न पुनस्त
देति केचित् इति संक्षेपः नसंसृष्टिः एवं हानाम्नाहत्वाभावाच्च सर्वेषामलंकाराणामन्यो
न्योपसर्जनतामुख्यतामनामेकत्रसंसर्गस्संसृष्टिः यदुक्तमेषां तिलतण्डुलन्यायेन मिश्र
त्वं संसृष्टिरिति सा संसृष्टिर्नालंकारांतरोत्र सर्वेषां सर्वेषामलंकाराणामभावप्रसंगा

अ॰ १०

45

नु शब्दार्थालङ्काराणां हि प्रायशो व्यस्तसमस्तत्वेनास्थितिः तत्र संसृष्टिरलङ्कारारायु
पगमेनुप्रासोपमादीनां विषयापहारो भवेत् शब्दानामनुप्रासोपमादीनां विषयापहारो
भवेत् शब्दानामनुप्रासोपमादित्वंस्थितौ नैव तत्संसृष्टिरिति चेत्तन्न नो ह्यन्यनुप्रा
सेनाक्षिप्रायोग्यास्वभावो ऽथमाप्रतिभयापर्यायोक्तेन वा भङ्ग्यन्तराभिधानरूपेण
भवरभ्युपगतेन विशेषणभूतेन हेतुलङ्कारेण प्राधान्येरसादीनां रसवदाद्यलङ्कारै
र्वाव्यभिचारिसंसर्गे शुद्धत्वाभावात् भावे वा रसादिव्यञ्जनेन काव्यत्वाभावात् येना
पिचनिपुणं सभ्यैरलङ्कारशून्यता न तत्र न तत्र विहितानत्वाप्यवयानयनप्रयानीयषाणां
रनेकालङ्कारसम्भवो वाच्यादिभेदेन प्रतिपाद्यतेयवन् थाहि कपोलकण्डूकरिभिर्वि
नेत्रैविघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् यत्र स्रुतः क्षीरतया समीरः सानूनि गन्धैः सुरभी क
रोति अत्र कपोलकण्डूनिवारणार्थं सरलघट्टनात्मकार्यवर्णितानात्स्ययत्नात्सम्भावि
नाथिकस्य सानुस्सुरभिलस्य परम्परयैतान्यपितिरिति विशेषञ्छायया वा कार्यार्थी भूतायाः
स्रुतैः स्वभावोक्तिरुद्भूतसुरभिसमीरणसंसर्गात्सानूनां सुरभित्वमिति तन्नरूपणे छाया

पिष्कनदीरनायास्तुविवर्यद्विनानामितिविशेषणाद्वारेणपदार्थोहेतुरितिनलमेतेनहे
तलङ्कारोपिसारलङ्कृमसङ्कारत्वेदोषोन्यत्रेस्नानुसारभीकरणस्यगणस्योत्पादनेन
समायानानात्ममनापिनत्काथमत्रालङ्कारेनकश्चिद्विरन्तुक्रमम् यथाच निर्लोठ्यमा
नेमटपीटकास्तविशाग्रहारेषुनिरुद्दस्यमाणः यज्ञार्थ्यमानस्मरस्तरीपुह्लाकहमि
त्येवकलिविरौतित्र्यग्रवकलिसम्बन्धिनः प्रसराभावस्यनिर्लोठ्यमानादिरूपनयार
व्यवसानाद्धाकहविरावासम्बन्धेपिसम्बन्धयास्सुलिप्सायोक्तिः अन्योपिदृगेनादिमेदा
दिपुहठेनप्रविविस्तनिर्लोठनादिनाह्लाकहविरौतीतिकलेलत्वमेवस्तुदात्मसा
केरवृत्तम् यथा शार्ङ्ग-नवङ्ग-चनवङ्ग-सैन्य बहेविलेवीरवत्रनेच समन्नेस्तुराजोपिगल
त्महेस्तुतिनिरत्ययैवविहिमनरभावयः अत्रमडनियमस्वैयप्रतिहनप्रोक्तित्वेनसाहङ्का
रोन्नेस्तुराजः गलन्महेस्तुःनियमेयमिणोविहृपयोःसंघटनाद्विशेषमेशार्ङ्ग-नर
ङ्गादिकारणसामसेप्यवसत्केरदानारेकार्यस्यानुसारादिशेषोक्तिस्तुयापिनथाम्ने
ष्टुराजोपिप्रदिकादन्येषांतत्तामसामर्थ्यावगतिनिरत्यर्थापत्तिः निरालम्बेयमेसहकृत्रि

ग्र॰
१॰
46

देशाश्मश्रुङ्गादीनां प्रकृतानां वर्ण्यमानदेशाभिप्रायेण प्रकृतानां वानल्पयोगिना यत्रैव
स्रक्चन्दनादिभोगानन्दस्कन्दावस्कन्देऽपि व्याकुलतानुत्पत्तेः देशान्तरं न तत्समं नास्तीत्यर्थोऽसमा
लङ्कारस्य यथा च स्वर्गेऽपि कार्यविसनान्निवृत्तिः स्वधर्मचार्योपरिपालनेन च एतावता
केवलमेवय —स्यजनस्समग्रेऽपि नियन्त्रितोऽभूत् अत्र स्वर्गेऽपीत्युक्त्यामामरणदशा
यामर्थान्तरव्यावृत्तिमित्यर्थापत्तिः एतावता केवलमित्यत्र नियन्त्रणानिवृत्तिनान्ययेन
व्यसनानिवृत्त्यादेर्नास्यत्तापनानापरिसंख्या च यथा च उद्दिङ्क्वैदेशिकवादिवृन्द
मदोदयं यत्र दरिद्रयन्ति सम्यक्केनसात्त्विकपुङ्गवानां नेतेऽपि लीलाशुकशारिकाद्याः
अत्र शुकशारिकाणां नास्तिकसम्यक्त्वोऽन्यत्र वादिदलानाव्यपस्यधर्मस्यान्यत्रेऽलक्षणः
शुकशारिकाद्यपीत्यर्थापत्तेरङ्गम् इत्थमेवमादीननिलङ्कारनानाविन्यस्कुदानेका
लङ्कारसम्भवेऽपि नियतप्रदर्शनं कृतम् यथा प्राणेशानिप्रसभ्यदामपि जगद्दीरव
नश्चत्रियोनिपणाङ्कं स्वखेसेप्रस्तमसदिना प्रोद्यप्रजायामिकः प्रेमाहतनविलासपूत
नहणेनेत्रोऽन्यलाभ्यर्चिनस्यागोऽचिन्त्यविवेकसत्यसहृतनेयोऽभृत्कुटुम्बीकृतनः अत्र

परयोषितं प्राणेशाङ्कस्थं श्रोत्रियो भवतीति तथा धार्मिकस्यापि सतोऽचेतनीयतया स
न्तत्रमपि परोपजीवकत्वेन तच्छ्रस्यापि महद्धितापयणीयुत्वमिति च विरोधो न प्रद
र्शितः यथा वा दैवः पुरः पतितमेषक्रूपान्तराया हृष्टापदायमपि रतति निर्विकारः
किन्त्वस्य चरणमविषण्णमकारणं वनीत्वप्रतापदहनस्तृणावन्त्यौऽति ग्रत्रहष्टा
पदायस्य पुनः पतितस्यापि रहणामिति विशेषोक्तिः किन्त्वस्यैतस्यैनन निर्विकार
त्वादेः प्रतिपत्तनयानीत्वाघनन्तरेणाख्याहवैधर्म्यम् तमादियुक्तात्रपतिरूपाक
रणोऽत्पन्नस्याङ्कुरतायुक्तस्याविरूपस्य पुत्रापस्य प्रतीतेः विषमालङ्कारस्य व्युत्क्र
स्याङ्गम् अन्यत्र ग्रन्थगौरवभयान्न प्रदर्शितमिति मितिनित्रनत्रनत्तः स्वयमेवा
भ्यूह्यम् एवं चालङ्कारस्यान्यतायामसङ्कीर्णालङ्कारस्यासम्भवात्संसृष्टिसङ्क
रावेवह्यालङ्कारौ लक्षणीयतयाप्राप्तौ न द्वैरानयान्तप्राप्तोपपादयोनतस्मानन्त्वया।
णालङ्कारनयेति यदि च यथाकथञ्चिदलङ्कारान्तरविविक्तमुदाहरणं क्रियते प्रद
र्शयितेवानत्राणि भवतीकथं समाप्ताः अन्येनाप्यलङ्कारान्तरप्रदर्शनसम्भवात्स

घ्र· र·

47

मेवानन्तकाव्यव्यपदेशं लभते कष्टकल्पनया प्रवृत्तस्य चारुत्वायोगाद्युक्तं चैवाप्रवि
गलविषयत्वमुपमादीनां स्यादिति एतच्च भवद्भिः स्वयमेव रसादिरूपस्य व्यङ्ग्यस्यार्था
लङ्कारान्तरं च सर्वत्राभिचारीत्यनागण्यैवालङ्कारा उदाहृताः नहि हि तत्त्वेन तैरादिय
माणं विरमत्वमावहन्तीत्यादिना ग्रन्थेन कथितम् तेन भवद्भिरुदाहृतानामेवानुप्रासो
पमादीनां विविक्तत्वासम्भवादुपमादिव्यपदेशो नानुपपन्नो संसृष्टिसङ्करोदाहरणत्वे
वभवेदिति किं च न संसृष्टिवशेन कश्चिच्चारुत्वातिशयः प्रतिभासते येनालङ्कारान्त
रं कथ्यते न तु मौक्तिकपद्मरागेन्द्रनीलादीनां संसर्गे लब्धं परभागतयाभासनम् एवं वा
रुत्वान्तरम् नह्यदिहापि स्यादिति चेन् नानुप्रासादेरुपमादिनानन्यवानेसचेन सङ्करस्य
विन्नादिपरभागावभासने भिन्नजातीयत्वात् समानजातीयानां स्वनुकूलनयान्यथा
वानुरागनवुद्धिवशेन परभागो जाजायते नेनानुप्रासार्थयोर्भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्वाच्छब्दार्था
लङ्कारसंसर्गे चारुत्वातिशयस्यास्माभिः संवेदनान्नेयमिति चेन् न शब्दार्थयोरन्यैयत्वा
त् किं च द्रव्यान्तरगन्यगानज्ञकम्भकवाटकूटसंक्रान्तनिग्रहनयोगान्निनयोगणोगोविः

वीरैर्व्यलोकि युधि कोपकषायकान्तिः कालीकटाक्ष इव यस्य करे कृपाणः तथापेक्षत्वदा
ननहृवेनेत्येवमादौत्प्रेक्षास्पृहेतुत्प्रेक्षाविषये रूपमभिहितानेषां भवनामेवमादावन्यत्का
नोन्न्यार्थे रश्मिनायोगोस्पृ रेण वल्लरीपिनामिति ननानोमः लिम्पतीत्यादावुपमोत्प्रेक्षादौ
नोसज्जातीयत्वेन युक्तः परभागप्रतिभासः इति चेत् मैवम् न हि परभागावभासो लङ्कार
त्वप्रयोजकः स्तुरूमात्रास्तुरूमात्रवर्णसंसर्गेन्यालङ्कारत्वप्रसङ्गात् प्रत्युत लिम्पतीत्या
दौ मतिमद्भिः प्रक्रमभेदाख्यो दोषोभिहितः न चैतद्दोषपूर्वमेव सर्वकाव्यस्यापलम्भान्न गु
णत्वकृतः न हि सर्वेनसामेकस्मिन्विषये किमयं दोषः किं वा गुण इति किम् स्मितमस्मितेव
नियद्भवति विप्रतिपत्तिः मौक्तिकादिवत्परस्परेणोभाति प्रायहेतत्वेचाङ्गाङ्गि सङ्कर एव
स्यात्र संसृष्टिः उक्तं चैतत्पदेवमादौ सङ्कर एव तथा हि ननावदयप्रष्ठालोकाकेल्याप्रल
ङ्कारएकस्मिन्नाके भवन्ति दष्टादातिसादिवाकावरसम्बन्धप्रलापितापत्तेः सम्बन्धा
स्त्वाभ्युपगम्यमानो गुणप्रधानभावेनाभ्युपगन्तव्यः द्वयोः प्रधानयोरप्रधानयोर्वा सम
म्बन्धासम्भवात् गुणप्रधानभावेन चालङ्काराणां सम्बन्धेऽङ्गाङ्गिभावापत्त्या सङ्कर एव स्या

अ. र.

त् । तथा च रे विलसपानललितचक्कोरमन्ननारमुन्मीलयाशु नलिनीवसत्यङ्कमङ्कं एषतदा
ननकृतेवविलज्जमानः पश्यास्वरंन्यजति निष्प्रभः शशाङ्कः इत्यत्रोपमालिङ्गितस्यवद
नोन्मीलनस्यवाक्यार्थीभूतस्य हेतुत्वेनोपात्तस्यापागलोत्तपयारकत्वेनोपनिबद्धत्वेदा
श्लिष्टः शशाङ्कास्वरन्यागरश्लेषोह्यायाः पारम्पर्येणोपमापोषकत्वेन तदङ्गता उपमा त्वर्थो
त्तराङ्गत्वागमनात्परिम्लानानावाक्यार्थतामुपयानीति सङ्करएव न तु संसृष्टिः एवं लिम्प
तीत्यादावुत्प्रेक्षाद्वयमप्रस्तुतमेवेव हृष्टिनिष्फलतागतेनोपमायावाक्यार्थीभूतायाहे
तुत्वेनगतमिचङ्गत्वेन सङ्करएव एवमुदाहरणान्तरेष्वपि विवेच्यम् परे त्वनुपसर्जनीभूतयो
रलङ्कारयोरेवान्तरसम्बन्धाभावेन सङ्करो न संसृष्टिर्नेवालङ्कारत्वंक्वचित् अन्योन्यसम्ब
न्धविवर्जितानामलङ्कृतीनामिति निवेशनेवेत् अन्तविनतत्वादशादिमादिवाक्यादिवद्
वणमेवतर्हि अथानयोरप्येव परस्परं तद्गुणप्रधानत्वमवश्यमेष्टव्यम् तदात संसृष्टिका
याणस्य पराङ्गतायाश्च सङ्करः स्यात् एकत्रैव तर्हि निसङ्गनेस्याद्वयं तदन्योन्यसमो
लनेन नसङ्करोन्यापि नवाग्गणत्वेकार्यान्तरोत्पादनशक्तिभङ्गादिति सङ्कुहः यदि चायम

लङ्कारः प्रधानमलङ्काराणां तं प्रत्यङ्गत्वेन तत्रादावेव सम्बन्धस्तत्रापि वादेस्सम्भवाय प्रति
पादकस्यानुपादानादलङ्कारसमूहस्य चार्थो भवेन्न तु संसृष्टिः अङ्गत्वेन सङ्करः प्राधान्येषु
वैषामलङ्काराणां यथोक्तमलङ्कारत्वम् प्राधान्यं चान्येनोपस्कार्यत्वाद्वा कार्यार्थीभावेन बल
वत्त्वं च एतद्विपर्ययोऽन्यालङ्कारोपस्कारकत्वेनाङ्गत्वं तत्त्वं च सङ्करालङ्कारः एकाभिधा
नानुप्रवेशलक्षणस्सङ्करो नास्माद्भिन्न उपकार्योपकारकत्वे सङ्करताख्यो हि सङ्करः एकाभि
धानानुप्रविष्टयोरपि स्वरूपपर्यवसितत्वे संसृष्टिवत्पृथगलङ्कारान्तरत्वमेव एवं सत्य
ङ्गाङ्गित्वेन सङ्करः इति लक्षणेन कार्यम् अङ्गत्ववदङ्गित्वेपि सङ्करताभ्युपगमउपमाद्यलङ्कारा
णामुक्तेन न्यायेन विषयाभावप्रसङ्गात् तेन प्रधानतायामुपमादीनां निजं निजं नाम अ
ङ्गत्वे पुनरेषां सङ्करा यो नाङ्गिभावेपि ननु च नन्दकञ्च वन्देन वयोवनेन प्रथमश्च स्थाला डलि
ङ्गिनस्तु कालिङ्ग हामरामाहत्वमानमुद्रा विद्राविणोस्सनत्वस्मरस्य तथा यः कौमारह
रः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपास्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः सा
चैवास्मि तथापि चौर्यसुरतव्यापारलीलाविधौ रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतस्समुत्क

अ० र०

४१

ने इत्यादावुपमानोपमेययोस्तथा विभावनाविशेषोक्त्योश्चैकस्यापि साधकबाधकप्रमाणा-
भावादनिश्चयेन सन्देहसङ्करोऽपि सङ्करोऽस्त्येवेति स कथं न लक्षितः तथा ह्याद्योदाहरणे किं वक्त्रं च-
न्द्र इवेत्युपमासमासे किं वा वक्त्रमेव चन्द्र इति रूपकसमासे उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्र-
योगे मयूरव्यंसकादेय इत्युभयथापि लक्षणसम्भवेन साधकबाधकप्रमाणाभावात्स-
न्देहः उत्तरत्र चोक्तगुणात्मकस्य कौमारहरसंनिधानादिलक्षणकारणसद्भावेऽप्युत्कण्ठा-
वपुष्कार्यस्यानुत्पत्त्या विशेषोक्तिः कारणस्य कार्यस्य वा सत्तासत्तादभावस्यानभिधानेन विह-
द्दुमत्वेनोपनिबन्धात्साधकबाधकाभावात्सन्देहः तस्मात्सन्देहेनापि सङ्करो वक्तव्यः स-
न्देहायोगात् तथा हि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सन्देहः कस्यचित्करचरणादिदर्शनेन ज्ञान-
लदर्शनेन निवर्तनेन न सर्वेषां सर्वदा वा निकटस्थितेनैस्तदेवान्तरकालेनान्यैरपि निश्च-
यनात् अलङ्कारलक्षणं च सर्वदा सर्वैश्च सर्वोपनिबद्धं न प्रतिप्रणीयते न च सन्देहस्योत्क-
नीत्या न तथा तत्सम्भवो नियतदेशकालप्रमातृगतत्वात् कतिपयप्रमातृदेशेन च नाल-
ङ्कारोऽप्रणयनं युक्तम् न हि सम्भवति सर्वसंनिधिं प्रत्यलङ्कारोऽन्यः प्रतिनियतश्चालङ्का-

रसन्देहः सर्वप्रमाणगतत्वेन्यत्रप्रमाणमस्तिश्वव्यापिकस्यापिनिश्चयानुपपत्तेर्भाव्यमिति
चेत् नान्यत्रसर्वसन्देहानां नियतत्वदर्शनेनतत्कान्तरेणबाधनात् प्रत्येकदेशादिगतत्वेन स
न्देहाभ्युपगमेवस्तुनोयात्म्यकोनवगतिकृतताभावात् न चतथायुक्तम् न त्वसन्देहसङ्करः यत्रनि
श्चितमन्योन्यः प्रतिपन्नसन्देहसङ्करः सूक्ष्मगलङ्कारः सन्देहालङ्कारान्तरान्तर्भावात् ॥
नहिवरतमथाकरादिकयोरर्थयोरुपमारूपकादिकयोरलङ्कारयोर्वा सन्देहोभिधातेते
नार्थसन्देहवदलङ्कारसन्देहोपिसन्देहालङ्कारत्वेन्यादित्यायप्रतीतिनिबन्धनादर्थोरणी
यमेवनथाहि निजप्रतीतिसन्देहाद्यौवक्षपत्यन् वाक्येनोपनिबध्यानियतस्सन्देहउ
च्यते कविनोपनिबन्धस्य नालङ्कारस्य निश्चयः श्रोतृणां कल्पनेयत्रसतत्सन्देहसङ्करः
तेनसन्देहोपिनिबन्धनपात्तुपनिबद्धालङ्कारसन्देहोन्यथात्वेनतनास्यतदन्तर्भावशङ्कापि
सम्भावितेति ननुप्रदर्शितोदाहरणेदानवापिनिश्चयानवगमादासन्देहोभ्युपगन्तव्यः
नसमासेनिश्चयेपिसर्वेषामनिश्चयानिश्चयात् नचानिश्चयएव नथाच त्वहङ्कचरन्द्रन्यादा
बुभयथासमासममस्त्वेपिनसन्देहः यथाप्यनेकार्थत्वेपिगवादिशब्दानांनामानयेत्यादे

ग्र॰
र॰

50

प्रकरणादिवशेन निश्चय एव न त्वारोपविशिष्टज्ञानमिति यल्लोचनेन समर्थ्य युक्तः तथा हि उत्सर्गस्ता
वदेवं यदभिधापरपर्याययाशक्त्याशाब्दाः अन्यायक इति गत्यन्तराभावान्तराभावलक्षणाश्र
यणम् नञोपमासमासेऽङ्गीकृतिः लक्षणात्द्रूपकसमासेऽङ्गीकृतिलक्षणाविषये वङ्गीकृतिन्यायसौ
लुपमासाधकसद्भावात्कथं मुख्यार्थबाधकहेतुकलक्षणाश्रयणम् अबाधेन गतौ सम्भवन्त्यां
बाधगतिरप्रामाणिकेति न्यायात् मुखं चन्द्र इत्यादौ समानाधिकरण्याश्रयेण गत्यन्तराभा
वलक्षणात्मकरूपकावलम्बनम् न वाच्यं वेदादौ ग्राह्यैकगम्येऽर्थे यन्नियमो न तु काव्यादौ।
पुरुषेच्छानिबन्धनव्यवस्थितौ प्रत्युतोपमाया रूपकं वा रुतानिश्चायविदिति कथं न तत्र विन्या
गद्दनिस्वाभ्रायस्यैवावधारणात् एवमपि रूपकस्यैव युक्तं तेन सन्देहापोहात् न च प्रयोजना
न्तरासिद्धत्वेन सप्रयोजनत्वेन तथा रूपकं शाब्दप्रतिपाद्यं भवेत् न हि प्रतीतार्थेनोवक्त्रभिप्रायार
नामपर्यालोचनवशाच्छाब्दभावेन विनार्थपरिग्रहो युक्तः अन्यथोपमापरित्यागेन तो निश्चा
यवत्त्वेनाधेयवस्त्वेवा यथा कश्चित्सन्देहेनानुपगतः सन्देहोऽस्तु उपमायत्तस्य बाधकाभावे भवति।
अन्यथा रूपकानिश्चयप्रसङ्गात् मुख्यार्थात्मकोपमाबाधकाभावे च कथं लाक्षणिकरूपक

पद्मोल्लासः नरनलासेचकथं समरेह इत्युपमेयात्र निश्चितनामख्यायौपम्यबाधस्तेना
क्लिनहिंन संशयः रूपकस्य समर्थस्य नदानीं परिनिश्चयात् यद्यपि चोपमासमासे
यद्यपि लक्षणैव समासानां प्रायश्येो लक्षणा रूपकानां तथाप्युपमायां समासे लक्षणा न
न वाक्ये रूपके न वाक्ये पि लक्षणान्यत्कैवलक्षणादावपि समन्देहो न युक्तः तथा चात्र तथा
पि न चन्द्ररतव्यापारलीलाविधौ देवारोपस्यैव न समीनहनलेशेन स्समुक्तः एतेन इत्यथा
वसायाद्युक्त एवायमत्रानुपपत्तिप्रतीतिः न च च कारणाभाव एव हेतुर्न योपमानोपमेयत्वेमार
हत्यादिमुखेनैन कारणाभावेऽप्युक्तेहेतु इदृक एवानुपपत्तेरेवसाधारणहेतुनावगमा
द्विभावनैव निश्चितेनि कस्मात्संदेहमभिदध्यात् अन्यत्र तथापीन्यथाज्ञानपरसमन्वयमा
त्रान्तस्याश्रयमानेन एवमुदाहरणान्तरेषु विवेचनीयम् इत्थं साधकमानसम्भवबला
त्सन्देहसम्भावनानालङ्कारगणाकदाचिदपि यत्राङ्गाङ्गिभावात्किचित् सर्वेषां विषयापहा
रकरणात्वैकाभिधानस्थितिः संसृष्टेरनयोस्तत्क्रमो न युक्तः स्थितिः सङ्करः तस्मात्सम
लविषयस्य निबन्धकारो संसृष्टिसङ्करयुगेदलितेविहारम् प्राधान्यतस्त्वविषयंस्वविमर्श

अ॰ र॰ ५१

लमाप्य सर्वालङ्कृतिगणोपरमं नो विरायेति न तदलङ्कारसन्देहाभावादङ्गत्वेनैव सङ्करः इति स्थि

तम् ॥ ७२ ॥ ऊष्मस्वेदभयलोभपरिभ्रमसङ्गमस्तम्भमसमम्भतप्रणश्या वलितया विदधेक

लमेखलाकलकलोलकलोलहृष्टान्यया अत्र सकलवाक्यव्यापकत्वेन प्रधानस्यानुप्रा

सस्य परिपोषकत्वे स्थिते यमकमिति शब्दालङ्कारस्य यमकस्याङ्गतया यमकस्य सङ्करः अर्था

लङ्काराणां यथा प्रभामहत्या शिखयेव दीपस्त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः संस्कारवत्ये

व गिरा मनीषी तया स पूतश्च विभूषितश्च अत्र पूतत्वविभूषितत्वयोरर्थयोर्योगपद्यात्सम

च्चयस्य वाक्यार्थीभूतस्योपमाङ्गमित्युपमासङ्करः न चात्रोपमानमन्योन्यसङ्कीर्णाना

मेकत्वावस्थानमस्ति संसृष्टिरिति वाच्यम् यतः समुच्चयालङ्कारं प्रत्येवोपमाङ्गमयम

पीति समुच्चयेनोपमानामङ्गत्वात् उक्तनयेनार्थसमुच्चय एव स्यात् अत एव मालोपमा

दय उपमाभेदत्वेनोपदिष्टानामलङ्कारैकस्मिन्नुपमेये उपमानयोगपद्यादुपमासमुच्चयस

म्भवेनोपमाया अलङ्कारान्तरसङ्कीर्णत्वमेव युज्यते न चालङ्कारान्तरसंसर्गनिबन्ध

नो भेदोगणोऽपि न युक्तो भेदानन्त्यप्रसङ्गात् रूपकेऽप्युक्तनयेनानेकेषामारोपाणां योगप

घासम्भवेनेद्रूपकस्तम्भस्य याथायोगान्मालारूपकंभेदत्वेन लक्षितं। न तु मालोपमादयः यथा
वा यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननं नेतदावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या दिग्धोमृतेन च वि
षेण च पक्ष्मलाक्ष्या गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः अत्र हृदात्तस्य हृदस्य चेतसि शरो
ह्यालेख्यायमो निखातनवाख्येनयमान्तरेण निगीर्यसम्भावित इत्युत्प्रेक्षायावाक्यार्थीभूतत्वा
याहृदयशङ्कस्या स्वान्तवेतान्तमार्थेद्धयप्रतिपादकत्वेन चेतसा वृत्तसाभेदेनाध्यवसा
याच्छेषमूलातिशयोक्तिः निखातत्वोपपादकतयाङ्गम् हृदये निखातनादिलक्षणवा
क्यार्थातिमाकटाक्षस्य बाणरूपतन्त्रपादानेनान्यार्थगतिरूपं यत्पर्यायोक्तमङ्गं तु लापविद्योप
षकम् दिग्धोमृतेन च विषेण निविरोधोपि वाक्यार्थविरोधस्कृत् विरोधेन च वाच्येन बाधित
नमुख्यार्थेन याकटाक्षस्यानन्दमोहात्मकविरुद्धकार्यद्वयोत्पादकताप्रतिपादनद्वारेण
विलक्षणस्य विरुद्धकार्यद्वयस्योत्पादकारूपमचिन्त्यमपि लक्षितं प्रकृतानङ्गम् यन्त्याहृत
वृत्तशतपत्रनिभमाननं वहन्त्येति उपमालङ्कारो नार्थेश्रावेगोत्प्रेक्षानिबन्धनमाकस्मिक
दर्शनात्स्वरेगमनसमये पुनः पुनरवलोकनेगाढप्रेमानुबन्धनस्वचकतयानकदाचिद्ध

ध्व° र°

52

रथादयस्सरतीति गर्भितातिशयोक्तिर्निखातनेत्येतान्प्रमाणकएव यद्यपि चमत्कृतस्तत्र
स्यसत्कृतदर्थेनापि तथापीह सत्कृतरलोकनेनेतन्वकादिप्रतीतो न तत्परियोगकर्त्तृ स्थितिरिति
पौनःपुण्यार्थे योजितः प्रतिलक्षणं विलोकनेनेनचकदोरेणामनेकत्वेष्य कत्वाभिधानागत
याभेदेप्यभेदरूपणतयातिशयोक्त्यानेकनामानमसत्याकदोत विच्छेदेपि नरनवधारण
ह्निशेषोक्तिर्व्यज्यते अन्यापि गजाधाराहृष्टो निवर्तमानो वर्जितकरैः हृष्टानलग्नानस्तु
दर्पणानिवेषादिदिश्यानि खनतीत्यप्रकृत तत्पर्यावच्छेदात्प्रकृतनस्येति समासोक्तिरप्युक्त
प्रयंचार्थेन विनासम्भावनयोल्लिखितः इति सत्त्वमवस्तुस्वभाववर्णनान्तस्वभावोक्तिरसहि
नाप्रतिभापि हृदये नियानस्वैन्युरेतयावयवान्तरवैलक्षण्येन हृदये सातिशयेनैपुनः
पुनरपाङ्गनिवेशनेनापि ज्ञादिपरनन्तनयाकथमेनस्य महाभागधेयस्योरःफलकविम
मर्णे प्राप्यनेइत्याशङ्क्यालङ्कारोव्यज्यते एवमन्यत्र वाच्यानामुपमादीनां लक्ष्यचाविन्या।
स्य श्लेषपर्यायोक्तादेरर्थसामर्थ्यलभ्यस्य व्यङ्ग्यायास्तातिशयोक्तेः साक्षान्नैरपेक्ष्येणावाच
कालङ्काराङ्गभावात्सङ्करः श्लेषादीनां च सर्वत्रार्थसामर्थ्यलभ्यनैव नोपमापस्यप्रतिपा

हकेपरं किञ्चिदुक्तं च विप्रयुज्यते नापि लक्षणमुख्यार्थबाधाद्यभावात् किन्तु वाक्यस्वरूप
प्रतिपादनालम्भमनेकार्थत्वादिकमित्यर्थसामर्थ्येनैव श्लेषादेः यथा वा स्वगुणैर्थेऽक्रुगुणम्
ज्ञो ह्यमा चन्द्रासमसुरव विसभहो हि तन्के इह ग्रेचरस्यं रङ्गस्त्रसृहवनरकलीप् सज्ञान्यचञ्च्या।
स्त्राकरणनिषेधार्थमिति पविसयावाक्यार्थीभूताया साचनुसमसुस्वर्षकोऽभवेति समुद्रव
र्षसम्बन्धाभावानन्तसहृशसस्मरू हेन्त्यात्स्त्राकरणमिति प्रतीत्यानिदर्शनालङ्कृनायो हि
ततयोपानन्तारङ्कम् समसुस्वर्षणवद्धभूताभ्यात्स्त्राकरणरूपस्य प्रयत्नस्य विगतफल
त्वेन विविक्तमपि निदर्शनाङ्कम् सत्परिसङ्ख्यायाः परिपोषकम् व्यर्थनायास्त्रोपपादनार्थ
न्यात्स्त्राकरणस्य कार्यं रहह्योननरूपमन्यासिद्धमिति द्वितीयार्थे हेतुरूपात इति हेतव
लङ्कारः आधिकगणयास्त्रन्यात्स्त्रायाश्चनादरात्मकं प्रतीयमर्थसामर्थ्यप्रतीतेर्याहितेना।
हृतेन वाक्यार्थीभूतायाः परिसङ्ख्यायाः फलमिति प्रावृतः परिसङ्ख्यायाः प्रधानत्वेऽपि प्र
तीयस्याध्याहार्यान्यम् यथा वा नाबसमणिगुणकूनवाचनरनपङ्क्तौ विकासिसिङ्गणेह
हस्समह विगिस्फलस्रलोगणालिङ्गणेमेहलङ्घौ अवचरनपङ्कर्णापदुपमानारम्भोन्या

अ॰ र॰ लिङ्गनस्यापिहेयेननापामनयात् व्यतिरेकस्यतापजनकाङ्गाछालिङ्गनाभावस्यापष्टामइतिव्या
ख्यानसङ्करः यथावा अहरन्तदयितस्यस्पृङ्गाररहितविभ्रमाः नितम्बिन्योवनभुवःश्यामितोनत
योषितः अत्रनितम्बिनीनामुद्यानवनभुवांहरस्यहरणंनतयोषितामिति असाकल्यात्मकंवि
षमम् तस्यचस्पृङ्गाररहितविभ्रमइतिश्लेषमूलातिशयोक्त्यासामनयोषितदननितम्बिनी।
तूपकारणसद्भावेपिचेतोहरणकार्यानुत्पादात् श्यामितइत्युक्तनिमित्तदर्शनव्याप्तिकाचवि
शेषोक्तिरङ्गम् वनभुवश्चेतोहरणकर्तृत्वेनत्याजिते तापनयोषित्विमेयार्थमितिपरिसंख्यापि
यथाच चन्द्रसरित्समङ्गमसरित्सअयजाणाभिस्मासकाअरगहमगअनचुम्बणंकस्समरिमम
अत्रस्तृथापरसयोः चन्द्रान्तनमनवनेरभूसश्चैचुम्बनस्यनकेनविलाहष्टयमितिसामर्थ्या
त्प्रतीतेरसमालङ्कारोवाक्यार्थीभूतस्यसर्वेषांसहष्टाभुवत्वाभावादसाकल्यात्मस्यवि
षमस्याङ्गम् मरणंहिनोअहिश्रश्रकुरुअर्थजीवलोअहा उपजतुदुक्खमरणंनस्सामहहो
इ अबसामिश्रयदुक्खरूपनयासर्वदानिश्चितस्यमरणस्यदुक्खानरोत्पत्तिसमयेदुक्खमाचन
यावगमइतिपरभागस्यदोषात्मकादपिमरणमौक्षयहरूपनयावगमइतिपरभागस्यदोषात्मका

रयिमरणमौषधयदूपनयागणाइति व्यवोसः परिपोषकत्वं यथा वा रक्तवनोवदरमीअयंणा
स्यविभ्रमश्रयणाद्विगनोहर्थंहरहहहसहंभसितोर्थंसारस्य अत्रस्तनद्वयस्य साहचर्येणोपनिबद्ध
स्येकरदर्शनानन्तनान्तरंसंस्कारप्रबोधनेनतत्स्लीत्यनवगमाद्भ्रान्तिमान् करभ्रमणरूपस्य शय
नस्य मोचनयाविगतफलत्वमिति विचित्रमोपकारकः यथा वा क्लान्तानिवक्त्राणि विहास्के
लि विपणरदानां शमदानयेन वामभ्रुवां चन्द्रिकया क्रियन्ते श्रीखण्डचर्चास्वनिरादराणि अत्र श्री
खण्डचर्चास्वनिरादराणि चन्द्रिकया क्रियन्ते इति तापापनयरूपस्य कार्यस्य चन्द्रिकारूपात्का
रणान्तरात्प्रामादयिकगुणस्य श्रीखण्डचर्चात्मकस्य कारणान्तरस्यानादरः इति प्रतीयस्य यथा
रम्बहूनेरानपमत्वेनोत्पन्नस्य रोषरूपस्य सन्तापस्य चन्द्रिकासुखेन निवारणरूपेणगुणेन स
समाधानान्न मनागूनम् स्थितस्य च क्लान्तत्वस्य च चन्द्रिकया निवारणान्मन्यादेशा… यथा
वा पङ्क्त्याणकवद्धवलित्वन्यनेन भुवणेन माइगोविन्दो अस्य द्विभ्रमसंदेहपिच्छानामिश्रमहरी अत्र
कस्यचिन्यारिमितमपि अपूर्वे किञ्चिन्नवनेतानीवदर्पो भवतिन्यस्य तपरिमितनया विषयत्वनया
गतस्य नलेश्माणीतिप्रस्तुतस्य प्रस्तुतसुखेन प्रतिपादितत्यप्रस्तुतप्रशंसा याः श्लेषमूलातिशयो

अ॰
र॰
54

गर्भीगोविन्दाशियायाव्यतिरेकः नयाचएकबलिबन्धेनैव नगर्वोत्पत्तिरदर्शनेनदर्शितव्या
प्तिकाद्विबलिबन्धेपिनगर्वोत्पत्तिरित्यनेकार्तिभिन्नाविशेषोक्तिः यद्यपिचात्रएवाहेनहेते
नग्रायान्याननु विशेषोक्तेरेववाक्यार्थीभावस्तथापिप्रस्तुतवस्तुप्रतिपादनतात्पर्येणवाक्य
प्रवृत्त्यासामर्थ्यावसितायाअप्रस्तुतप्रशंसयामुख्येनेतिप्रदर्शितव्याप्तिकाविशेषोक्तिः परि
पोषकृदित्येवन्यायाः नाम समाप्तोयमलङ्काररत्नाकरः कृतिर्महोपाध्यायभट्टत्रयीश्व
रमित्रपुत्रस्यतत्रभवतः पण्डितभट्टश्रीशोभाकरमित्रस्य श्रीश्रीवज्रशर्मपुत्रेणएतत्तालवद्व
नामयारत्नाकराभिधः पोषेलङ्कारोलिखितः शुभं ॥

नं० ८०५-घ
अलंकार रत्नाकर:
पत्राणि १२८